

МАДАНИЯТШУНОСЛИК

МАДАНИЯТШУНОСЛИК

U-13

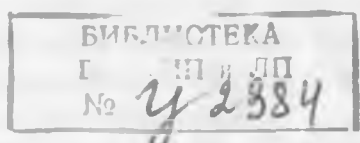
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Э. ГУЛМЕТОВ, Т. ҚОБИЛЖОНОВА, Ш. ЭРНАЗАРОВ,
А. МАВРУЛОВ

МАДАНИЯТШУНОСЛИК

Маърузалар матни

*Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини қайта
кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика му-
вофиқлаштириш комиссияси тавсия этган.*

Тошкент — 2000 йил

да
и-
ув
и-
и-
и-
и-
е-
да
р-
нг
и
а-
та
ъ-
на
ят
и-
и
с-
та
са
а-
у-

Иккинчидан, Мустақиллик биз учун жаҳонга юз очди. Ўзбекистон жаҳонни таний бошлаганидек, жаҳон Ўзбекистонни таний бошлади. Ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий алоқалар кенгайди. Ёшларимиз хорижий мамлакатларда таҳсил олмақда, ўзга халқлар маданияти, удуми, анъаналари билан танишмоқда. Бундай шароитда ўз маданий-маърифий меросини яхши билмаслик кечирилмас ҳол. Улар жаҳонни ҳайратга солган ажлодлар меросини нафақат билиши, унга муносиб ворис бўлмоқлари лозим;

Учинчидан, Миллий ғоя ва миллий мафкурани шакллантириш, ғоявий бўшлиққа йўл қўймаслик, ёшларни миллат ва истиқлол манфаатларига зид ғоялар, қарашлар таъсирига тушиб қолишини олдини олиш вазифаси миллий озодлик ғоятарини, буюк мутафаккирларимизнинг мероси ва асарларини атрофлича билишни талаб этади. «Миллат дардига дармон бўлмоқ» учун (Амир Темури) «Ғояга қарши фақат ғоя, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкин».¹

Тўртинчидан, Маданиятшунослик фанини ўқитиш - татабаёшларда жаҳон ва Ватан маданияти тарихи билан боғлиқ боғлиқ материалларни мустақил таҳлил этиш тафаккур мустақиллиги, тарихий онг, асл зиёлиликни шаклланиши, миллатимиз мен-талитетининг юксатишига йўналтирилган, шунга хизмат қилмоғи лозим.

Маданиятшунослик фани таркибига кўра «Одобнома», Маънавият асослари курсларидан бирмунча мураккаблиги, тарихий материалларга бойлиги билан фарқланади. Қўлланманинг биринчи бобида - ижтимоий ҳодиса сифатида Маданият тараққиётининг асосий қонунлари, турли халқ ва даврларда амал қилган маданиятларнинг умумий ва ўзига хос жиҳатлари ёритилади. Иккинчи бобда — қадимдан ҳозирга қадар Шарқ ва Ғарб мамлакатларида маданият тараққиётининг асосий босқичлари, Шарқ ва Ғарб маданиятининг ўзаро алоқаси, бир-бирига таъси-

---

¹ И. А. Каримов., Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсан, Т.,1998 й. 10-бет.

ри ҳақида гап борали. Учинчи бобда - Марказий Осиё минтақаси маданияти тарихи, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида маданий тараққиётнинг тарихан теранлиги, қадимийлиги, уни жаҳон маданияти тарихида тугган урни мавзулари ёритилади.

Тақдим этилаётган китоб - Маданиятшунослик фани бўйича тайёрланган дастлабки қўлланма. Унинг таркиби, масалаларни қўйилиши ва ёритилиш услуби юзасидан тақлиф мулоҳазалар бўлиши шубҳасиз. Муаллифлар билдирилган тавсия, тақлифларни миннатдорчилик билан қабул қиладилар.

МАДАНИЯТ НАЗАРИЯСИ

1-маъзу

МАДАНИЯТШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ. «МАДАНИЯТ» ТУШУНЧАСИ ТАЎҚИНИ

Маъруза режаси:

1. *Маданиятшуносликнинг предмети. Маданиятшунослик бўлимлари типологияси.*
2. *«Маданият» тушунчаси таъқинида тарихийлик ва илмийлик.*
3. *Маданиятшунослик инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ҳамда аҳамияти.*

Маданиятшунослик — маданият ривожланишининг энг умумий қонуниятларини ўрганади. Унинг манбаи инсоният яратган барча маданий қадриятлардир. Маданиятшуносликнинг асосий вазифасига инсоннинг табиат, жамият билан биргаликдаги фаолиятини ҳамда кишиларнинг маънавий турмушига оид барча жараёнларни таъқиқ қилиш киради. Унинг таъқиқот манбаи бўлиб:

- инсон яратган санъат соҳаси;
- кишиларнинг муомала воситаси бўлган тил;
- жамият бойлиги ва меъёни бўлмиш билим;
- ижтимоий муносабатлар ва ижтимоий ташкилотлар;
- жамиятда содир бўлувчи демографик ва этник жараёнлар хизмат қилади.

Маданиятшунослик умумназарий фан ҳисобланиб, унга хос бўлган хусусият - инсоннинг маданий ҳаёти ҳодисасини тартибли тизимга солиб ёндашиш ҳисобланади. Шунингдек, маданият гуманитар билимларни ўзида мужассам қилган ҳолда намоён бўлиши билан бирга билишнинг ўта мураккаб объекти ҳамдир.

Маданият — бу инсонларнинг ижодий фаолияти натижасида яратилган моддий ва маънавий бойликлар мажмуига бўлиб қолмай, аниқ пайтда у жамият тараққиётининг даражасини ҳам ифода қилади, яъни, жамиятдаги билим, меъён ва қадриятларнинг йиғиндиси маданиятда тавлабланади. Маданиятнинг ўрганишда объектив қонуниятлар, ҳодисалардаги сабабий боғлиқлик ҳақидаги анъанавий тасаввурлардан фойдаланмаслик ҳам мумкин. Умумий бир соҳа сифатида маданиятга системали ёндашув бир-бирига таъсир этувчи турли маданият соҳаларининг ўзига хос хусусиятларини қисмларга бўлиб эмас, балки уларни яхлит тасаввур қилиш имкониятини беради. Сис-

темали ёндашув тадқиқотининг жуда кўп услубларидан фойдаланишга имкон яратди. Яъни, айрим бир услублар билан олинган натижаларни бошқаларига қарама-қарши қўймасдан ва мутлақолаштирмасдан хулоса чиқаришга асос бўлади.

Айнан, системали ёндашув маданиятга ўзига хос шаклда муносабат билдирган ҳолда кишилар ҳаёт фаолияти соҳаларини ҳам тушуниш имконини беради. Булардан маданият соҳалари, маданият институтлари ташкил топиб, улар аниқ тузилмага ва аниқ вазифаларга эга бўлган ҳолда ижтимоий муносабатлар таъминоти, коммуникация, маданий намуналарни ташкил қилиб маданият тизимини белгилайди.

Маданиятшунослик фанининг қуйидаги бўлимлари мавжуд:

1. Маданият фалсафаси — маданиятдаги мураккаб ва кўпмақсадли жараёнларни таҳлил қилишда ёндашувнинг энг умумий тамойилларини намоён қилиб, қиссий таҳлил, таснифлашга асосланади. Маданиятнинг фалсафий аниқлаш, фалсафий асослаш билан боғлиқ материалистик, позитивистик, объектив идеалистик ва бошқа кўплаб қарашлар мавжуд. Уларнинг ҳар бирида инсоннинг табиат ва ижтимоий гуруҳ (социум) оламида жисмоний, маънавий ва руҳий ҳаёт фаолиятининг шаклланиши ва ривожланишини назарий тушултириш усуллари ва ўзига хос таҳлилий услублари ишлаб чиқилган.

2. Маданиятнинг тузилиш шакли (морфологияси) — инсонга боғлиқ бўлмаган ва жамиятда мустақил мавжуд бўлган маданиятнинг ўзига хос шакли унинг тадқиқот предмети ҳисобланади. Маданият ривож жамиятнинг ички қонуниятларига ўзаро боғлиқдир, деб ҳисобловчи маданият морфологияси таққослаш, таҳлил ва бошқа услублар асосида маданият ривожланишининг манбаи ва омилларини очипга урилади. Унинг мавжудлик даври у ёки бу маданиятнинг пайдо бўлишидан то инқирозигачадир.

3. Маданият социологияси — бирон бир жамиятдаги мавжуд маданиятнинг аниқ жараёнларини ўрганиш билан шуғулланади; бу ҳар хил социологик ахборотларни тўплаш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш билан боғлиқ бўлган маданият жараёнини эмпирик (тажриба) тадқиқ қилишда маътум маданият шароитида кишиларнинг ўзаро муносабатларида, социомаданият тоифаларида намоён бўлади.

4. Маданият тарихи — ҳар бир маданиятни поёб ва асл ҳолида сифатида ўрганади; шунингдек, турли маданиятларни ўзаро таққослайди, уларнинг ўзаро муносабати ва ўзаро таъсири, замон ва макондаги уларнинг фарқларини маданий тарққиётидаги ўзига хос ва умумий томонларни тадқиқ этади.

5. **Маданият экологияси** — замонавий инсон ҳаёт фаолиятининг барча соҳаларини: инсоннинг индивидуал ҳаётиши, жамият ҳаёти, табиат билан ўзаро муносабатларини қамраб олади. Бу маданиятшунослик тадқиқотидаги энг янги фаол ривожланаётган соҳалардан бири.

Маданиятшунослик фанининг асосий муаммоси инсон ҳисобланади, зеро маданият — бу инсон яратган нарсалардир. Маданиятшунослик инсоннинг олам билан фаол муносабатини ва бу муносабатлар унинг ҳаёт тарзида намоён бўлишини, шахснинг ижтимоий ва маданий ролтини, маданиятлар типологиясини ўрганади.

Маданиятшунослик фани маданиятни илмий ижоҳаб, унинг умумтарихий мазмуни ва маъносини белгилайди, ижтимоий-тарихий билишлар тизимидаги ўрни ва мавқеини асослайди.

«Маданият» атамаси ҳозирги замон илмий адабиётларида ранг-баранг маъноларда ифодаланган. «Маданият» ва «Культур» атамалари мутахассислар фикрига кўра айни маънони англатиб, лотинча «ишлов бериш», «нарвариш қилиш» маъносини англатган. Кейинчалик «маърифатли бўлиш», «тарбияли», «билимли бўлиш» мазмунида ишлатилган. Ўзбек тилида кенг ишлатиладиган «Маданият» атамаси арабча «маданий»-«шаҳарлик» деган маънони билдиради. Агар америкалик маданиятшунос олимлар А. Кребер ва К. Клакхонларнинг 1952 йилдаги маълумотларига кўра маданият ҳодисасига берилган таъриф 164 та бўлса, сўнги адабиётларда бу рақам 400 дан ортиқни² ташкил этади.

Маданият ҳодисаси /таъсифида жуда кўп ижоҳлар мавжуд «инсониятнинг яшаш усули; ижтимоий инсоннинг тўлақонли фаолияти», «инсон томонидан яратилган муҳит», «яхлит социал организм», инсоният яратган моддий ва маънавий қадриятлар мажмуи; сунъий- иккинчи табиат; инсон ижодий фаолияти маҳсули; умуман жамият; жамиятнинг маънавий ҳолати; жамият сифати; шартли белгилар тизими йиғиндиси; метёр ва андозалар ва ҳоказо.

Фарбий Европада маданият тушунчаси XVIII асрнинг охиридан эътиборан ҳозирги мазмунини касб этган бўлса-да, фақат XX асрга келиб ижтимоий ва гуманитар фанлар категорияи тизимидан мустақкам ўрин олди. Кишилик жамиятини беқисс қўламга эга бўлган ва доимий равишда ўзгариб боровчи маълумотларни муайян тартибга солишга ёрдам берувчи, умумлашти-

² Л. Ч. Кергман, История культуры стран Европы Америки, М. 1987 й. 14-бет.

рувчи тушунчаларга бўлган эҳтиёжи маданият тушунчасини кенг тарқалишига сабаб бўлди. Қадимги Римда «Маданият»- тушунчаси «ҳаётни маънавий жиҳатдан янада яхшилашга ва тозалашга қаратилган ғамхурлик» деган маънода ҳам фойдаланилган. Маълумотларга қўра, машҳур Рим файласуфи-нотик Цицерон ҳам «руҳий маданияти» атамасини ишлатган. Европа халқларида XVIII асрнинг охирларигача «Маданият» атамаси ақтий-ахлоқий маданият тушунчаси билан ёнма-ён ишлатилган. Қўрииб турибдики, «Маданият» тушунчаси хилма-хил талқинига қарамай қадимдан ҳозирги кунгача ўз моҳиятини ўзгартирмаган³.

Ҳозирги даврдаги маданиятнинг илмий тушунчаси инсоният томонидан яратилган ва яратилиши давом этаётган маънавий, руҳиятнинг ўзига хослигини англаши натижасида вужудга келди. Инсоният «Табиий» турмуш тарзи асосида яшаган даврда: яъни териб истеъмол қилиш, ов қилиш, балиқ туғиш, чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланган вақтларида маданият тўғрисидаги фикрнинг туғилиши мунозаралидир. Оддин, бир маромда ривожланувчи жамиятда инсон ўз маданияти билан «қўшилиб» яшаган. Урф одатлар, эътиқодлар, ҳаётнинг моддий ва ижтимоий шакллари ундан фарқ қилмаган. Маданиятнинг автономияси намоён бўлиши учун муайян даражада техниканинг ривожланиши ва меҳнатнинг ижтимоийлангувига эришиш талаб этилади. Шу асосда маданият аста-секишлик билан инсониятдан тобора кўпроқ мустақил бўлиб боради. Инсоннинг эса маданиятга тобеълиги ортади. Ҳозирги постиндустриал жамиятлардаги экологик, маънавий ва ахлоқий соҳалардаги мавжуд муаммолар фикримизнинг датилидир. Шунинг учун маданиятни феномен сифатида идрок этиш, унинг ривожланиш қонунларини тушуниш ва шу тушунчалар асосида маданиятни бошқаришга ўрганиш зарурият бўлиб қолади. 1

Инсоният жамияти доимий ривожда бўлиб, у ўзгариб тақомиллашиб боради. Турли тарихий даврларда ва хилма-хил маданиятларда одамлар дунёни ўзгача англайдилар ва қабул қиладилар, ўзларига хос равишда тасаввурлари ва битимларини ҳосил қиладилар. Биз ҳозирги даврдаги мавжуд муаммоларга ўхшаш бўлган тўсиқларни ўтмишда одамлар қандай қилиб енгиб ўтганларини ўргана бориб ўтмишга саволлар билан мурожаат қилимиз, ўтмиш бизга жавоб қайтаради ва шу билан ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак ўртасида доимий мулоқот бўлиб туради.

³ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, М. 1981 й., 1-том, Энциклопедик луғат, Т., 1990, 1-том.

Маданият — жамиятнинг маҳсули, ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим жабҳаларидан биридир. Маданиятсиз жамият бўлмаганидек, маданият ҳам жамиятдан ташқарида мавжуд бўлмайди. Мураккаб ижтимоий воқеалик сифатида маданиятнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у инсоният авлодларининг меҳнати ва билимларини ўзига сингдириб олади, сақлайди ва доимий бойитиб боради. Маданият ижтимоий ҳаётнинг ворислиги, қадриятларини тўланиши ва уларни келгуси авлодларга етказиб бериш билан боғлиқ бўлган соҳаларни ифодалайди.

Ижтимоий ҳаётнинг таркибий қисми сифатида маданиятни жамиятда тутган ўрни, жамиятнинг мазмунига ва таҳтил қилинаётган ижтимоий борлиқнинг хусусиятларга боғлиқдир. Ижтимоий жараён, кишиларнинг ҳагги-ҳаракати, яъни социал фаолияти маданий идеалларни, қадриятларни, нормаларни қарор топтирилиши ёки барҳам берилишида восита вазифасини, шунингдек кишиларнинг ижтимоий ва шахсий муносабатларининг шакллари ва гуруҳлараро алоқалари шакли вазифасини ҳам бажарлади.

Маданият ижтимоий ҳаётнинг таркибий ва функционал жабҳаларида ифодатланади. Шу жиҳатдан жамият маданиятни вужудга келтиради. Жамиятда вужудга келган маданият қанчалик мураккаблашиб бойиб борса, унинг инсонга ва жамиятга таъсири мукаммаллашиб ва нисбий мустақиллиги кучайиб боради. Масалан, Антик жамият астақачон ўтмиш, тарихга айланган бўлса-да, унинг маданияти ҳозирги кунда ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда ёки биз бу давр маданиятини ўша вақтдагига нисбатан кўпроқ биламиз. Шунинг учун маданиятга жамиятнинг маҳсули, фаолият услуби сифатида қаралса-да, ҳар бир жамиятни у ёки бу конкрет маданиятнинг шаклланиш манбаи тарзида ҳам қараши мумкин.

Ижтимоий тараққиёт фаолият билан маданиятнинг ўзаро муносабатларида ўзгаришларга олиб келади. Агъанавий ва индустриал жамиятларда информацион фаолият мустақил соҳани ташкил этган бўлса, «компьютер инқилоби» шароитида информациялар, билимлар ишлаб чиқарилиши, янги технологиялар яратиш алоҳида турдаги фаолият сифатида шаклланди, информация қимматбаҳо товарга айланди. Информацион фаолиятдаги билимлар синтези тизимидаги мураккаб ўзгаришлар муҳим қарор топган ғоялар ва қадриятларга таъсир этмоқда. Маданий маданият информациялари захиралари тўланишини оқибатида цивилизация тараққиётида ташкилотчи ва ҳаракатга келтирувчи факторга айланди. Бунинг оқибатида фаолият ва маданиятнинг ўзаро муносабатларида ўзгаришлар бошланди. Агарда дастлаб маданият фаолиятнинг мазмунига тўлиқ боғлиқ бўлган бўлса,

цивилизация жараёплари оқибатида фаолият маданиятни тобора кўпроқ ингибицияда шаклланиши кузатишмоқда.

Жамият тараққиётида тарихий инерциянинг катта таъсирини ҳам ҳисобга олиш керак. Инерциянинг таъсирида инсоният бажарилиши лозим бўлган вазифалардан тамоман бошқа нарсалар билан машғул бўлади. Чунки жамоа тафаккури кўпинчиликлар билан қайта қурилади. Моддий бойликларни қисқа вақт ичида йўқ қилиш ва ёки бузиб ташлаш мумкин, лекин маънавий қадриятлардан тезда воз кечиш унинг янгисини қабул қилиб бўлмайди. Россия ва советлар империяларининг миллий маънавий қадриятларимиз, урф-одатларимиз ва анъаналаримизни «замонавийлаштириш» соҳасида олиб борган сиёсати оқибати нима билан тугатилгани кўпчиликка маълум.

Биз маданият ва ижтимоий фаолият бир-биридан мустақил мавжуд бўлмаслиги, маданиятнинг тараққиёти масалаларини қисқача қўриб чиқдик, энди маданиятнинг шахс фаолиятидаги ўрни ва аҳамияти масаласига тўхтасак.

Маданият ва шахс нафақат мазмунан бир-бирига яқин бўлган, балки ички ва ташқи томонлари жиҳатидан ўзаро мос келувчи тушунчалардир. Шахс муайян маданий муҳитда яшайди ва фаолият кўрсатади.

Қомусий олам Абу Наср Фаробий «Бахт саодатга эришув ҳақида» рисоласида инсон камолатида жамоанинг роли катта эканлигини таъкидлаб шундай дейди: «Камолатга бир кишининг ўзи ёлғиз (бировнинг ёки кўпчиликнинг ёрдамисиз) эришуви мумкин эмас. Ҳар бир инсоннинг туғма табиатида ва унга лозим бўлган ҳар қандай иш ва ҳаракат жараёнида бошқа бир инсон ёки кўпчилик билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш ҳиссиёти бор, одамзод жинсидан бўлган ҳар қандай инсоннинг аҳволи шу: у ҳар қандай камолатга эришувда бошқаларнинг кўмакланувларига ва улар билан бирлашишга муҳтож ёки мажбурдир». Унинг фикрича, инсон ўз-ўзида бахтли ҳам бўлолмайди, камолатга ҳам эришолмайди. «Бу нарсани унинг ҳаракатларига, меҳнатига, касб-хунар эгаллашига, билимига ва фозил жамиятда яшашга боғлиқ», дейди. «Давлатнинг вазифаси инсонларнинг бахт-саодатга олиб боришдир, бу эса илм ва яхши ахлоқ ёрдамида қўлга киритилади». Фаробий давлатни стук шахс (монархия), стук хислатларга эга бўлган бир неча шахслар (аристократия) ва сайланган шахслар (демократия) ёрдамида бошқариш шаклларини қайл этади. Фаробий жамият ўз ривожига стукликка томон интилиши, шунинг учун кураш олиб бори-

ши ва ниҳоят фозил жамият, фозил шаҳар даражасига кўтариллиши ҳақида фикр юритади.⁴

Индивид ижтимоий турмуш ва маданиятга қай тарзда жалб қилинганлигига, унинг табиий имкониятлари, ҳаракати, ҳиссиёти, тафаккури социал-аҳамиятли мазмун билан тулдирилганлигига ва маданий шакл касб этганлигига қараб шахс сифатида қарор топади. Маданият индивидуал ва ижтимоий ҳаёт билан устуксиз бир-бирига ташкил тошган вақтгача мавжуд бўлади.

Маданият кишиларга тана аъзолари, инстинктлар ёки туғма истеъдод каби табиатдан берилмайди, ҳар бир индивид ўзининг шахсий тажрибаси асосида, мустақил равишда бевосита теварак атрофдаги кишиларнинг, жамиятнинг ва ўтган авлодларнинг тушлаган тажрибаларини ўзлаштиради.

Индивидуум ижтимоий амалиёт маҳсули бўлган маданиятни ўзлашгириш билан бирга унга акс таъсир этади. Шахснинг шаклланиши жараёнида маданиятнинг моддий дунёсини ҳам бойитади. Шунингдек инсон маданият нормаларига амал қилган ҳолда нафақат табиатни ва жамиятни, балки, шахсий «табиати»ни ҳам ўзгартиради. Маданият шахснинг ички дунёси мазмунига, «иккинчи табиати»га айланади.

Шахснинг маданият билан ўзаро муносабати ҳеч қачон тўлиқ ва уйғун бўла олмайди. Ижтимоий ва индивидуал ҳаёт, шунингдек маданият стихияси бир-бири билан мос келмаслиги мумкин. Маданият доимо инсон билан чамбарчас боғлиқ бўлади ва устиз янаёқ олмайди. Лекин воқеликнинг мураккаб, яхлит бирлиги сифатида у ўз ривожланиши қонуниятларида ва борлиққа нисбатан мустақилдир. У маданий меросни узида мужассамлаштирган конкрет социал гуруҳларнинг маънавий ҳаётига нисбатан бойроқ ва чуқурроқдир. Маданият доимо қадриятларнинг энг йирик таҳираси, тажрибалар ҳазинаси бўлиб қолади. Инсоният авлодлари ундан фойдаланадилар ва унга ўз ҳиссаларини қўшадилар.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, индивид билан маданият ўртасидаги муносабат мураккаб жараён ҳисобланади. Индивидни ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этишига имкон берувчи психосоциал ва маданий дунёқараши ижобий ва салбий қарашларнинг йиғиндисидан ташкил топади. Инсонга ишчанлик, филоийлик, матонат, ўткир зеҳн билан бирга калпақхўрлик, ялқовлик, шафқатсизлик, ўз манфаатларини тўғри тушуна олмаслик, ҳақиқий қадриятларни соҳтасидан ажрата билмаслик иллатлари

⁴ Маънавий юдузлари. Т., 1999 й., 68 бет.

ҳам хосдир. Шунинг учун маданиятни нафақат қадрлаш ва сақлаш, балки таъқидий ўрганиш талаб этилади.

Қайд этилган сабаблар таъсирида муайян ишлаб чиқариш усули ҳукмронлиги шароитидаги тарихан таркиб тошган ижтимоий ва маданий муҳитда жамият билан индивид ўртасида нисбатан ўзгарувчан мувозанат бўлади. Бу мувозанатни ҳосил бўлишида маданиятнинг илгирроки салмоқидир. Маданият шахсга таъсир этади ва унинг психологик ҳолатини шакллантиради, шахснинг харақтерида ва дунёни билишида муҳим ўрнашиб қолади.

Шахс маданият билан қўлидаги соҳаларда муносабатда бўлади: **биринчидан**, маданият таъсир этиш объекти сифатида уни ўзлаштиради;

иккинчидан, маданий қадриятларни таълувчи ва ифодаловчиси сифатида конкрет маданий муҳитда фаолият кўрсатади;

учинчидан, маданий ижодиёт субъекти сифатида маданиятни ривожлантиради.

Маданият ва шахснинг ўзаро муносабатлари, унинг шахс ҳаётида тутган ўрни тўғрисидаги мулоҳазаларимизга ҳулоса қилиб, шунини айтиш мумкинки, табиат стихияли қонуниятлар асосида ривожланиб борса, инсоннинг ички дунёси, ички «табиати» ни шакллантириш мақсадли, йўнаштирилган асосда ташкил этилиши мумкин, бунда маданият инсониятга шундай имкониятни яратувчи муҳим воситалардан бири бўлади.

Маданиятмунослик курси тарих, фалсафа, социология, этнография, социал психология каби бир қатор фанларнинг кесишувидида вужудга келган, янги социал гуманитар фан ҳисобланади. Унинг изланиш объекти ижтимоий воқелик бўлган маданият ва инсон ҳаёти услуби ҳисобланади. Унда маданиятнинг вужудга келиши, ривожланиши, жамиятда амал қилиниши билан боғлиқ масалалар тўғрисида, маданият қоидалари институтларнинг, қадриятларнинг жамият ҳаёти ва ривожланишидаги ўрни, ўзаро алоқалари жараёнлари ўрганилади.

Фаробий «Ақл маънолари ҳақида» рисоласида, ақл, бир томондан руҳий жараён, иккинчи томондан ташқи таъсир — таълим-тарбиянинг натижаси эканлигини уқтиради. Фаробий фикрича, ақл фақат инсонгагина хос бўлган гўйма қувват-руҳий куч билан боғлиқ.

Фаробийнинг ақл, умуман битиш ҳақидаги таълимотида маънавий (логика) илми муҳим ўрин тутди. «Маънавий санъати кишига шундай қонуниятлар ҳақида маълумот берадики, бу қонуниятлар воситасида ақл чиниқлади, инсон соғлом фикр юритишга ўрганади», — деб ёзган эди у. Фаробий маънавий илми билан грамматика

Ўртасидаги муштаракликни қайд этади: мантиқнинг ақлга муносабати грамматиканинг тилга муносабати кабилдир. Грамматика одамлар нутқини тарбиялагани каби, мантиқ илми ҳам тафаккурни ҳақиқий йўлдан олиб бориш учун ақлни тўғирлаб туради.

Форобий логикаси мусулмон Шарқдаги сўнгги мантиққа оид фикрларнинг ривожига катта туртки берди. Унинг билиш, мантиқ, ақл ҳақидаги фикрлари инсон ҳақидаги таълимоти учун хизмат қилади. Ақлга эга бўлиш, билимли, мантиқчи бўлиш билан чегараланмай, у маълум ахлоқий принципларга, ахлоқий маданиятга эгалик билан яқунланиши керак. Негаки ҳар бир даврда жамият ахлоқи жамият маданияти деган мезон билан баҳоланар экан, маданиятли инсонни ахлоқсиз, эътиқолсиз, имонсиз ва ақлсиз тасаввур қилиш қийин.

Форобий: «Ақлли деб шундай кишиларга айтиладики, улар фазилатли, ўткир мулоҳазали, фойдали ишларга берилган, зарур нарсаларни кашф ва ихтиро этишга зўр истисъодга эга, ёмон ишлардан ўзини четга олиб юрадилар. Бундай кишиларни оқил дейдилар. Ёмон ишларни ўйлаб топиш учун теҳн-идрокка эга бўлганларни ақлли деб бўлмайдилар, уларни айёр, алдоқчи деган номлар билан атамоқ лозим»⁵.

Форобий ўрта асрлар шариъатида бириктириб бўлиб жамиятнинг келиб чиқиши, мақсад ва вазифалари ҳақида ички таълимот яратди. Бу таълимотда маданиятли жамиятнинг кўп масалалари-давлатни бошқариш, таълим-тарбия, ахлоқ, маърифат, диний эътиқод, уруш ва яраш, меҳнат ва бошқалар қамраб олинган.

Курснинг асосий масаласи бу инсон тўғрисидаги, унинг табиати ва имкониятлари тўғрисидаги масалалар. Табиатнинг мавжудлик қонуни хилма-хил бўлганидек, инсоннинг ички табиати, яъни маданияти ҳам табиий муҳит, ижтимоий борлиқ ва тарихий даврлар таъсирида доимий равишда ўзгариб туради. Бу ўзгариш фақат илгарилаб бориш, янги қадриятларнинг вужудга келишидангина иборат эмас, Бу бирон-бир соҳадаги бузилишлар, инқирозий аломатларнинг кучайиши билан ҳам характерланиши мумкин. Ҳозирги замон илмий техника тараққиётининг табиий муҳитга, маънавий ҳаётга ва бошқа соҳаларга салбий таъсири фикримизнинг далилидир.

Маданиятшунослик курси маданий тарихий даврларни таҳлил қилишда билишнинг уч босқичини табиий бирликда олиб қарашга ҳаракат қилади.

⁵ Маънавият юлдузлари. Т., 1999 й. 67 бет.

А) Конкрет даврнинг яхлит қисфасини, яъни унинг баъдий образини яратишга интилади;

Б) Инсоният борлигининг умумий динамикасида даврнинг маънавий ўрнини аниқтайди (ижтимоий онг тарихида, фанда, санъат ва фалсафада ўрганилувчи даврга берилган баҳонинг эволюциясини ҳам ўз ичига олади).

В) Конкрет даврнинг «мазмун»ни таҳлил қилади, яъни унинг ҳозирги давр тафаккурида қандай ўринга эга эканлигини, унинг муаммоларини бизга қандай таъсир этишини, бизга қайси томонлари билан яқинлигини, ҳозирги вазиятнинг қайси социал ва индивидуал камчиликлари унда актуаллашганлигини кўрсатади.

Маданият типлари тарихий даврларга қараб ўзгариб туради. Даврларнинг аламинишини билан маданиятда ҳам сифат ўзгаришлари юз беради. Конкрет тарихий даврда яшаган кишиларнинг дунё тўғрисидаги тасаввурлари, билими, маънавий қадриятлари тўғрисида атрофлича маълумотга эга бўлишимиз учун биз шу даврнинг маданиятга мурожаат қилишимиз лозим. Шунинг учун маданиятшунослик фани турли халқларнинг маданий ривожланиш тарихини жаҳон маданий тараққиётининг таркибий қисми сифатида ўрганиш билан бирга конкрет тарихий даврнинг ижтимоий тараққиётда тугган маънавий ривожланиши босқичлари, умумий қонуниятлари, ўзига хос хусусиятларини ҳам ўрганади.

Маданиятшунослик тингловчиларни турли тарихий даврлар маданиятлари ва социал гуруҳларнинг урф-одатлари, турмуш тарзи тўғрисидаги билимлар билан бойитади. Тарихий ва гуманитар билимларни тартибга келтиради, ижтимоий турмуш воқеликларини ягона мазмун асосида англашга ёрдам беради. Кўплаб бетакрор ва мустақил маданиятлардан ташкил топган жаҳон цивилизациясининг бирлиги ва хилма-хиллигини кўрсатади. Кишиларнинг фуқаролик ва маънавий етукликка эришишларида, фикрлар ва қадриятлар плюрализминини кўра билишда фан тараққиётини тўғри баҳолаш қобилиятини ҳосил қилишда муҳимдир.

«Инсон энг олий даражадаги тарихий мавжудотдир. Инсон тарихий даврда, тарихий давр инсонда мужассам» (Н. Бердяев). Негаки, ҳар қандай даврнинг хусусият ва даражаси маданият ривож билан ўлчанади.

Маданиятшунослик фани муҳим тарбиявий вазифани ҳам бажаради. Инсонда зиёлилик ҳиссини тарбиялаш курсининг лиққат марказида туради. Киши қанчалик зиёли бўлса- деган эди Д.С. Лихачев- у шунча кўп тушунади ва ўлгаштиради, унинг

дунёқарашни ва қабул қилиш доираси шунчалик кенгайди. Кишининг маданий савияси қанчалик тор бўлса, у ҳамма янгиликларга ва «жуда эски»ликка нисбатан шунчалик бепарқ бўлади. Ўзининг эски одатлари билан яшайди. Дунёқарашни тор бўлиб, ҳамма нарсага шубҳа билан қарайди. Ўтмишнинг маданий қадриятларини ва ўзга миллатлар маданиятларини билиш, уни сақлаш, кўпайтириш, эстетик қимматларини қабул қила билишнинг ривожланиб бориши маданий тараққиётнинг энг муҳим воситалардан бири бўлиб ҳисобланади. Инсоният маданияти ривожланиши тарихи бу нафақат янги, балки эски маданий қимматларни излаб топиш тарихидир. Шунингдек, ўзга маданиятларни билиш, маълум маънода гуманизм тарихи билан қўшилиб кетади. Бу бошқа халқларга нисбатан ҳурмат, тўғри маънодаги бардошчилик, тинчлик тилаш демакдир⁶.

Зиёлилик тушунчаси илмий ва олдий онг даражасида таърифланиши жиҳатилан фарқ қилади. Олдий онг даражасида интелегентлилик деганда олдий маълумотга эга бўлган, асосан, ақлий меҳнат билан шуғулланувчи, билимни кишилар туғунилади.

Илмий тушунишда зиёлилик бу маълумот даражасига, билимга, эрудицияга боғлиқ эмас деб татқиқ қилинади. Инсон хотирасидан маҳрум бўлса, маълумоти бўлмаса ҳам агар у ўзга маданият кишиларини, санъат асарларининг кенг ва хилма-хил соҳаларини ва ўзгалар рояларини тушуниш лаёқатини сақлаб қолса, интеллектуал ҳаётга мослашиб кетса-бу интелегентлилик ҳисобланади. Демак, зиёлилик бу руҳий ҳолат бўлиб, айрим кишиларга табиатдан берилса-да, лекин инсон унга тинимсиз меҳнат ва изланишлар орқали эришади.

Маданиятшунослик фанининг яна муҳим вазифаларидан бири бу кишида ижодий қобилиятни ривожлантиришдир. Маданият фақатгина моддий ва маънавий қимматлар йиғиндисидан иборат эмас, балки ижодий фаолиятдир. Маданиятшунослик янги маълумотлар бериш билан бирга ёшларда маданият воқеликлари билан муносабатда бўлиш малакасини ҳосил қилади. Хилма-хил маълумотлар бериш билан бирга тингловчиларда илмий тафаккур қилиш услублари узиқсизлиги, мантикийликни шакллантиради.

Курснинг тарбиявий функциясини тадқиқ этилиши, уни билиш функцияси билан қўшиб ўрганилишини талаб этади. Тарихий даврлар маданиятини ўрганиш маданиятларни қарама-

---

⁶ Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. М.Наука. 1979. стр.159.

қарши қўйиш, уларга баҳо бериш, фарқ қилиш мақсадларига эмас, балки янгиликни ўрганиш, бошқа маданиятлар қимматларидан бахраманд бўлишига хизмат қилади. Бу вазифаларни бажаришда маданиятшунослик курси тарихий антропология-маданиятга яхлит феномен, дунё ва ҳаётни идрок этиш усули сифатида муносабатда бўлади.

Тарихий антропологиянинг энг муҳим тушунчаларидан бири бу менталитетдир. «Менталитет» - бу маданиятга тааллуқли бўлган кишиларда у ёки бошқа муҳитнинг муайян «ақлий воситалар йиғиндиси», «психологик мослама»ларнинг мавжудлигини билдиради. Улар инсонга ўзаришнинг табиий ва социал борлигини мустақил қабул қилиши ва идрок этишига шарт-шароитлар яратади. Бестартиб узук-юлук тушунчалар ва таъсирлар тафаккур орқали қайта ишланади, нисбатан тартибли дунё манзарасига айланади. Бу манзара инсон хатти-ҳаракатида ўчмас из қолдиради. Бир социал ва маданий умумийликнинг тегишли бўлган, тарихий жараёнининг субъектив томони ҳисобланувчи идрок ва ҳис қилиш услублари тарихнинг объектив жараёнига қўшилади.

Ҳозирги замон маданиятшунослик фани «маданият» тушунчасини қўлланишига қараб қуйидагича ўрганади: а) Индивидуал-шахс маданияти; б) гуруҳий маданият-миллий, синфий, табақавий, касбий, оилавий; в) макон ва замонда чекланган муайян тиндаги жамият маданияти; г) инсоният маданияти.

Маданиятни қўлланиш жиҳатидан турларга бўлиш мунозарали бўлса-да, биз уларнинг мавжудлигини инкор қила олмаймиз. Ижтимоий тараққиёт тафовутларини йўқотмайди, балки, аксинча, унинг хилма-хиллигини янада кенгайтиради. Шунинг учун уларни тобора чуқурроқ ўрганиш маданият тўғрисидаги тасаввуримизни кенгайтиб боришига хизмат қилади.

Маданият тушунчаси қўлланиш жиҳатидан хилма-хил бўлгани каби, қўлдалик ҳаётда (олдий онг) ва фанда ҳам турли мазмун касб этади. Биз «муомала маданияти», «меҳнат маданияти», «хатти-ҳаракат маданияти» каби иборалардан фойдаланамиз ва уларга қўниқиб қолганмиз. Қўлдалик ҳаётда маданиятдан воқеликни баҳолаш тушунчаси сифатида ва шахснинг маълумотлилиги, ҳушмуомалалиги, озодлилиги, вазминлиги каби хусусиятлари билан боғлаб тушунтириш одатга айланган. Маданиятли киши тушунчасига қўшиб ишлатилувчи сифатлар жуда кенг бўлиб, уни қўллаш жамиятнинг умумий маданий даражаси ва шахснинг социал статусига боғлиқдир. Ҳозирги даврда «ишлаб чиқариш маданияти», «хизмат курсатиш маданияти», «дам олиш маданияти» ва бошқалар тўғрисида кўп гапирилмоқда. Бу

иборалар орқали маданият деганда ижтимоий институтларнинг самарали фаолият кўрсатишлари тушунилади. Баъзан маданият тўғрисидаги тасаввурлар шаҳарлар турмуш тарзи, кинотеатрлар, театрлар ва кутубхоналарга тез-тез бориб туриш «маданий» кишилар билан дўстлашиш ва чиройли нарсалар билан боғлиқ деб фикр қилинади. Рўзномаларда, статистик маълумотларда «иқтисод ва маданият», «фан ва маданият», «сиёсат ва маданият» иборалари кўп ишлатилиди, бунда маданият маънавий усткурма ёки ахлоқ ва санъат соҳалари билан чекланган. Илмий нуқтаи назардан иқтисодни, сиёсатни ва фанни маданиятдан ташқари турувчи соҳа деб ҳисоблаш ҳақиқатдан йироқдир. Шунингдек, классик қадриятлар ва санъатнинг буюк намуналари, идеал ва юсак интилишлар маданиятга тааллуқли соҳалар бўлиб, оддий, кундалик нарсалар унга ётдир деган фикрлар асоссиздир. Кундалик ҳаётда маданиятга фақат қадриятлар йиғиндиси сифатида қаралиши ҳам тўғри эмас, чунки маданиятда инсониятга зарарли бўлган, эскилик қолдиқлари, тўлиқ текшириб кўрилмаган «янгиликлар» каби салбий нарсалар ҳам ўзлаштирилиши мумкин. Кундалик ҳаётда ва фанда маданият атамасидан фойдаланиш тўғрисидаги мулоҳазаларни хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, маданият энг кенг маънода инсонни ўраб турган табиатдан, ижтимоий муносабатларда ва бевосита ўзида стихияли равишда вужудга келган тайёр маълумотлардан фойдаланишни, онгли равишда ажратиб олишни тақозо этади. Маданият табиатдан фарқ қилади, анъаналар, рамзлар, тил, бевосита тақлид қилиш ва амалий ўрганиш орқали авлоддан-авлодга синдирилади. Маданият шахс томонидан, унинг социал жиҳатдан шаклланиши жараёнида ўзлаштирилади ва асосан кенг тарқалган ва кўпчилик қабул қилган ахлоқ, тафаккур ва ҳис қилишнинг парчаларидан ташкил топиб, индивидуал ҳаракатлар ҳиссаси бунда жуда камдир.

Маданиятни илмий тушуниш оддий онгдан қуйидагиларга кўра фарқ қилади. Биринчидан, у жуда кенг бўлиб кишилар фаолиятининг барча услубларини, ижтимоий ҳаётнинг барча шакллариини ўз ичига олади.

Иккинчидан, кундалик ҳаётда ҳиссий безаб кўрсатилган ва қиммат жиҳатларга урғу берилган тасаввурлардан фарқ қилиб, фанда тавсифий таъриф бериш билан чекланади.

Оддий онгда маданиятни тушунишнинг хусусияти бевосита унда амалий ишга яқинроқ этилишига боғлиқлигидадир. Маданий воқеаликларга инсон бефарқ муносабатда бўла олмайди. Унинг қадриятларга муносабати ва ҳиссий эмоционал тасаввурлари бо-

лалик даврида тушлаган тажрибасидан бошланади ва кишининг жамиятда тутган ўрнига, ёшига, мавқеига ҳам боғлиқдир. Шу нуқтаи назардан у ўзига бегона бўлган урф-одаглар ва хатти-ҳаракатларга нисбатан эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлади.

Фан эса бевосита умумий аҳамиятга эга бўлган, объектив ҳақиқатга мос тушунчалардан фойдаланиши керак.

5) 1. Қадрият (аксиологик) ўлчови асосидаги таъриф. Бунда маданият инсоният томонидан яратилган моддий ва маънавий қимматларнинг йиғиндисидан иборат деб талқин этилади. Маданият инсон фаолиятидан ташқарида мавжуд эмас. Баҳолаш қадрият нуқтаи назаридан воқеликни таҳлил қилиш фаолиятининг табиий ва зарур бўлган шартидир. Маданият нимада намоён бўлишидан қатъи назар муайян қадрий ўлчовга эга бўлади. Маданият тушунчаси тараққиёт, тарих, инсон инсонпарварлик каби категориялар билан бир қаторда туради. Инсоннинг фаолият натижаси, муайян қадриятларга эга бўлган воқелик предметли аксиологик таърифнинг негизини ташкил этади. У кишиларнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва ақлий фаолиятни қамраб олади. Бу таъриф камчиликлардан ҳам ҳоли эмас. У воқеликни яхлит идрок этишга, натижаларни механик ҳисобга олишга асосланган. Бундай ёндошув воқеликка субъектив баҳо беришга имконият яратади. Аксиологик ёндошув доирасида маданият фаолият натижаси-ўтмишга айланиб қолиб, ўтмиш ва ҳозирги замон билан табиий алоқалар бузилиши мумкин. Қадрий ёндошувнинг заиф томонларини кўрсатиш бошқа даврга хос бўлган қимматлар тизимидан воз кечишини англатмайди.

2. Маданиятни «фаолият» тушунчаси асосида таърифлаш. Маданиятнинг умумий табиатини идрок этишга қилинган ҳаракат гуфайли маданиятни кишиларнинг ижодий фаолияти жараёни сифатида тушуниш вужудга келди. Фаолият категорияси ўрганиш объекти инсон бўлган фанлар ҳаракатини интеграция қилиш учун қулай имконият яратади. Маданиятни ижодий фаолият ва инсон фаолиятининг ўзига хос услуби сифатида таърифлаш концепцияси бир қатор муҳим масалаларда бири-бирини тўлдиради. Жамият нафақат қайта қуришга, балки анъаналарни, маданий ёдгорликларни сақлаб қолишга ҳам муҳтождир. Жамиятнинг амалий ва назарий, моддий ва маънавий каби ҳар қандай фаолияти ижодий соҳа билан бирга ўзида фаолият кўрсатиш ва маданиятнинг ўзлаштириш аспектларини мужассамлангирати. Ижодиёт фаолият кўлами қанча катта бўлса, маданиятнинг ишлаб туриши функцияси ва келгуси авлодларга етказиб бериш учун зарур бўлган фаолият кўлами

шунча кенг бўлади. Фаолият мақсадли йўналтирилган активликдир. Инсон қанчалик фаол ҳаракат қилса, шунчалик маданиятнинг «чегаралари» йўқолиб боради. Бу чегаралар вақт, макон ва қиммат ўлчовларига эга. Фақатгина белгиланган вақт интервалида инсон фаолияти натижаларини тўғри тасаввур қилиш ва уларни режалаштириш мумкин. Фаолият натижаси, бошланишдан қанчалик йироқ бўлса, шунчалик уни маданиятга муносабати ноаниқлашиб боради. Маконда ва қиймат чегараларида ҳам худди шундай хусусиятлар мавжуд. Интенсив фаолият чегараларни кенгайтиради, лекин бунда вужудга келувчи воқеаликлар мавжуд маданият учун бегона ва хатарли бўлиши ҳам мумкин. Шунингдек, ушбу ёндошувга хос бўлган маданиятнинг тирик асосидан фалсафий абстракциялар дунёсига ўтишга интилиши, ҳозирги даврга хос бўлган технократик тафаккур таъсирини кучайишига олиб келади. Ушбу таърифнинг кучли томонлари мавжудлигига қарамасдан, амалда у тарихий-маданий изланишлардан йироқ бўлиб қолмоқда.

Информацион таъриф маданиятни «барча ирсий бўлмаган информациялар йиғиндиси», уни ташкил этиш ва сақлаш услублари сифатида таърифлаб, маданият информациялар омбори эмас», у ниҳоятда мураккаб ташкил этилган механизм бўлиб, у информацияни доимий равишда энг фойдали ва қулай услубларни ишлаб чиққан ҳолда сақлайди, янги информацияларни қабул қилади, уларни қайта маълумотларга айлантиради, уларни белгиларини бир тизимдан бошқасига ўтказди, деб изоҳлайди.

«Барча ирсий бўлмаган информациялар йиғиндиси» деганда биз мисол учун хотирани тушунишимиз мумкин. Чунки хотира механик мазмунга эга эмас, балки ижодий жараён ҳисобланади. Хотиранинг энг муҳим маънавий аҳамияти шундаки, у вақт тўсиғини енгади ва ўлимга қарши туради. Умумий хусусиятларга мувофиқ биз маданиятни хотира билан қиёслашимиз мумкин. Бунда биз алоҳида олинган шахснинг хотирасини эмас, балки жамият хотирасини назарда тутамиз.

Ю. М. Лотманнинг фикрича бир қатор қоидалар, чеклашлар сифатида намоён бўлувчи ташкилий вазият маданиятни белгиловчи хусусияти ҳисобланади. К. Леви-Строснинг фикрига кўра, «қарсда қоида бўлса, шу ерда маданият бошланади. Инсон табиатидаги барча умумийлик табиатга тегишли бўлади ва стихияли автоматизм билан характерланади, мажбурлаш нормалари

билан белгиланувчи сифатлар маданият соҳасига тегишли бўлиб ўзида нисбийлик ва хусусийликни мужассамлаштиради»⁷.

Ю. М. Лотман таъкидлайдики, «маданият энтропияси» информацияга айлантиришнинг энг мукаммал механизмидир. Бу механизм информацияни сақлаши ва узатиши билан бирга унинг кўламларини кенгайтиради. Ўз-ўзини доимий равишда мукаммаллаштириши ва ривожлантириб бориши унинг қонунидир. Шунинг учун маданият бир вақтда ҳам стабиллик ҳам динамизм хусусиятларини намойиш қилиши керак. Шу маънода маданият тирик организм ва санъат асарларига хос бўлган хусусиятларига эга. Маданиятни инсоният томонидан яратилган яхлит бадиий асар сифатида қабул қилишимиз лозим.

Хулоса сифатида шуни айтиш керакки, Маданиятшунослик курси гуманитар фанлар қаторида олий ўқув юртларида ўрганилиши ҳозирги давр талабига мос келади. Жамият ҳаётидаги мавжуд муаммоларни фақат иқтисодий, сиёсий тадбирлар ва ҳуқуқ-тартибонли мустаҳкамлаш билангина тўла ҳал қилиб бўлмайди. Бунинг учун жамиятнинг маънавий ҳаётини ҳам қайта қуриш талаб этиллади. «Маънавият йўқ жойла- деган эди Президент И. А. Каримов — ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди».

Маданиятшунослик талабаларга жаҳон маданияти ва унинг таркибий қисми бўлган Ўзбекистон маданиятини ривожланиш тарихи, хусусиятлари, ўзаро алоқадорлиги муаммолари ва истиқболлари тўғрисида билим, кўникма ва малакаларни бериш билан айна пайтда, миллий маданиятга ва ўзга миллатлар маданиятларига, қадриятларига уларни ҳурмат руҳида тарбиялашда, маданият ёдгорликларига ижодий муносабатда бўлишларида, маънавий жиҳатдан ривожланишларида кўмаклашади.

Таянч тушунчалар

Маданият, маънавият, индивидуум, социум, қонуният, зиёлик, интеллект, функция, менталитет.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар

1. Маданиятшунослик фанининг предмети, у нимани ўрганади?
2. Маданиятшунослик итмининг асосий йўналишларини санап?
3. «Маданият» атамаси фанда қачон пайдо бўлган?

---

⁷ Лотман Ю. М., Статъи по типологии культуры. Тарту. 1970. 7.6.

4. «Маданият» деганда қандай маъно ва ҳодисани тушунаси?
5. «Маданият» тушунчасининг қандай асосий таъриф, таснифларини биласиз?
6. Табиат билан маданият (иккинчи табиат) ни қандай фарқли томонлари мавжуд?
7. Инсон ва жамият ҳаётида маданиятни тутган ўрнини тушунтиринг?
8. Маданиятнинг аҳамияти хусусидаги буюк мутафаккирларнинг фикрларини эсланг.
9. Маданиятнинг қандай типлари мавжуд?
10. Ҳозирги замон маданиятшунослик фани билан боғлиқ билимларнинг аҳамияти нимада?

АДБИЁТЛАР

1. И. А. Каримов Истиқюл ва маънавият. Т., «Ўзбекистон». 1994 й.
2. И. А. Каримов Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Ўзбекистон». 1998 й.
3. Э. В. Соколов. Понятие, сущность и основные функции культуры. Л., 1989 г.
4. Н. Ю. Самойленко. Методические рекомендации по изучению курса. История и теория культуры. Т., 1990 г. ✓

2-маъзу МАДАНИЯТ РИВОЖЛАНИШИНИНГ АСОСИЙ ҚОНУНИЯТЛАРИ

Маъруза режаси:

1. Моддий ва маънавий маданият ва уларнинг узаро алоқадорлиги
2. Маданиятнинг шахс ва жамият ҳаётидаги ўрни.
3. Маданият бошликлари (маданий қадриятлар).

Маданий жараённинг ўзига хослиги шундаки, маданият ҳодисаси ҳар доим шакл ва мазмун, борлиқ ва мўлосабат, нарсанинг мавжудлиги ва унинг рамзий мазмуни уйғунчилигига эга бўлади. Моддий маданият ва маънавий маданият-маданиятнинг асосий икки соҳаси бўлиб, бир-бири билан узаро алоқда, узаро таъсирда ва бир-бирини таъза қилган ҳолда ривожланади. Моддий маданият ҳар доим маълум бир маънавий маданиятнинг тисмолли ҳисобланади, уз навбатда маънавий маданият ҳам қайсидир нарса, белги, тасвир, рамзларда моддий уйғунликда мужассам бўлади.

Моддий маданиятнинг маънавийдан тарихан айрилиги фақат инсоният тараққиётининг бошланғич лаврларидагина ҳос-дир. Жамиятда маънавий фаолият махсус соҳага айлангач ахлоқий мезонлар, дин, санъат, ҳуқуқ, сиссат, фан шаклланиб, маълум доирадаги кишилар бу соҳа билан шуғуллана бошлади.

Узоқ вақтлар фанда маданият деганда фақат маънавий маданият назарда тутилди. Негаки, борлиқни ҳақиқат, яхшилик, гўзаллик белгитайди деб ҳисобланган. Шунинг учун, биринчи ўринда илмий талқиқотларнинг асоси фан ахлоқ, нафосат бўлиб келди. Натижада, жамиятнинг моддий ҳаётини, унинг иқтисодиётини ўрганишга эътибор берилмади. Моддий маданият талқиқот учун қизиқарсиз, ҳисобланган.

Индустриал жамиятининг вужудга келиши, унинг техникавий тараққиёти ва технологияларини тезда алманиши маданиятшуносларни инсониятнинг барча моддий маданиятини ўрганишга мажбур қилди.

Кишиларнинг амалий қайта ўзгартирувчилик фаолияти, уларни ижтимоий ишлаб чиқариш ва тақрорий ишлаб чиқариш билан боғлиқлиги моддий маданиятнинг ўзига хос соҳаларга бўлиниши маданиятшуносликда муайян талқиқотларга зарурият туғдирди.

Моддий маданиятнинг биринчи катта соҳаси бу меҳнат қуро.лари ишлаб чиқаришнинг барча воситалари, турар жойлар,

алоқа воситалари, техника қуризмалари. Хуллас, сунъий шароитда яратилган нарсаларнинг барчаси, инунингдек моддий маданиятнинг бу қисми ишлаб чиқариш техника маданияти еки жамият ҳаётининг моддий техника асоси деб аталади. Ишлаб чиқарувчи техника маданиятининг махсус қисмини ишлаб чиқариш технологиялари, меҳнат фаолиятида ишпирик элувчиларнинг ижодий қўлами, уларнинг техник билими, ишлаб чиқариш маданияти, жисмоний ва руҳий имкониятлари тапқил қилади.

Моддий маданиятнинг иккинчи соҳаси ижтимоий ҳаёт ва унинг барча тармоқларининг меъёрий ҳаракатини таъминловчи қўлаб ижтимоий институтлар, ташкилот ва муассасалар фаолияти билан боғлиқ. Бу турли ҳокимият тузилмалари ва унга муносиб бошқарув шакллари, ижтимоий ташкилотлар, таълим, ёш авлодни тарбиялаш ва таълим бериш, соғлиқни сақлаш ва дам олиш, бўш вақт ва кўнгил очиш муассасалари тизими каби барча ижтимоий институтлар амалда жамият маданиятини сақлайди, ўзгартиради ва қайта шакллантиради.

Моддий маданиятнинг учинчи соҳаси (ишлаб чиқарувчи ва қайта ишлаб чиқарувчи) инсоннинг ўзи ҳисобланади. Моддий маданиятнинг бу соҳаси нафақат инсониятни шунчаки биомаждудотлик муаммоларини тадқиқ қилмасдан, балки авлодларнинг ўзаро муносабатлари муаммоларини ҳам таҳлил қилади.

Инсон улғайиши ва жамоага мансублиги мезонидан бошқа жамият маданияти аъзоси сифатида шаклланиши мумкин. Икки хил, баъзан инсонни икки турдан ҳам кўпроқ маданиятга мансублиги уни кўп гомоплазма, турли маданий оламга мансуб қилади. Аммо, бунда маълум хавф ҳам яширин бўлади. Яъни, улғайовчи авлод жамиятга аралашуви жараёнида бегона маданиятларнинг аралашуви ёшларни ўзининг маданият манбаидан айрилишига, ўз этник анъаналарини гуцунмаслигига олиб келади. Ўз милтий маданиятидан маҳрум киши манкуртта айланади ва ҳар қандай маданиятга ҳам бефарқ муносабатда бўлади. Шунинг учун мерос, маданиятнинг узлуксиз анъанавий янгилаиш жараёнини таъминлаш ўта муҳим.

Моддий маданиятнинг учинчи соҳаси доирасига инсон ҳаёт фаолиятининг генетик (ирсий), жисмоний (соматик), тиббий-биологик хусусиятлари ҳақидаги, жамиятда юзага келадиган ва тарихий тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари акс этувчи маданий анъаналар ва соғлом одатларга тўғри келадиган инсоннинг тартибли овқатланиш ва турмуш тарзи ҳақидаги билимлар мажмуи бўлган инсон экологияси муаммолари ҳам мансуб.

Умуман, моддий маданиятга меҳнат маданияти, ишлаб чиқариш маданияти, турмуш маданияти, экологик маданиятлар киради. Ишлаб чиқариш воситалари моддий маданиятнинг муҳим қисмидир. Замонавий техника ютуқлари жамият моддий маданиятнинг асосини белгиловчи жиҳатдир. Маиший турмушдаги истеъмол буюмлари ҳам ҳар бир халқнинг моддий ҳаёти даражасини белгилайди. Шу ўринда моддий маданият ишлаб чиқариш ва истеъмол буюмларининг олдий мажмуидангина иборат бўлмай, уларни ижодий ўзлаштириш, янгидан яратиш, улардан мукаммал фойдаланиш усуллари ҳамдир. Бунда ижодий салоҳият, малака ва ғоя янгидан моддийлашиб, шахс, жамият, миллат, халқ, давлат умуминсоний мазмун ҳам касб этади.

Моддий маданият муайян тарихий даврда жамиятда мавжуд бўлган буюмларни моддий ишлаб чиқариш фаолиятининг барча соҳаларини ва натижаларини ўз ичига олади.

Тарихий даврларда маданиятнинг кенг қўламли ривожини цивилизация тушунчасига ҳам ифодаланади. Цивилизация ижтимоий ва моддий маданият тараққиёти босқичини билдириб, моддий маданиятнинг турлош номидир. Ҳозирги даврда цивилизация инсониятга бегона бўлган объектларни қайта ўзгартиришни билдиради, маданият эса инсоннинг фазилиги ва ҳолати, ташқи дунёга бонлиқлиги ёки эркинлигининг меъонидир. Немис олдами О. Шпенглер, цивилизация тафаккурни бир қолипга солиб қўяди, умум қабул қилган ҳақиқатларни мутлоқлаштирилади, деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, цивилизацияни урбанизацияга, ҳатто оламни инсонлаштиришга олиб келади, Цивилизация ва фан ўзлигича маънавий тараққиётни таъминлай олмайди, бу ерда ақлий, ахлоқий ва эстетик ютуқларни мужассам қилган маънавий тузилма зарур деган фикрлар ҳам мавжуд.

Маънавий маданият анча илгаритдан ўрганила бошланган. Инсоният тарихининг бошларидан кишилар маънавий маданиятни белгилашга, унинг шаклланиш сабабларини аниқланишга, маънавий бойлик ижодкори ва яратувчилари қандай сифатларга эга бўлишлари кераклиги ва маънавий ижодкорлик жараёнини тушунтиришга уринганлар. Илгари мавжуд бўлмаган маданият ҳолисасини вужудга келтиришга хизмат қилувчи ижодий кучлар ҳаёлат, фантастик тадқиқотларга эътиборларини қаратади. Инсондаги барча қобилият табиатан мавжуд бўлиб, унинг шаклланиши инсоннинг пайдо бўлиш давридан бошланган. Инсондаги аждодлардан қолган ёввойлик хусусиятлари табиат билан дои-

мий ўзаро ҳамкорликда, уни ўзлаштиришни давомида йўқолиб, билими ривожланиши. Ундаги жисмоний ва руҳий жиҳатлар такомиллашиб, интеллектуал ва ҳиссий имкониятлар кучайиб борди. Инсон жисмоний, фикрий ва ҳис қилувчи мавжудод сифатидаги дастлабки давриданок ўзига хос дунёсини ярата бошлади: Молдий ва идеал дунёси тараққиётининг ҳар бир даврида фикрлаш ва ҳис қилиш тарзининг махсус ақлий тасаввур тизими тўпланди. Бунда барча умуминсоний маданият сингари турли халқлар томонидан яратилган мустақил маданиятлар манбаи ҳам мавжуд. Инсоннинг идеал дунёси- бу узгирсиз ҳаракат шаклининг бениҳоя ранг-баранглиги, мураккаб метёр, муносабатлар даражасига эга бўлган образлар ривожини ва вазифаси, типларнинг воқелик билан алоқасидир.

Маънавий фаолиятнинг турли шакллари мавжуд, бироқ, уларнинг барчаси илк бутунлик элементлари бўлиб қолади. Фан, дин, фалсафа, санъат, ахлоқ, ҳуқуқ, сиёсат, мафкура, миллий ўзлик маънавий маданиятнинг аниқ шакллари ҳисобланади. Алоҳида шаклдаги маънавиятнинг хусусияти махсус тузилиш ва маълум вазифалар мажмуидан иборат, ҳар бирининг ўзига хослигида ифодаланади. Маънавий маданиятнинг айрим шакллари (фан, санъат) «чегараланганликда» фарқланади, яъни маънавий маданиятнинг аниқ соҳасига айланади, бошқа шаклларида (ахлоқий, эстетик) фаолиятнинг барча турлари қоришиб кетади. Маданиятдаги ҳайратланарли функционал ҳаққонийлик шуки, унда ҳеч бир орикча, шунчаки нарса йўқ, барча маданият ҳолисаси ўзаро фойдали умумий алоқадорликда кечали. Талқиқотчилар маданиятнинг турли функцияларини кўрсатадилар. Жумладан:

Оламни ўзлаштириш ва қайта ўзгариштириш: бунда у мавжуд нарсаларнинг жисмоний талабларини, шунингдек ижоддаги ҳаётини талабларни қондириш зарурати билан боғлиқ.

Ҳимоя-мослашув вазифаси: жамият ва атоф-муҳит ўргасидаги мувофиқликни сақлаш. Ушбу функция узоқ вақт қийин табиий шароитларда барча янги ҳимоя воситаларини ишлаб чиқишда ва қўништиришда (олов, турар жойи, кийим, деҳқончилик ва ҳок.) одамнинг омон қолишини таъминлайди. Кейинги вақтларда ута жиддий бўлиб турган муаммо табиати ҳимоя қилувчи воситаларни яратини, бунда экологик меҳор, экологик тафаккурнинг кен қўламда ёйилишини амалга ошириш зарур.

Сигнификатив функция (белгилаш, рўйхатта олиш мазмунда):- мазмун, маъно, ном, белгилар қўламини ишлаб чиқиш во-

ситасида дунёнинг қиёфасида, воқеликни белги тизимининг яратилиши. Сезгилар ҳам, ташқи идрок ҳам, на шуурнинг бево-сита кечишмалар ҳолидаги йиғиндиси ҳам йўналишни аниқлаш тизимини инсонга таъминлаб бермайди. Бу вазифани маълумот-ларни ўзида сақламасдан, назарий моделлар ва ахборотлар би-димини тўплашни вужудга келтириш учун фақат материал бўлиб хизмат қилувчи мазмун бажаради.

Ахборотларни ўзлаштириш ва йиғиш функцияси хабарларни йиғиш ва сақлаш воситаси табиий хотира ёки хабарларни на-рсаларга ёзиш (кўлёзмалар, картиналар, пластинкалар, китоблар, кинотасмалар, оҳонабоб ёки рақамли ёзувлар) бўлиши мумкин. Ҳар қандай ҳолатда ахборотларни ташкил қилиш, унинг қадри ва мазмуни бўйича тартибга солишнинг маълум усули ва белги-лар тизими зарур. Ҳозирги даврда тил белгилар тизимининг кенг қўллами ва ўта аҳамиятлиси бўлиб қолмоқда.

Коммуникатив функция (алоқа атлашув)- моҳиятни аниқлашда билимлар, фикрлар, маънавий кучларни атлашдаш. Ижтимоий ҳаёт доимий равишда энергия, ахборот, ўзаро амалий ҳамкорликни тақозо қилади, негаки, фақат турли тилларнинг муносабати (анъана-вий, функционал-аҳамиятли, шахслараро, ишлаб чиқарувчи, маърифий-маданий) жамиятнинг тузум сифатида мавжудлигини ва унинг кейинги тараққиётини таъминлашга қолди.

Нормативийлик функция (меъон-меъёрий)- кишилар ҳуққини тартибга солиш, уларнинг кучини бир меъёрда ва жамиятни бир бугунликда сақлаш мақсадида мувофиқлаштириш. Меъёр-қоида қандайдир ҳаракат ёки қандайдир предметлар, нарсаларни яра-тиш соҳасида аниқ кўрсатмадир. Онгли равишда ўрнатилган ёки кўп асрлик анъаналарга таянувчи мажбурий, тақиқловчи меъёр-лар мавжуд (ҳуқуқий, ахлоқий меъёрлар), бироқ уларнинг маз-муни бор жамиятни барбод қилмаслик учун кишилар фаолият-ини тартибга солиш, аниқ чегаралар билан белгилаш.

Руҳий ёки «лойлаҳавий» мўтадиллик- байрамлар, диний ма-росимлар, ўйин, томоша жараёнларида руҳий зўриқишларни баргараф қилиш. Қоникарсиз истаклар, рўёбга чиқмайдиган ни-ятлар, амалда тақиқланувчи жанжаллар мавжудлиги руҳий зўриқишлар пайдо бўлишига олиб келиб, нафақат маълум бир шахс саломатлигига зарар етказди, балки, оммавийлик касб этиб, жамият ҳаракатини издан чиқариши мумкин. Шунинг учун маданиятда кераксиз хиссиётдан ҳалос бўлиш механизми ишлаб чиқилган.

Хуллас, кишилар яратган моддий ва маънавий қадриятлар, бойликлар уларнинг қобилиятлари, муносабатлари ва моҳиятли кучлари намоён бўлишидан иборат. Инсон маданият соҳасида бу маънавий қадриятларга ўз муносабатини билдираётган экан, айтиш мумкин, ўзи ривожланиб бораётган, ўзи ўзгариб турадиган моҳият сифатида ҳам намоён бўлади. Демак, маданият нарсалар шаклида, инсон фаолиятининг тайёр маҳсулотлари шаклида ва инсоннинг жонли қобилиятлари, билимлари шаклида яшаётган бўлади.

Кишилар ижтимоий тажриба жараёнида зарурий моддий шарт-шароит ва ҳаёт воситаларини яратиш билангина қаноатланмай, айтиш мумкин, ўз онини ҳам такомиллаштирилади. Ижтимоий он шакллари (дунёқараш, ахлоқ, ҳуқуқ, эстетик он) вужудга келтирилади, ёки маънавий ишлаб чиқариш фаолиятини амалга оширилади. Буларнинг мажмуи маънавий маданият соҳасини ташкил этади.

Маънавий маданият кишилар маънавий ижодкорлиги фаолиятлари натижалари- тасаввурлар, ғоялар, илмий билимлар, диний қарашлар, санъат соҳалари, ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқаришдан ҳосил бўлади. Бундай маънавий қадриятлар ўзича пайдо бўлмайди, балки муайян тараққиёт босқичида ўзаро муносабатга кирадиган кишилар томонидан яратилади. Маънавий маданият — маънавий ижоднинг шунгаки маҳсулоти бўлмай, балки ижодий фаолиятни амалга оширишган кишилар ўртасидаги муносабатни ҳам билдиради. Шунингдек, маънавий маданият таълим ва фан соҳаси билан боғланган илмий фаолият ва билим олиш жараёни билан узвий бўлган билиш маданиятини, ахлоқий ва эстетик маданиятни ўз ичига олади. Натижада, маънавий маданият ўзаро узвий боғлиқ инсон маънавий фазилати ва фаолиятининг нарсаларда моддийлашган шаклида, инсон томонидан яратилган маънавий қадриятлар шаклида (илм, санъат, ҳуқуқ, ахлоқ қоидаларида) мавжуд бўлади.

Маданиятнинг қуйидаги функциялари бевосита шахс билан боғлиқ:

— **«Гоминизация»** — урушдошлик хусусиятларини ўрганиш. Маданият «ақлти одам» учун хос бўлган-нутқ, нарсаларни рағбатли ифода-лаш (ёки мавҳум тафаккур) хусусиятларини ҳар бир одам ўрганишга имкон яратди.

— **Социализация** — (умумлаштириш)- жамият ҳаёти учун унинг ҳақиқий аъзоси сифатида зарур ҳисобланган маълум миқдордаги

шартларни ўлгангирини. Бу функция ифрок, тафаккур, нуқс, сўзларни қўлланганиши, оҳанги, ижмо-инжора ва талла, типик ҳодисаларга муносабат тарзи, шунингдек, талаб ва қадрият ўнатишлари тизимини шакллантириши каби андожавий усулларнинг мустаҳкамланиши билан боғлиқ.

— **Инкультурация** — аввало ўз халқининг, кейин эса умминсоний маданий меросга (араланиши) муносабатда бўлиши (Бу жараёнин муҳокама қилишга алоҳида мавзу бағишланади).

— **Индивидуализация** — маданият маълум шахслар қобилияти, иқтидори, хусусиятини ўга ривожлантиришга мўлжалланган. Шахс маданияти қолган барча маданиятлар доирасида- (жамият, инсоният) энг асосий бўғин бўлиб, бу ҳар бир аниқ шахс маданиятининг баркамоллик даражасига жамият ёки бутун инсоният маданияти боғлиқ бўлишини билдиради.

Ҳар қандай жамият маънавий маданиятнинг таркибий қисми, бой билим олами бўлиб, у инсонни қаерда яшани ва ҳаракат қилишини, умуман, дунёдаги ва жамиятдаги ўрнини белгилашга ёрдам беради. Маданий қадриятлар инсон учун ўга шахсий моҳият ва мазмун касб этиб, инсон у орқали бошқа кишилар билан, бутун жамият билан муносабат ўрнатади. Қадриятлар жамиятга манзур бўлувчи ахлоқ шакллари яратишда ва англашда инсонга ёрдам беради. Тахсинга лойиқ жони шундаки, инсонда бошқаларга нисбатан мунозарати эмас, балки мулоҳим муносабат шаклланади. Мунозаралар туғилган ҳолларда жамиятни мустаҳкамлашга муносиб бўлган бартараф қилишнинг қулай усуллари топилади.

Жамият, аввало тарихнинг муайян бир тараққиёти босқичида табиатдан ажратиб чиққан моддий дунёнинг таркибий қисми бўлиб, ривожланувчи кишилар ҳаётини фаолиятларининг мажмуидир. Шунингдек, жамият кишилиқ тарихининг муайян босқичи ёки ижтимоий тизимнинг аниқ типи. Ишлаб чиқарини муносабатларининг мажмуи ижтимоий муносабатлар дейилувчи жамиятни, яъни тарихий тараққиётнинг муайян босқичидаги жамиятни вуҷудга келтиради.

Шахс билан жамиятнинг ўзаро муносабатлари турли тарихий даврларда турлича бўлиб, шахс маданияти жамият маданиятини белгилайди ва шахс маданияти ҳам ўз навбатида муайян бир жамият маданиятида шаклланади. Ҳар бир жамият шахс маданиятини камол топгиришда ўзининг меъёрий қадриятларини белгилайди ва шахснинг маънавий эҳтиёжларини таъминлайди.

Жамият билан шахснинг узро муносабати, шахснинг эркинлиги, унинг ҳуқуқ ва бурчлари, инсоний қадриятлар ҳақидаги муаммо барча тарихий даврлардаги муҳим масала ҳисобланган.

Инсон табиатнинг олий маҳсули бўлиб, унинг моҳияти барча ижтимоий муносабатлар йиғиндиси билан белгиланади. Инсон аynи пайтда ҳам тарихий тараққиётнинг маҳсули, ҳам унинг субъектидир. Ижтимоий муносабатлар инсонни ижтимоий вужудга айлантиради, дунёқарашини шакллантиради. Инсон ишлаб чиқариш жараёнида фақат нарсалар ярагиб қолмай, ўзини, ўз шахсиятини ҳам қайта яратади. Бу жараёнда инсон ўзини тақрор ижод қилади ва шу жиҳатдан у ижтимоий мавжудотдир.

Одамларнинг ижтимоий моҳияти шахсда мужассамлашган ҳолда ўз ифодасини топади. Шахс одамнинг ижтимоий моҳияти ва ижтимоий фаолиятининг ифодаланишидир. Одам ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш натижасида шахсга айланади.

Инсон ижтимоий муносабатлар йиғиндиси сифатида муайян ҳуқуқ ва бурчларга эгадир. Бу унинг шахс эканлигини ифодалайди. Индивид шахсга айланиши учун бир қанча ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиши лозим. Шахс дейилганда, умуман инсонни эмас, балки типик ва эркинликларга эга бўлган одам тушунилади. У ижтимоий шарт-шароитларга боғлиқ бўлган одамдир.

Индивид алоҳида бир киши бўлиб, бошқалардан фарқланувчи хусусиятларга эга. Индивид ҳам ижтимоий мавжудотдир. У ижтимоий тараққиёт жараёнида ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш асосида шахс сифатида шаклланади. Индивиднинг шахс тариқасида вояга ета бориши у мансуб бўлган тарихий шароитлардан, яшаб, таълим-тарбия олиб турган жамиятдан ажралмасдир.

Шахсни жамиятдан, ижтимоий муносабатлардан ажратиб бўлмаганидек, жамият тараққиёти ҳам инсоннинг амалий фаолияти билан узвий боғлиқдир. Жамият билан шахс ўртасидаги муносабат бир-бирига боғлиқ, бир-бирини тақозо қиладиган муносабатлардир. Ижтимоий муносабатлар таъсирида шахс турмушининг турли-туман кўринишлари, хусусиятлари шаклланади. Шахснинг шаклланишида жамиятдаги ижтимоий муносабатлар ҳал қилувчи рол ўйнайди. ҳар бир шахсда у мансуб бўлган жамоага, миллатга, элатга, жамиятга хос жами хусусиятлар ва белгилар бўлади. Шахс ўз ҳаётининг бутун мазмунини жамиятдан, кишилар жамоасидан олади. ҳар қандай шахс объектив шарт-шароитлар ва субъектив омилларнинг узвий бирлиги таъсири остида шаклланади. Шахс камолатида объектив шарт-шароитлар

ҳал қилувчи рол ўйнайди. Оила, ўқув даргоҳлар, ижтимоий-сиёсий ташкилотлар, матбуот, маҳалла, кўча сингари омиллар ҳам шахсни тарбиялашда муҳимдир. Объектив шарт-шароитларнинг шахсга таъсири субъектив омиллар орқали ўтади.

Шахс ижтимоий мавжудот сифатида муайян эркинликка ҳам эгадир. Унинг эркинлик даражаси жамиятнинг ижтимоий тузилишига, мулкӣ муносабатларга ҳам боғлиқ. Эркинлик ҳар бир шахснинг табиӣ ҳуқуқидир. Шахсларнинг инсоний ҳуқуқлари ва эркинликларни чегаралаб қўйиш, паймол қилиш; милтӣ, диний камситишлар; ирқчилик; халқларнинг тили, урф-одатлари, тарихи, маданий мерослари, милтӣ қадриятларига беписанд қараш, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини камситишдир.

Шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларидан ташқари унинг жамият ва умуминсоният олдидаги бурчи ва маъсулияти ҳам бор. Инсон ўзи яшаб турган жамиятнинг қонун-қоидалари, тартиблари, ахлоқӣ, ҳуқуқӣ нормаларига амал қилмаслик, унинг муаммолари, қийинчиликларига бефарқ қараш асло мумкин эмас. Ҳар бир мамлакатнинг конституциясида белгилаб қўйилган қонунларга амал қилиш, бошқа фуқароларнинг милтӣ қадр-қимматини ҳурматлаш, жамият манфаатларига, турмуш тарзига, одоб-ахлоқ ва маданиятга зид ва ноҳўй ҳаракатларга муросасиз бўлиш, Ватанни ҳимоя қилиш ва бошқа шу кабилар шахснинг бурчи ва маъсулиятидан иборат.

Ҳар бир шахснинг умумхалқ манфаатларига тўла тааллуқли бўлган бурчлар ва маъсулиятлари ҳам бўлади. Булар табиатни муҳофаза қилиш, унинг бойтикларини қўриқлаш, маданий-тарихий ёдгорликларни сақлаш ҳақида ғамхўрлик қилиш, бошқа халқлар ва мамлакатлар билан дўстлик, тинчликни сақлаш сингарилардир.

Барча цивилизацияли жамиятларда шахснинг эркини бўғиб қўйиш, унинг ҳуқуқларига йўл бермаслик, унга ҳиёнат қилиш ёки унинг жамият олдидаги бурч ва маъсулиятини бажармаслиги қонун йўли билан таъқиқланади.

Барча маданиятли жамиятнинг хусусиятини, унинг мезон ва мазмунини зиёлилар белгилайди. Зиёлилик бу нафақат кенг билимга эга бўлишни, балки ташаббускорликни, жавобгарликни, ахлоқӣ-эстетик журъатни ва туғма истеъдодни билдиради.

Зиёлилар-ақлий меҳнатнинг хилма-хил мураккаб турлари билан шуғулланувчи қатламдир (фан ва маданият ходимлари, ўқитувчилар, муҳандислар, техниклар, шифокорлар).

Маданиятчилик деганда камтарлик, ҳалоллик, ростгўйлик, саховатпешалик, инсонпарварлик, яхилик, саҳиблик каби инсоний фазилатларга эга бўлиш, ахлоқий қоидаларга тула амал қилиш, ўз миллати ҳамда бошқа халқларни ҳам ҳурмат қилиш хислатлари англашилади.

Зиёилик ақлий камолат эгаси бўлиш, назарий масалаларни англашга, илмий билимларни улаштиришга тайёр булишдир. «Зиёилик» юксак даражада камол тошган интеллигентни, кенг билимли, юксак маданиятчиликни англатса, «Зиёли» кишиларни табақалари орасидаги ижтимоий қатламни англатадики, бу қатлам юқори малакали ақлий меҳнат билан машғулдир.

Етарли билимга эга бўлмаган ҳолда дунёдаги барча нарсалар тўғрисида фикр билдирувчи киши дилетантдир. Дилетантлик маданият камлигининг белгиси бўлиб, чинакам маданият ва зиёиликка алоқаси йўқдир.

Тарбиячилик зиёиликнинг асосий белгиси бўлиб, унинг умумий маданий савияси кўпинча нутқ маданиятида акс этади. Маданий нутқ аввало тўғри нутқ демакдир. Маданиятчи киши образли, ифодали ва чиройли нутқ орқали ўз фикрини баён қилади.

Зиёилиннг эстетик диди баланд бўлади, яъни санъат асарларининг гўзаллиги тўғрисидагина эмас, балки кишиларнинг, табиатнинг ва жамиятнинг гўзаллиги ҳақида фикр юритишга, қўполлик ва адолатсизликка қаршилик кўрсатиб уни бартараф қилишга қодир бўлади. Ҳамма нарсада меъёр ва уйғунлик туйғуси зиёиликнинг юксак хусусиятидир.

Зиёилик билим, илм ва тарбия билан камол тошади. Зиёилик тушунчасига умумий маданиятдан ташқари қалб нозиклиги, умуман, ҳаётга муносабатда юксак онг, ижтимоий фаоллик ҳам кирadi. Демак, «зиёилик» тушунчаси фақат ақлий меҳнат кишисига тааллуқли эмас. Зиёили деб чуқур интелегеннга, интуитив олийжанобликка эга бўлган, маънавий эҳтиёжлари кенг ҳар бир кишини аташ мумкин. Маданиятшуносликни ўрганишдан мақсад зиёиликни тарбиялашдир. Зиёили- интеллектуал шахс, унинг маданиятчи кишидан фарқи, жамият ва миллат тақдирига маънавий жавобгар бўлган шахслигидадир. Интеллектуал шахс индивидуал ҳолатларда ўз фикридан қаноатланмайдиган, ўзига-ўзи қарши борувчи, ўзини-ўзи инкор қилувчи ички хусусиятларга эга бўлган зиёлидир. Зиёилиннг шу хусусиятларида комиллик белгилари намоён бўлади.

Шахснинг комилликка эришувини таъминлашда жамиятдаги меҳнат маданиятини ривожлантириш, кишиларнинг сиёсий онглилигини ошириш, ахлоқий ва эстетик нафосатини тарбиялашда маданиятнинг таркибий қисмлари, соҳалари катта вазифани бажаради. Шахс социал жиҳатдан фарқланишига кура инсоннинг меҳнат маданияти, муносабат маданияти, ахлоқ маданияти, бадий-тафаккур маданияти, дунёқараш руҳи олами ҳақида таъбириш мумкин. Маданият ижтимоий тузилма сифатида илмий билимларни, тафаккурни, ахлоқий-эстетик қадриятларни, ахлоқий-ҳуқуқий низоми, урф-одат ва анъаналарни қамраб олади.

Шахс маданиятининг шаклланишида жамият маданиятининг қуйидаги тизимлари аҳамиятлидир:

Сиёсий маданият - кишиларнинг сиёсий онги, манфаатлари, эътиқодлари, мақсадларини ифодаловчи сиёсий-ҳуқуқий ҳолатлар мажмуи бўлиб, маънавий қадриятларнинг махсус тизимини ташкил қилади. Бу маданият тарихий тараққиёт босқичларида жамиятнинг ижтимоий табақалари манфаатлари билан боғлиқ ҳолда вужудга келиб, жамият сиёсий фаолиятига узвий боғлиқ. Сиёсий маданият, сиёсий фаолият сифатида, яъни инсонлар фаолиятидаги табиатни қайта яратилиш ва ўзларини тарбиялаш жараёнларини қамраб олиб, «сиёсий ишлаб чиқаришни» акс эттиради. Буни сиёсий фаолият амалий жиҳатдан ижтимоий гуруҳлар (социум) нинг сиёсий ҳокимият учун бўлган ҳаракатларини ифодалайди, маънавий-назарий жиҳатдан эса ижтимоий муносабатларни табақавий дунёқараш руҳида англаш, муайян сиёсий ҳолатлар, дастурлар ишлаб чиқиш ва тарғиб қилишни назарда tutади. Умуман, сиёсий маданият кишилар фаолиятининг манфаатли ва табақавий жиҳатдан ўзига хос шакли бўлиб, сиёсий муносабатларни табақалар, шахслар томонидан фаол ўзлаштириш жараёнини билдиради. Сиёсий маданият таркибига мафкура, сиёсий тажриба ва анъаналар, сиёсий ташкилотлар, сиёсий фаолият усуллари киради.

Сиёсий маданиятнинг мавжудлик усули: жамиятнинг сиёсий-маданий бойлиги; амалий сиёсий маданиятдан иборатдир. Жамиятнинг сиёсий-маданий бойлиги - давлат бошқарувининг тарихий тажрибаси, сиёсий фаолият воситалари, усуллари, сиёсий билимлар мажмуидир. Амалий сиёсий маданият эса жамият, гуруҳ, шахс сиёсий ҳаётидаги мавжуд маданиятдир.

Сиёсий-маданият социал намоён бўлиш шакли жиҳатидан жамият сиёсий маданиятини социал гуруҳлар ва шахс сиёсий

маданиятга ажратиш мумкин. Жамият сиёсий маданияти тараққиётнинг маълум бир босқичидаги сиёсий-ижтимоий қадриятлар, сиёсий тузилмалар, сиёсий фаолият усулларининг жамғуридир. Шахс сиёсий маданияти эса, индивид томонидан жамиятнинг сиёсий, мафкуравий ва ижтимоий-руҳий қадриятларини ва усулларини ўзлаштирилиши ҳамда амалга оширилиши тизимидир. Шахс сиёсий фаолиятида сиёсий маданиятни билиш ва амалий фаолиятда қўлдан даражасининг ўзаро боғлиқлиги, яхлит бирлигидан сиёсий маданият таркиб топади.

Сиёсий маданият тараққиёти ҳуқуқий маданият билан боғлиқ бўлиб, бу фақат қонунларни билиш, ҳуқуқий савиядангина иборат бўлмай, қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсуниш маданияти демакдир. Умуман, ҳуқуқий маданият-ҳуқуқий онг, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқий фаолликнинг бирликлари намойиш бўлувчи маънавий қадриятлар тизимидир.

Иқтисодий маданият тушунчасида иқтисодий билимлар ва фикрлар услуби билан фаол ишлаб чиқариш, иқтисодий фаолият ўртасидаги ўзаро алоқадорлик омиллари намойиш бўлади. Иқтисодий маданият мазмунида маданият ва иқтисоднинг ўзаро таъсир хусусиятлари мавжуд бўлиб, таркибига иқтисодий онг, иқтисодий фаолият, иқтисодий муносабатлар кирилади.

Иқтисодий онг аввало, кишиларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда ўз ўрнини англашини билдириб, рационал билимларни, эмоционал туғиларни ўзида ифодалайди. Иқтисодий фаолият таркибига моддий ва номоддий ишлаб чиқарини, меҳнат ва меҳнат маҳсулини ўзгартириш ҳам кирилади. Иқтисодий фаолият субъекти инсондир. Мукаммал фикр ва юксак онг фаолиятда моддийлансагина иқтисодий маданият ҳодисасига айланади. Иқтисодий тафаккур билан иқтисодий онг иқтисодий одобнинг мезони бўлиб, иқтисодий онг фаолиятнинг фикрий образидир.

Ижтимоий муносабатлар иқтисодий маданиятнинг асосини ташкил қилиб, ижтимоий-иқтисодий онгни белгилайди, уларда ўз ифодасини топади. Шунингдек, ижтимоий муносабатлар ишлаб чиқариш даражасини эмас, балки мулк, тақсимот, истеъмол билан боғлиқ муносабатларни акс эттиради. Иқтисодий муносабатлар номоддий соҳаларнинг ҳам қисми сифатида фаолият жараёнида вужудга келади, ривожланади, жамият иқтисодий маданиятини ифодалайди. Иқтисодий маданиятнинг мазмунини кишиларнинг турли соҳаларда мақсадга мувофиқ ижодий фаолияти, янги сифат натижаларини ташкил этади.

Жамият иқтисодий маданиятида шахснинг иқтисодий маданияти унинг ўзини камол тоғтиришини англатиб, нафақат маданият қадриятларини яратиши, бойитиши ва истеъмол қилиш даражасини, балки ўз эркинлигини янги босқичга кўтаришини таъминлайди.

Иқтисодий маданият кўидаги функцияларни бажарди:

1. Билиш функцияси — иқтисод фанларининг ҳолати, фан асосларининг тажрибага талбиқ этиш усули ва йўлларини билиб олишга даъват этади.

2. Дунёқараш функцияси — асосан, маънавий-руҳий моҳиятдаги иқтисодий дунёқараш бўлиб, иқтисодий ғоялар, қарашлар, тасаввурлар тизимида иборат.

3. Тарбиявий функция — иқтисодий маданиятни эгаллаш, билимлар йиғиндисини эътиқодга айлантиришдаги бош манба эҳтиёжлар ва манфаатлардир. Билимлар ақл-идрок ва юракдан ўзлаштирилганда эътиқодга айланади.

4. Амалий функция ёки ишлаб чиқариш функцияси — бунда иқтисодий маданият маънавий ва амалий таъсир кўрсатиш хусусиятига эга бўлади.

Ахлоқий маданият — жамият, социум, индивидлар томонидан ахлоқий камолат меъёрларига эришиш даражасидир. Кундалик турмушда, кишилар фаолиятида амал қиладиган ва ўзлаштириладиган ахлоқий қадриятлар ахлоқий камолат меъёрлари билан боғлиқдир. Ахлоқий маданият таркибига ахлоқий онг, ахлоқий муносабат ва ахлоқий фаолият кирadi.

Ахлоқий онг тарихан ўзгарувчи ахлоқий муносабатларни англатиб, ахлоқийликнинг субъектив жиҳатидир. Воқеликка ва инсон фаолиятига қадрият тарафидан муносабатда бўлиш ахлоқий онгнинг муҳим хусусиятидир.

Ахлоқий муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг алоҳида кўриниши бўлиб, ахлоқий фаолиятда боғлиқ ҳолда кишилар ўртасида таркиб тонадиган ўзаро боғлиқлик ва алоқалар йиғиндисидир.

Ахлоқий фаолиятда инсон ёки жамиятнинг ахлоқий онги, ахлоқий муносабатлари яхлит намоён бўлиб, ахлоқий талаблар, фазилатлар инсонпарварлик моҳиятини касб этади. Ахлоқий фаолият: ахлоқий билимларни эгаллаш; ахлоқий туғғуларни шакллантириш; ўзини тарбиялаш; меҳнатга меҳр; ахлоқий тарбияланганлик ва ҳақозолардан ташкил топади.

Ахлоқий меъёрлар ва қоидалар ўзида аниқ тарихий мазмун, муайян жамиятнинг ижтимоий ҳолатини акс эттиради. Ахлоқий

маданият инсон ҳуқуқининг аниқ кўрилишига эга бўлмасдан мавжуд бўла олмайди. Ахлоқий маданият ахлоқий ондан ташқари кишиларнинг ҳуқуқ орқати реаллашади.

Жамиятнинг ахлоқий маданияти мазмунан индивид ахлоқий маданиятидан фарқ қилади. Жамият ахлоқий маданияти ахлоқий қадриятлар тизимини ифодалайди, шакл ахлоқий маданиятида эса ана шу тизимнинг жиҳатлари индивидуалликда акс этади. Бу икки жиҳат бир-бирини тақозо қилади, бир-бирини бойитади.

Эстетик маданият инсоннинг маънавий-ҳиссий фаолияти билан боғланган муносабат ва қадриятлар тизимини ифодалайди. Эстетик маданият соҳаси-бу, инсоннинг теварак агрофини ўраб олган воқеликка нисбатан бўладиган муносабатида ўзини эркин намоён этишдир. Бу эркинликнинг моҳияти шундаки, инсон предметга, унинг жинси ва турига мос меъёрни топиб гавдалантиради, уни қайта ишлайди.

Эстетик маданият жамият маданиятининг ихтисослаштирилган қисми бўлиб, унинг ҳолатини санъат ва эстетик муносабатлар ривожланиши билан боғлаб тушултириш мумкин.

Эстетик муносабатлар ва унга мувофиқ келадиган эстетик қадриятлар тизими эстетик маданиятнинг унсурлари ҳисобланади. Эстетик маданиятнинг хусусиятлари эса унинг негизини ташкил этувчи фаолиятнинг ўзига ҳослиги билан шартлангандир. Фаолият амал қилмоғи учун: фаолият субъекти, фаолият объекти, фаолиятнинг ўзи бўлиши керак.

Маданият тизимида фан- моддий ва маънавий маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, фан маънавий ишлаб чиқаришнинг маҳсули сифатида ўзида инсоннинг моҳиятли кучларини ифода этиб, маданият ҳодисаси сифатида намоён бўлади.

Фан маданият ҳодисаси сифатида билимларни ишлаб чиқариш хусусиятлари назарда тутилади. Ҳар қандай тасаввур ва билимлар сингари фан ҳам ижтимоий практика, ижтимоий эҳтиёж туфайли юзага келади.⁸

Маданият тизимида дин- инсоннинг эътиқод рамзи, охират ва ҳаёт тасаввурларининг ~~маънавий~~ моддий маданият сифатида намоён бўлишидир. Шунингдек, дин барча жамиятларда ахлоқни шакллантирувчи соҳа бўлиб келди ва ғоявий-сиёсий йўналишларга эга бўлди. Ибтидоий даврлардан бошлаб маданиятнинг таркибий қисми сифатида шаклланиб, жаҳондаги йирик маданиятлар: будда, христианлик, ислом цивилизацияларини яратди.

⁸ М. Абдулҳасев. Маданиятшунослик асослари. Фарғона, 1998 й., 40-бет.

Қадрият тушунчаси маданиятшуносликнинг асосий тушунчалариландир.)

Айрим тадқиқотчилар уни даврнинг эҳтиёжини белгилайди, яъни, тарихий хусусият касб этади деб ҳисобласа, бошқа бир тадқиқотчи Рикерт аксинча, қадрият доимий универсал хусусиятга эга дейди. Т. Парсонс қадриятни- метёрий андоза деб айтади. Мазкур турли хил, ҳатто қарама-қарши фикрлардан қадриятнинг маъноси кўп қиррали эканлиги англанади.)

Қадрият - кишилар ҳаётида ўта аҳамиятли ҳодисадир. Уни маданият соҳалари рўёбга чиқарган ҳодиса сифатида боғлиқликда англаш мумкин. Шунида хўжалик, техник, ижтимоий, сиёсий, бадий, илмий, ахлоқий қадриятлар ажралади. Расмий нуқтаи назардан қадриятни ижобий ва салбий, ўзига хос ва доимий, мустақил ва шартли тарзда фарқлаш мумкин. Моддий нуқтаи назардан қадрият ҳиссий (яъни олдий ҳис қилиш органи)- бу ҳаётӣй, маиший, техник, қониқиш қадрияти ва бошқа; ва маънавий-илмий, ахлоқий, эстетик, диний ва бошқаларга бўлинади. Айрим қадриятлар (хўжатик, техник, сиёсий) тарихий хусусият касб этиб, яъни маданият, давр ўзгариши билан улар ҳам ўзгариб туришини батафсилроқ ўрганиш чоғида аниқлаш қийин эмас; бошқа қадриятлар эса доимий, универсал хусусиятга эга (ахлоқий, бадий).

Юқорида таъкидланганидек қадрият ижтимоий фаолиятни тартибга солиб, индивидлар, гуруҳлар ва жамиятнинг муҳим ютуқларига эришувини белгилайди.) Ижтимоий қўламдаги мазмун даражаси бўйича қадрият узвийликга эга. Қадриятнинг дастлабки даражаси оддийлари орасидан ажралган аниқ нарсалар, ҳолатлар, ҳаракатларнинг афзаллари билан боғлиқ. Иккинчи даражаси эса, маълум индивидга яқин бўлган ижтимоий гуруҳлар қизиқишга мос келувчи образлар ҳаракати ёки фаолиятнинг танланиши билан боғлиқ. Учинчи даража- бу энг юксак умуминсоний мақсадлардаги танланиш бўлиб, бунда эзгулик, ҳақиқат, гўзаллик, алолат, тартиб, бойликка қарама-қарши ёвузлик, ёлгон, хунуклик, бетартиблик, қашшоқлик мужассамликда намоён бўлади ёки бу тақдир билан боғлиқ ўта юксак танлаш ҳисобланади (буддизмда нирван, сўфийликда фано сингари).

Қадриятларнинг иерархияга асосланган мураккаб тизимида индивиддаги сингари турли тоифадаги умумнинг ҳам ўзига хослиги асосий ва такрорий, марказий ва четдаги, устунлик ва ҳолатдаги тарзларга ажратиш мумкин.) Қадриятлар рўйхати ҳар

бир жамиятнинг миллий ва ўзига хос цивилизацияси билан боғлиқ ҳолда кескин фарқланади. ҳамма даврларда, барча халқларда энг юксак қадриятлар эгулик, ҳаёт, меҳнат, севги, ҳақиқат, бахт сингари мезонларда ифодаланган.

(Қадриятларнинг муайян жамият ёки синфга мансуб кишилар турмуши ва маданиятнинг ҳақиқий ёки идеал неъматлари бўлган табиат ва жамият ҳодисаларининг моҳиятидир. Бу неъматларнинг қадриятлар дейилишга сабаб кишилар уларни қадрлайдилар, чунки бу қадриятлар уларнинг шахсий ва ижтимоий турмушини бойитади.)

Қадриятлар ичида энг асосийси ва умумийси ҳаётдир. Ҳаётдан маҳрум бўлиш қолган барча қадриятлардан фойдаланишни йўққа чиқаради, қолган қадриятлар аслида, ҳаёт неъматларининг моҳиятидир, маданий қадриятлардир.

Қадриятнинг ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти баҳолаш туфайли белгиланади. Баҳолаш эса инсонларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадлари, қизиқишларидан келиб чиқади. Айрим ҳолларда эҳтиёж ва манфаатлар бир-бирига зид келиши мумкин. Муайян ижтимоий гуруҳ, миллат, синфлар учун олий қадрият ҳисобланган ҳодисалар бошқалар учун қадрият бўлмаслиги мумкин. Табиат ва жамият ҳодисаларини қадрият туркумига киритиш ва киритмаслик кишиларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, орзу-истаклари, мақсадлари билан белгиланади.

Қадрият дейилганда инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган, миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган табиат ва жамият ҳодисалари мажмуи тушунилмоғи лозим.

Қадриятлар ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида шаклланади ва ривожланади. Улар моҳиятига кўра турларга бўлинади. Аввало, инсон ва унинг ҳаёти энг олий қадрият ҳисобланади. Инсон эҳтиёжларини қондиришда табиий қадриятлар: ер ва ер ости бойликлари, бошқа табиат неъматлари катта аҳамият касб этади.

Инсон меҳнати, ақли билан яратилган моддий бойликлар моддий қадриятлар ҳисобланади. Маданий-маънавий қадриятларга илмий-техникавий ва интеллектуал имкониятлар яратган бойликлар мансуб. Шунингдек, жамият тараққиётида, инсон ҳаётида ижтимоий-сиёсий қадриятлар: эркинлик, тенглик, биродарлик кабилар ҳам ўрин тутати. Ижтимоий-сиёсий

қадриятлар ичида истиқлол туфайли қўлга киритилган барқарорлик, тинчлик, тоғувлик алоҳида аҳамиятга эга.

Қадриятлар амал қилиш доирасига кўра миллий, минтақавий ва умуминсоний турларга бўлинади. Миллий қадриятлар мураккаб ижтимоий-рухий ҳолиса бўлиб, у миллатнинг тили, маданияти, тарихи, урф-одатлари, анъаналарини, жамики моддий ва маънавий бойликларини, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётининг барча томонларини қамраб олади. Минтақавий қадриятлар иқтисодиёти, маданияти, тарихи, тили, дини, урф-одат ва анъаналари муштарак бўлган халқлар манфаатларига хизмат қиладиган табиий ва ижтимоий ҳодисалар мажмуасини ташкил этади.

Умуминсоний қадриятлар мазмуни жиҳатдан чуқур ва кенг бўлиб, умумбашарий аҳамият касб этади. Умуминсоний қадриятлар барча миллатлар, элатлар ва халқларнинг мақсад ва интилишига мувофиқ келади.

Миллий қадриятлар умуминсоний қадриятлар билан қанча кўп уйғунлашган бўлса, уларнинг тараққий этишига шу қадар кенг имконият очилади.

Умуминсоний қадриятлар туркумига инсоният цивилизациясининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган умумбашарий муаммолар киради. Булар: Ер юзида илм-фанни тараққий эттириш, тинчликни сақлаш, қирғин қуролларини тўхтатиш, табиатни муҳофаза қилиш ва ҳоказолардир⁹.

Таянч тушунчалар

Моддий ва маънавий маданият, сиёсий ва ҳуқуқий маданият, иқтисодий маданият, ахлоқий-эстетик маданият, ижодий салоҳият, қадрият, цивилизация, коммуникатив функция, ижтимоий моҳият, дилетант.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар

1. Маданият қандай соҳаларга бўлинади?
2. Моддий маданиятнинг асосий белгилари?
3. Маънавий маданиятнинг белгиларини сананг?
4. Маънавий маданиятнинг аҳамияти нимада?
5. Маданиятнинг жамият ҳаётидаги функцияси;

---

⁹ Ж.Тўланов. Қадриятлар фалсафаси. Т., 1998 й. 10-20 бетлар

6. Шахс фаолиятида маданиятни тутган ўрни;
7. Маданий қадриятлар деганда нимани тушунасиз?
8. Моддий ва маънавий маданиятларнинг ўзаро нисбати?
9. Маданият ривожда зиёли шахснинг роли.
10. Маданият қадриятларининг шахс баркамоллиги ва жамият равнақидаги аҳамияти.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998.
3. Ерасов В.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке. Москва, 1990 г.
4. Иконникова С.Н. Диологи о культуре. Ленинград, 1989 г.
5. Культурология. Москва, 1996 г.
6. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. Т. 1998 й.

3-мавзу МАДАНИЙ ВА МАЪНАВИЙ МЕРОС

Маъруза режаси:

1. «Маданий мерос» тушунчасининг мазмуни.
2. Маданий мероснинг механизми.
3. Ўзбекистонда жамиятини маънавий янгилашни жараёнида маданий меросга муносабат.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини мустаҳкамлаш, жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўринини эгаллаш жараёнида сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий соҳаларда — кишилар тафаккурида тубга ўзгариш, миллий ғоя — миллий мафкурани шаклланиш жараёни кечмоқда. Бу жараён учинчи минг йиллик арафасида амалга ошмоқда. Шу муносабат билан Президент И. Каримовнинг қуйидаги сўзлари ўта ибратлидир: «Биз келгуси асрга ўзимиз билан нимани олиб ўтишимиз мумкин? Ва нималардан воз кечишимиз даркор? Янги минг йилликда қандай муаммоларнинг ечими бизнинг диққат эътиборимиз марказида турмоғи лозим?»¹⁰ Бу фикр маданий ва маънавий меросимиз муаммоларини ҳал қилишда асосий дастурий амалдир.

Маданий мерос - бу ўтмишдан қолган қадриятлар, ғоялар, тажриба, билимлар уларни ўзлаштириш йўллари, яъни кишиларнинг ижодий фаолият усуллари ва уни ташкил қилиш ҳамда унинг натижалардир. Ўзлаштириш ёки аниқроғи, маданий мерос жараёни ўта муҳим бўлиб, маданиятнинг ҳаракатдаги асосий қонуनларидан бири ҳисобланади. Бу жараён инсониятнинг ўтмиши, бугуни ва келажagini бир бутун ҳолда бирлаштириб, одатий тарзда тайёр ютуқларга айланади. Бор нарсани излаш, маълум нарсани очиш, қилинган кашфиётни кашф этиш керак бўлмаганидек, ўтмиш ажодлар қилган ишни такрорлаш шарт эмас. Эришилган ютуқлардан келиб чиқиб жамият ўз мақсадларини амалга оширишнинг қисқа йўллари танлайди. Бундан ташқари маънавий мерос кишиларнинг савиясини беҳад кенгайттиради, улар ҳаётини ақлий ва ҳиссий жиҳатдан бойитади, билимнинг туганмас манбаи бўлиб хизмат қилади.

Ўтмиш билан батамом узилиш мумкин эмас. Инсоният тарихида мутлақо янги маданият яратишга уришчилар бўлган, бироқ

---

¹⁰ И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. 1999 й. 3-б.

бундай уринишлар ҳунук натижаларга олиб келган. Бунга 1920 йилларда Совет Россиясида «Пролетар маданиятини» яратишга уриниш эки «маданий инқилоб»ни мисол тариқасида келтириш мумкин. Бу «инқилоблар» жараёнида янги маданият яралмади, аксинча бори ҳам қилинди: кулёмалар, китоблар, суратлар ёқилди; меъморий ёдгорликлар бузилди, энг ачинарлиси маданий қадрият эгалари махв қилинди. Оқибатда ўтмиш билан боғлиқ узвийлик бузилиб жамият маънан орқага кетди.

Маданиятнинг метёрий ривожланиши уни асраб келгуси авлодларга мерос қилиб қолдиришни билдиради. Бироқ, бу жараён оддий ва бир ҳилда кечмайди. Маънавий қадриятларнинг мундарижаси, уларни қайта кўриб чиқиш ва қайта баҳолаш, уларнинг ўзаро боғлиқлик усуллари, муносабат типлари, билимларни асраш ва узатиш, ҳаёт меъёрлари, воқеликни эстетик идрок қилиш хусусияти ўзгармасдан қолмайди, улар узлуксиз ҳаракатда бўлади. Мерос серқирра ва қуп қиёфалидир. Унинг аниқ намоён бўлиши типларнинг қуплиги, тенденциялар хилма-хиллиги билан фарқланади. Ҳар бир янги авлоднинг ворислик механизми ўтмишдошларнинг тажрибасидан маданиятнинг турли соҳаларида фарқланади: санъатдаги ўлчам фанлагидан бошқача; табиий фанлар гуманитар фанлардан фарқли. Ворислик (мерос) ҳар қандай соҳада инсоннинг ҳақиқий ўзлангчиришида намоён бўлади, ва айни пайтда маҳаллий ёки дунё миқёсидаги жараёнлар шаклида ҳам ифодаланиши мумкин. Ворислиكنинг маҳаллий (чекланган) шакли маданиятнинг касбий (профессионал), миллий, этник ва бошқа кўринишларига эга. Бу фаолият маданий босқичларда бир меъёрда, теккис йўналиш шаклларида бўлмай, унинг бир босқичдан иккинчи босқичга сакраб ўтиши нотекис бўҳронлар хусусиятига эга. Инсониятнинг маънавий ютуқларини мерос қилиб қолдиришда ворислик кенг миқёсли (умумий) шаклда жараёнлар муффасал йўналишда амалга ошади. Масалан, Қадимги Миср заковати «Инжил», «1001 кеча эртаклари» каби маданият ёдгорликларига ижобий таъсир қилди. Яна, ер юзидаги барча халқларнинг замонавий билим соҳаларига замин бўлган Бобил астрономияси, ҳинд математикаси, антик фалсафа, рим ҳуқуқи ҳақиқа ҳам шундай гапириш мумкин.

Агар маданият ва маънавият соҳалари таркибида тил, удумлар, анъаналар ва бошқалар бўлса, маълум халқнинг маданият тарихи доирасида мерос қолдириш жараёни яхшироқ кечади.

Бошқа соҳаларда эса техника, фан, санъат каби соҳалардаги бир халққа тегишли мерос бошқа халқларга ҳам тегишли мулкка айланади.

Кейинги авлодларга мерос қолдириш учун маданиятда белгиланган усул ва механизм мавжуд. Улардан баъзилари қадимдан амал қилади, бу — намоёниш қилиш, оғзаки утагиш, фольклор, санъат; бошқа усуллар кейинроқ пайдо бўлди, бу — кино тасвири, оҳонрабо ёзуви, компьютер хотираси. Барча жамиятларда ҳам ҳаққатдан маънавий мероснинг фойдаланиш имкониятларини ўзгартириш шароити бир хилда эмас. Улар ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, ғоявий омиллар билан белгиланади. Бу омиллар мероснинг ҳажми, танлаш хусусияти, интенсивлигига боғлиқ. Бизга маълумки совет жамиятида коммунистик ғоя ҳукмронлиги даврида халқлар, хусусан Ўзбекистонда ҳам ўзининг ҳақиқий тарихий, миллий ва маънавий меросидан маҳрум этилган эди. Умуман, маданий меросдан мутлақо маҳрум бўлган ёки фойдаланмаган жамият ёки халқлар тарихда бўлиши мумкин эмас.

Маданий мероснинг механизми қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Маънавий мероснинг узвийлиги. Аждодлар яратган жамияти бойликка янги авлод меросхўр бўлади, тарихий аҳамиятини йўқотган маданият ўрнида яна маданиятлар вужудга келади, аввалгилардан кўп нарсалар ўзлаштирилади. Ўтмиш тажрибаси бутун ва келажак учун ҳар доим асқотиқиши мумкин, шунингдек, бутун унитилган нарсалар бутунлай йўқолиб кетмайди. Масалан, В. Шекспир юз йилча унитилиб, кейинги авлодлар учун жаҳон адабиёти ва драматургиясининг классиги сифатида танилди.

2. Ўтмишдан келажакка ўтиш жараёнида мероснинг ўзгариши. Маданий мероснинг ўтиш даврида хусусияти ўзгариши мумкин. Яъни, миллий ғоя мавжуд нуқтаи назар ва билимлар талабига мос келувчи янги талқиндаги мазмун касб этади. Мана шундай кўринишда у келажакка мерос бўлиб ўтади. Бизнинг кунимизгача Суқрот ва Демократ асарларининг асл нусхаси сақланиб қолмаган, бироқ ҳар бир авлод уларнинг ғоясини ўзи учун янгитдан кашф қилади ва уларнинг фалсафасини талқин қилувчи минглаб китоблар яратилади.

3. Ўтмишдан қолган барча нарсалар бутунлай ўзлаштирилмайди, балки янги давр ва талабига, руҳига жавоб

берувчи, моҳиятан зарур нарсаларгина олинади. Ҳозирда эскирган ва керакмас деб ҳисобланган нарсалар, келажакда балки янги моҳият ва муҳим аҳамият касб этар. Аллақайси даврда қолиб кетган кийиниш усули қутилмаганда одатга айланиши мумкин. Янги ҳаёт қадим донишмандчилигидан ғоя олади.

Ҳар бир этнос, халқ ўзининг мустақил, бетакрор, беҳад ноёб маданиятига эга. Халқлар ҳаётининг мишқақвий, тарихий ўзига хослиги ҳар бир халқ маданиятининг ривожланиши учун шароит яратиб беради, у ёки бу этнос ҳаётининг сақланиб қолиши ва барҳаётлигига имкон туғдиради. Шу тарзда миллатлар оламумумий коинот шаклланади, унда инсон ва уни тарихан ўраб турувчи табиат уйғунлашиб этносларнинг ижтимоий руҳиятига таъсир кўрсатади, миллий хусусият шаклланади ва унинг амалий фаолият йўналишини аниқтайди.

Мана шу бошланғич маданият оламида инсон турали, бу ерда унинг муҳим ўрни мақсади шаклланади, унинг дили, ҳаётини орзуси пайдо бўлади. Инсон, маданиятларга меросхўр сифатида миллий мулкни ўзлаштиради. Намунавий ҳуққ қадриятларини асрашда ва келажакка қолдиришда, жамиятда одамлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи, аниқ барқарорлик бўлиши зарур. Маданиятнинг мавжудлиги ва ривожланиш аъъанасида, маданиятларни асраш усулида ҳам бу барқарорлик бор.

Аъъана маданиятда янги одатлар билан уйғунлашиб кетади. Инсонга нафақат билим, шунингдек, ҳаёт фаолиятида аъъанавий ибратлар ва яхши ўзлаштирилган маҳорат ва кўникма ҳам зарур. Бироқ, ижодкорликнинг бошланиши фикрлаш жиҳатдан дастлабки эслаб тасвирлашдан кўра сермахсулликни вужудга келтиради. Маданиятнинг ривожланиш жараёни ижодкорликнинг субъекти саналган шахснинг шаклланиши жараёни билан бирга кечадиган ҳодисадир, яъни, инсонни нафақат жамиятда мавжуд бўлган маданий меъёрлар, аъъана ва ибратлар, балки маданий жараёнларнинг ривожланиб бориши ҳам қўллаиди.

Қўқорида таъкидланганидек миллий маънавий мерос муаммоси мамлакатимизда жамият учун ўта муҳимлилик касб этмоқда. Чоризм мустамлакачилиги даврида Туркистон халқларининг маданиятига улар «қолоқ» маданият деб паст назар билан қарашган. Кейин советлар даврида Ўзбекистон халқининг маданий меросига бир ёқлама муносабат ҳукмронлик қилди. Тарихий ҳақиқат, адабиёт ва санъат асарлари «синфий кураш», «халқчилик» каби ғариб назария орқали баҳо берилди.

Фақат коммунистлик ғояга мос келувчи нарсаларга ютуқ сифатида қаралди, қолган барчасига ҳато деб ёки мутлақо кишилар хотирасидан ўчириб ташлашга уринилди. И. А. Каримов «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида» китобида таъкидланганидек, Узоқ давом этган қаттиқ мафкуранинг таъқиқига қарамай, Ўзбекистон халқи авлоддан-авлодга утиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. «Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ, аждоқларимиз томонидан кўн асрлар мобайнида яратиб келинган ғоя улкан бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятла муҳим вазифа бўлиб қолди»¹¹.

Жамиятимиз жадал туб ўзгаришлар ҳолатини бошдан кечирмоқда. Бундай даврда ҳар бир кишига мустаҳкам таянч зарур. Фақат миллий ғоя шундай таянч бўлиши мумкин. Фақат миллий ғоя ислоҳотлар йўлидан муваффақиятли бориш учун миллатни бирлаштириши ва жинслаштириши мумкин. Ўзбекистоннинг келажаги тўғрисида И. А. Каримов ўзининг мулоҳазаларида биринчи даражали қилиб миллий ғояни шакллантиришни қўяди. Унинг асосида халқнинг ҳақиқий тарихини қайтариш, миллий анъаналарни тиклаш, маданий ва маънавий меросни ўрганиш ётади. Худди шу ғоя — ХХІ асрда Ўзбекистоннинг оғул фуқороларининг маънавияти шаклланишида катта аҳамият касб этиб, уларнинг ўз Ватанини гуллаб-яшнаши учун филоий бўлиши, ўз халқининг буюк ўтмишидан фахрланувчи миллат фарзандлари бўлиб шаклланиши учун хизмат қилади.

Ўзбек халқининг маданий мероси минг йиллар давомида яратилган. Унда турли даврларда Ўзбекистон худудида эътиқод қилинган зардуштирлик, буддизм, ислом ва бошқа динлар яратган маънавий-ахлоқий қадриятлар мужассамлашган; Унда бутун дунёга машҳур имом ал-Бухорий, ат-Термизий, Нақшбандий, Яссавий, Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, А. Навоий каби кўплаб буюк мутафаккирларнинг билими ва салоҳияти тавдаланган, бу меросда Амир Темур ва Бобурларнинг давлатчилик ва сиёсий қурилиш тажрибалари; буюк меъморчилик ёдгорликлари, тасвирий санъат, музика, амалий санъат асарлари; халқ урф-одатлари ва анъаналари, миллий спорт турлари уйғунлашган.

---

¹¹ И. А. Каримов, Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида., Т.1997 й., 137-бет.

Мустақиллик йилларида халққа унинг маънавий ва маданий бойликларини қайтариш борасида кўплаб ишлар қилинмоқда. Дастлабки, энг муҳим қадам «Ўзбек тили ҳақидаги» қонуннинг қабул қилиниши бўлди. Бу билан ўзбек тилидаги халқнинг бебаҳо маданий ва миллий бойлиги мақоми тикланди. Бухоро ва Хива шаҳарларидаги меъморчилик ёдгорликларини таъмирлаш борасида фаол ишлар олиб борилиб, ёдгорликлар шу даврда жаҳон аҳамиятидаги мақомга эга бўлди. Бу шаҳарларнинг 2500 йиллиги, Тошкентнинг 2000 йиллиги каби саналар катта тантана билан нишонланди. Ижтимоий-иқтисодий муаммоларга қарамасдан миллий маданиятни асровчи янги музейлар барпо этилди. Темурийлар даври тарихи музейи. Олимия шон-шарафи музейи ва Ўзбекистон тарихи музейи янги мазмунда бойитилди. Мақомчилар музейи ва бошқалар дунёга машҳур бўлди.

Халққа ўз тарихи ва хотираси қайтаришмоқда. Миллий ва жаҳон маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган ватандошларимизнинг хизматлари ҳақида юбилей таптаналари ўтказилди. Ўтган йилларда Навоий, Бобур, Қодирий, Бехзод, А. Фарғоний юбилейлари нишонланди. Алоҳида таптаналар билан халқаро миқёсда Улутбекнинг 600- йиллиги, Амир Темурнинг 660- йиллиги, Имом Бухорийнинг 1225 йиллиги ўтказилди. Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллиги ва «Алпомиш» эпосининг 1000 йиллиги кенг нишонланди. Айниқса катогон қурбонларининг беғуноҳ хотираси тикланиши катта аҳамиятга эга бўлди. Улар орасида кўплаб маданият арбобларининг номлари бор: жадидчилик ҳаракатининг йўлбошчилари, шоир ва ёзувчилар-Мунавварқори Абдурашидхонов, А. Фиграт, Чўпон, Рамзий, Боту ва бошқалар.

Миллий анъаналарни тиклаш бўйича ҳам кўплаб ишлар қилинди. Наврўз, ҳайит каби қадимги халқ ва диний байрамлар расман ҳаётта қайтди. Ҳайр мурувват улумларини давом эттириш ва ёш авлодни баркамол ўстириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Соғлом авлод учун жамғармасини ташкил қилиб, дастлабки орденини ҳам шундай атади. Ногирон болалар учун «Меҳрибонлик» каби саҳоват фестивали мунтазам ўтказиб келинмоқда. Ўзбекистонда халқаро кино, театр ва «Шарқ тароналари» каби мусиқили фестиваллар ўтказиш янги анъаналарга айланиб қолди. Халқ баҳшичилик санъатига эътибор кучайиб Республика

конкурслари ўтказилди. Шунингдек миллий курашимиз халқаро мақомга эга бўлиб, биринчи жаҳон Чемпионати ўтказилди.

Юқорида таъкидланганидек, маданий қадриятлардаги ворислик жараёни нафақат миллий маданиятлар ривождаги ворислик бўлмай, балки бошқа халқлар маданиятидаги ютуқларни умумлаштиришдан ҳам иборатдир. Марказий Осиё минтақасида яшовчи халқларнинг маданияти қадим замонларда ҳам Ғарб ва Шарқ мамлакатлари билан яқин маданий алоқалар асосида ривожланган. Маданий ҳамкорликнинг кенг кулами, этник ва диний мазмунидаги чекланмаганлик Ватанимиз маданиятининг асосий хусусиятидир. Ҳозирги даврда ҳам миллий маданиятни тиклашга асосий эътиборни қаратган ҳолда Ўзбекистон халқи жаҳон маданияти ва цивилизациясининг замонавий ютуқларини эгаллашга ҳаракат қилиб, жаҳон маданияти ривожига ҳисса қўшмоқда. Бу борада жадид амалий ишлар қилинмоқда: халқаро конкурс ва фестиваллар ўтказилди, чет мамлакатлар маданият кунлари ва санъат асарлари кўргазмаси намоён қилинди, ҳинд маданият маркази, француз маданият уйи сингари доимий фаолият кўрсатувчи маданият марказлари очилди; ўз ўрнида Ўзбекистон маданиятининг ўзига хос хусусиятларини назарий асослаш ва унинг жаҳон маданиятидаги ўрнини муносиб баҳолаш иштиёқи ҳам кучли. Бунинг далили сифатида «Мирзо Улутбек ва унинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси» (1994), «Ўзбекистоннинг жаҳонда тутган ўрни ва роли. Бухоро ва жаҳон маданияти» (1995), «Ўрта Осиё ва жаҳон цивилизацияси» (1998) каби мавзуларда ўтказилган халқаро конференция ва семинарларни кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон ўзининг бой маданий ағъаналари ва жаҳон маданияти жараёнларидаги фаол иштироки туфайли унинг халқаро миқёсидаги мавқеи тобора ошмоқда. Бунинг яққол мисоли 1997 йилда ЮНЕСКО ижроия кенгаши аъзолигига Ўзбекистоннинг сайланиши ва 1998 й. 6 ноябрда Тошкентда ЮНЕСКО ижроия кенгашининг 155 сессиясини ўтказилишидир. Унда Ўзбекистоннинг таклифи билан «Жаҳон маданият ва ЮНЕСКО нинг аъзо давлатларидаги фаолияти»деган хужжат

қабул қилинди. Жаҳон маданиятининг ажталмас қисми ҳисобланган миллий маданий меросни асраш ва ўрганиш режаси бўйича Ўзбекистон ЮНЕСКО билан ўзаро муносабатларини янада кенгайтириши ва республикада замонавий таълим тизимини такомиллаштириши мўлжалланган.

Таянч нушунчалар

Маданий мерос, мерос механизми, ворислилик, маданий тараққиётда миллийлик ва умуминсонийлик.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар

1. Маданий мерос нима?
2. Маданият тараққиётининг асосий қонунини изоҳланг;
3. Маданият, анъана удумларни тўта ишкор этиш нималарга олиб келади?
4. Турли маданиятлар мулоқотининг зарурлиги ва аҳамияти?
5. Маданий ворислик механизми қандай амал қилди?
6. Миллий байрам-анъаналарнинг аҳамияти?
7. Ўзбек халқи яратган қайси қадриятлар умуминсоний қийматга эга?
8. Маданий ва маърифий меросга нисбатан Ўзбекистонда қандай сиёсат амалга оширилмоқда?
9. Ўзбекистоннинг ЮНЕСКО фаолиятидаги ўрни.
10. Юртимизда маънавий меросни тиклашга қаратилган қандай талбирлар амалга оширилди?

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т. 1992 й.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида. Т. 1998 й.
3. Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. Т. 1994 й.
4. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. 1998 й.

5. Время и преемственность в развитии культуры. Саратов. 1991 г.
6. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. М. 1999 г.
7. Иконникова С. Диалоги о культуре. Л., 1989 г.
8. Культура Узбекистана: Традиции и современность. Т. 1986 г.
9. Хайруллаев М. Маданий мерос ва фалсафий фикр тарихи. Т. 1985 й.

ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ТАРИХИ

4-мавзу

АРХАИК (ИБТИДОЙ) МАДАНИЯТ

Маъруза режаси:

1. Архаик маданиятнинг дастлабки намуналари.
2. Сўнги палеолит даври маданияти.
3. Янги тош асри (неолит) маданияти.
4. Жез даврида янги турдаги маданиятнинг шаклланиши.

Архаик ёки ибтидоий маданият- мавжуд инсоният маданиятнинг ибтидоси ва энг узоқ давом этган давридир. Бу давр инсоният тарихи умумий кўламининг 99 фоизини ташкил қилган ҳолда замонавий маданиятга беқийс таъсирини кўрсатиб келмоқда. Ўша вақтда вужудга келган архаик маданиятнинг айрим кўринишлари бўлмиш фикрлаш тарзи, феъл-атвор ҳозирга қадар йўқолган эмас. Инсоният ҳаётининг бошланғич даври кейинги барча ўзгаришларга замин туғдиргани сабабли бу даврни ўрганиш инсоният эволюцияси асосларини, унинг маданияти негизини тушуниш ва шарҳлашга ёрдам беради.)

«Мозийга қайтиб иш кўриш хайрликдир» — деган эди А. Қодирий. «Дунёда турмоқ учун, — деб ёзали М. Бехбудий, — дунёвий фан ва илм лозимдур, замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга поймол бўлур».

Ибтидоий босқичдаги маданият ривожининг қиёфасини қайта тиклаш ўта қийин вазифа. «Шаҳсий гувоҳнома, таржмани ҳол, қиёфалан маҳрум, сукунатдаги ўтмиш, ҳодисасиз «узоқ», (Ф. Бродель) «мудроқ», (Э. Леруа-Ладори) тарих учун идеал намуна касб этиб, табиий-илмий мангикни яратиш, услублар миқдори ёки ижтимоий-иқтисодий гушунчалар ва дастлабки (ибтидоий жамоа) ижтимоий тузум таълимотини изохлаш учун мўлажаллангандир»¹².

Олимлар тўплаган маълумотлар 2 хил бўлиб:

I. Антропологик ва археологик топилмалар-ибтидоий одамнинг жисмоний ва маданий ривожланишини, овчилик жамоасининг турмуш тарзини ёруғ оламга чиқарди. Бу маълумотлар ўзига хос белгилари билан эмперик (тажриба) таҳлилни юзага

¹² Культурология М. 1998 г., 141 стр.

чиқарди ва ибтидоий босқични умум қабул қилган таснифига асос солди:

1. Палеолит-қадимги тош асри,

2. Неолит — янги тош асри.

2 Палеолит босқичининг ўзи ҳам илк (қуйи) ва сўнгги (юқори) даврларга бўлинади. Шунингдек, палеолит ва неолит босқичининг ўртаси мезолит — ўрта тош асри даврига бўлинади.

II. Этнографик маълумотлар- замонавий халқлар ва ҳозирги вақтда ҳам овчилик ва термачилик билан кун кўрувчиларнинг ҳаёти ҳақида. Бу маълумотлар сақланиб қолган архайк маданият кўринишини этник, ижтимоий ва руҳий ўхшашликлар бўйича қайта тиклашга ёрдам беради.

Тош асрининг даври бундан 2,6 млн. йилдан (Кениянинг Рудольф қўли соҳилидан топилган қадимги тош қуроллари) то эраизгача 2 минг йилгача (меҳнат қуролларини жездан тайёрлай бошлаган давргача) бўлган вақтни ўз ичига олади. Ўз навбатида палеолит босқичидаги энг узоқ давр илк палеолит бўлиб, бундан 40-35 минг йил олдин тугайди. Илк палеолитда антропогонез жараёнининг содир бўлиши, қазиб топилган гоминид қолдиқларининг алоҳида турлари яшаган даврларда (зинжантроп, австралопитек, питекантроп, синантроп, неандертал ва бошқалар,) маданиятнинг алоҳида илк намуналари вужудга келди: қўпол тош қуроллари тайёрлаш (кесгич, тош найза, қирғич), оловдан фойдаланиш, оддий турар жойларнинг қурилиши, муомала воситаларининг ривожланиши, атроф-муҳит ҳақида дастлабки мураккаб тасаввурларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Децентризм фарази инсоният пайдо бўлишини икки ўчоқ- Африка ва Осиё билан боғлайди, зеро ҳозирги вақтда энг қадимги одам қолдиғи ҳам Африка минтақасидан топилган. Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида қазиб топилган гоминидлар ҳам илк палеолит даврига оиддир. Археолог У. Исмоилов Селунғир ғоридан топган «фергантроп» қолдиғининг ёши 700 минг йилга тенг.

Илк палеолитнинг охирги даври қўпинча алоҳида даврга ажралиб «ўрта» ёки «мустье» деб номланади (200 мингинчи йилдан 40 мингинчи йилгача). Бу қонуний ҳодиса бўлиб, мустье даврида маданий ижодкорлик жараёнининг ўсиши сезилади, яъни бу даврда неандерталлар пайдо бўлди. Неандерталлар кенг ҳудудларга тарқалиб мураккаб ва турли хил қуроллар тайёрлаган, энг

муҳими улардан маълум маросим ва маданиятни ривожлантириш бонланди. Неандерталлар яшаган горларидан афқининг бош суяги топишган, махсус ўрнатилган тош суна оловдан қорайган, унда маълум маросим ўтказилган. Неандерталлар қабри кўпинча Шарқ-Ғарб йўналиши бўйича жойлашиб, мурда «ёнбош ухтайётган ҳолатда, тиззатари энгагига қайирилган, ёнига тош қуроллар қўйилган». Бу маросим удуми ўлимдан кейинги ҳаёт мавжудлиги ҳақидаги тасаввурнинг маданиятдаги энг қадимги ва барқарор пайдо бўлганлигидан далолатдир. Неандертал қабри Ўзбекистоннинг Тешиктош ғоридан (Сурхандарё вилоятидан) ҳам топишган, шунингдек, ўша даврга оид кўплаб манзилгоҳлар очиб ўрганилган (Омонқўтон, Зирабулоқ, Обираҳмат, Кўлбулоқ, Учгут ва бош.).

Илк палеолитда маданий муҳитнинг мавжудлиги алоҳида жойлар билангина чегараланса сўнгги палеолитда эса маданият тизим сифатида шаклланади. Сўнгги палеолитнинг бошларида гоминид эволюцияси якунланиб замонавий «ақлли одам» тури пайдо бўлади. Сўнгги палеолитда турли-туман тош ва бошқа қуроллар нотекис тарзда кўпайиши натижасида таркибий қуроллар-тасма, учлик, шунингдек, тўқимачилик пайдо бўлади. Ниҳоят, дастлабки тартибли ижтимоий ташкилот-уруф ташкил топади. Бу инқилобнинг маҳсули инсонларнинг асосий агронологик, рухий физиологик, рухий ижтимоий ва маънавий бирлиги бўлиб, инсонлар уюшмасининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, тил, маиший ривожланишидаги тафовутларга қарамасдан тарихда сақланиб қолди.

Маънавий маданият дастлаб жуда содда бўлиб, ўша давр кишиларининг меҳнат фаолияти билан уйғунлашиб кетган эди. Ибтидоий одамларнинг билим даражаси анча чекланган бўлсада, бироқ яшаш учун кураш жараёнида атроф-муҳитни кузатиб тажриба тўплаганлар. Натижада янги тушуниш ва тасаввурлар пайдо бўлиб, тафаккур ва нутқ ривожлана борди. Бу эса жамият маънавий ривожланишини тезлангирди. Ўзлаштирувчи ҳўжаликдан ишлаб чиқарувчи ҳўжаликка ўтилиши билим ва тажрибанинг тўпланиши натижасида юзата келди.

Дастлаб, ибтидоий одамлар озиқ-овқат қилириб ўзи яшайётган муҳитни яхшироқ ўргана бошладилар. Бу эса уларнинг географик билимини оширган. Табиатдаги мавжуд истеъмол қилишга яроқли ўсимлик ва меваларни қилириб топиши ва кузатиши натижасида ботаника билимлари тўпаланган. Ёввойи ҳайвонлар ов-

лаш жараёнида ҳайвонларнинг феъли, тури, янаш жойларини кузатиш туфайли ибтидоий одамларда зоология билими шакллана бошлади. Бу жараёнларни ўрганиш ибтидоий одамлар учун зарурий, ҳаёт учун кураш, тирикчилик манбаи эди.

Касалликни даволаш учун ўша замоннинг ўзига хос содда табобати бўлиб, даволашда ўсимликлар, мевалар, ҳайвонлар, минерал жисмлардан фойдаланганлар. Шунингдек, ситанг, уқалаш усули билан баъзи касалликларни даволаганлар ва фолбинлик, сеҳрларлик ва жодутарлик усуллари билан ҳам фойдаланганлар.

Ибтидоий одамлар табиатни, иқлимни шароитдан келиб чиқиб кузатиши асосида об-ҳавони олдиндан айтиб бериш қобилияти пайдо бўлади. Тарбия ҳам меҳнат ва турмуш билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, одат ва удумлар асосий аҳамият касб этган.

Маънавий маданиятнинг кўринишларидан бири ибтидоий санъат ҳам одамнинг меҳнат фаолияти билан уйғун ҳолда вужудга келган. Уруғчилик жамоасининг пайдо бўлиши даврида ибтидоий одамлар санъатнинг ниматигини тўла англамаган ҳолда тирикчилик жараёнида санъат шакллана бошлади. Ибтидоий саноат ҳилма-хил бўлиб, бир неча турларга бўлинади:

1) Суяк, тош парчаси, шох, қулоқчилик буюмларига чизилган белгилар, одам, ҳайвон ва ҳар хил нарсаларнинг тасвирлари.

2) Гор деворларига ҳар хил ранглар билан ишланган ҳайвон, одам ва буюмлар тасвири. Уларда ов, меҳнат, жанг ва бошқа манзаралар тасвирланган. Бундай тасвирлар Турон, Саҳрои Кабир, Марказий Осиё, Ғарбий Европада кўпиб учрайди.

3) Қоя тошларга ўйиб, чизиб, ишқалаш усули билан ишланган тасвирларда ҳайвон, буюм, қуроллар ва ибтидоий кишиларнинг қўлдалик меҳнати билан боғлиқ манзаралар ўрин олган. Қоя тош тасвирлари Осиё, Африка ва Европада кўп учрайди.

4) Архаик санъат турларидан яна бири ҳайкалторошлик ҳам уруғчилик жамоасининг ривожланган даврида пайдо бўлиб, асосан аёллар, қисман эркеклар, шунингдек, ҳайвонлар ҳайкаллари ишланган. Бундай ҳайкалча, суяк, тош ва бошқа нарсалардан тайёрланган. Ҳайкал тасвирларда ибтидоий маҳнат ва эътиқод рамзлари номоеъ бўлади.

5) Ишлаб чиқарувчи хўжалик (неолит) фаолияти билан боғлиқ сонол буюмларга чизилган расмларда оддий чизиқлар, ҳайвон ва ўсимлик тасвирлари учрайди.

6) Ибтидоий санъат турларидан бири — ниқоблар қадимги одамларнинг овчилик фаолияти билан боғлиқ бўлиб, ниқоб гу-

тиб ҳайвон қиёфасига кирган, ҳайвонларни қурқитиб ўзларини ҳимоя қилган. Ниқоблардан маросим ва удушларда фойдаланган.

7) Мусиқа, қушиқ, ўйин ибтидоий санъат турлари ҳисобланиб, ибтидоий одамлар уриб, чертиб, пуфлаб чаладиган асбобларни кашф қилишган.

8) Халқ оғзаки ижоди-асотир, ривоят ва афсоналар ҳам ибтидоий давр маҳсулоти бўлиб, ибтидоий одамнинг турмуши, ўй-фикри ва кайфиятини ифодалаган, диний тасаввурларнинг шаклланишига асос бўлган.

Умуман, ибтидоий санъат кишиларнинг дастлабки умумий ижоди бўлиб, у одамларнинг меҳнат фаоляти, ички руҳияти ва диний тасаввурлари билан уйғун бўлган. Айтиш мумкинки, диний тасаввур ва эътиқод шакллари маданиятнинг моддий ва маънавий турларининг ривожига самарали таъсир кўрсатган.

Диний тасаввур ва эътиқод жамоа тузумининг кейинги даврларида шаклланиб, айрим унсурлари ўрта палеолит даврларида вужудга келган. Ибтидоий одамлар атрофидаги ҳодисаларнинг сабабларини тушуна олмаган. Табиатдаги турли ҳодисаларнинг сир-асрорлари уларга маълум бўлмаган. Бу ҳодисалар негизда сирли, ғайритабиий кучлар яширинган деб тушуниб, шу ғайритабиий кучларга эътиқод қилинган.

Ибтидоий одамлар турли минтақаларга тарқалиб, турли хил тирикчилик билан шуғуллана бошлайди. Табиатнинг ва тирикчиликнинг хилма-хиллиги турли эътиқодларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Табиат ва жамият ҳодисаларга боғлиқ ғайритабиий кучларга ишониш ибтидоий эътиқод дейилади. Унинг тотемизм, анимизм, сеҳргарлик, фетешизм каби турлари ибтидоий жамоа тузуми даврида кенг тарқалган.

Тотемизм-жамоанинг ҳайвон ёки ўсимтик тури билан ғайритабиий қариндошлик алоқасига ишониши бўлиб, овчилик ва термачилик ривожланган даврда пайдо бўлган. Бу эътиқодда тотем-ҳайвон ёки ўсимтик ниҳоятда ҳурмат қилинган. Тотемизмнинг илк босқичида ҳайвон муқаддас саналиб, уни ўлдириш ёки гўштини истеъмол қилиш таъқиқланган. Фақат уруғнинг урф-одат маросимларидагина бу ҳайвон гўшти истеъмол қилинган.

Анимизм — «руҳ», «жон» маъносини билдириб, бу дунёда руҳлар, жонлар шаклидаги ғайритабиий кучларнинг борлигига ишониш. Табиатдаги нарсалар, одам ва бошқаларнинг руҳлари-шулар жумласидандир. Уруғчилик жамоасининг ривожланиши

билан уруғ бошлиқлар, ҳарбий йўлбошчилар руҳига-ажлодларга сиғиниш пайдо бўлган. Матриархат даврида руҳлар аёллар номи билан аталган. Хўжалик шакллари пайдо булгач табиатдаги нарсалар (қуёш, сув, ер) нинг руҳига тониниш кучаяди. Сеҳргарлик- одамнинг ғайритабиий кучларга таъсир кўрсатиш қобилиятига асосланган амаллардир. Бу ибтидоий санъатда ҳам ўз ифодасини топган. Қоятош тасвирларидаги яраланган ҳайвон ифодасида овчилар булғуси овнинг бароридан келишини кулаб, ҳайвонларни сеҳрлаганлигини кузатиш мумкин. .

Гоминиднинг уч миллион йиллик эволюцияси ниҳоясидаги кучли эврилиш натижасида англаш, нутқ, дин, санъат вужудга келади. Архаик маданиятнинг хусусияти ҳақида уни ҳақти равишда «гомо сапиенс» яратганлигига этнографик ва археологик маълумотларга асосланиб тасаввур қилиш имкониятларига эгамиз. Биринчи навбатда биз, ибтидоий одамнинг ўзига хос фикрлаш хусусияти ҳақида ҳукм чиқаришимиз мумкин.

Ибтидоий одамнинг фикрлаши аниқтик, таъсирчанлик, бутунликда фарқланади. Ибтидоий одам аста- секин турли ташқи ҳодисаларни сеза бошлайди. У иссиқ ва совуқни, гўқ ва очликни, яхши ва ёмонликни ҳис қилади, ёруғлик ва қоронғуликни ажратади. Ҳодисаларнинг рўй беришини кузата бошлайди. О. Фрейденбергнинг фикрича, унда кузатиш таъсуроти устун бўлган. Ибтидоий одамнинг таъсирчан, аниқ тасаввури ҳали ҳодисаларни умумлаштириш қобилиятидан йироқ эди. У тева- рак-атрофдаги воқеа ҳодисаларнинг моҳиятини таҳлил қилмасдан фақат юзаки қайд қилади, нарса ва жараёнларга, уларнинг хусусиятига бир хил ёндошган. Ибтидоий тафаккур учун сабабий боғланишлар ўта шартли бўлиб, қандайдир ҳодисанинг сабаби тез-тез қайтарилиб турилиши натижасида вақт ўтиши билан идрок қилинган.

А.Н. Рамоновнинг таъкидлашича, «ёзувсиз маданиятнинг ўзига хос хусусияти-нутқнинг нокатегориал шаклидир». Бу мустақил фаолиятнинг ижодий манбаъларини чекловчи жараён ҳисобланади. Инсонга керакти барча янгилик ва билим фақат фаолият жараёнида намоён қилиш усулида берилган. Шунинг учун ибтидоий маданиятда маросимга ўхшаш шакллар устунлик қилади. А. Рамонов айтганидек, маросим- аниқ ва мақсадли фаолият бўлиб, уни амалга ошириш ижтимоий гуруҳлар нуқтаи назарида ишлаб чиқариш фаолияти каби ҳаётини сақлаш учун ҳам ўта муҳим ҳисобланади. Маросим прагматикона ва фақат

маълумот берувчи эмас, балки уларга берилаётган маълумот гулиқ ҳолда бўлиб суз орқали и요ҳланмайдн. Унда ишлаб чиқариш фаолияти ҳам, билим ҳам, сеҳр- жолу ҳам, санъат ҳам аралаш ҳолда бир бутунликда намоён бўлади.

Сўнги палеолит даврида анимистик эътиқодлар ва сеҳр-жолу маънавий маданиятнинг негизи сифатида қатъий расмийланди. Қадимги эътиқодларнинг шаклланиши манбаида табиатнинг ташқи кўриниши ва одамлар жамоаси ҳақида тасаввурларнинг уйғунашиб кетиши ибтидоий одам учун хос бўлган инсон ва табиатнинг субъекти ва объекти бирлиги таъсирида, эҳтимол жамоа нима билан шуғулланса ўшанга боғлиқ бўлган ҳайвонлар, ўсимликлар, тошлар, яъни унинг фаолияти доирасида нима мавжуд бўлса барчаси учрайди. Дунёда яшаётган аҳолининг кўплаб руҳ ва жонлар билан муносабатда бўлиш воситаси сифатида сеҳргарликни келтириб чиқарди. Сеҳргарликнинг энг қадимги турларидан бири овчилик сеҳргарлиги бўлиб, ўлжа яқинлашиши билан уни тутиш машқини ўрганали. Бироқ, барча ҳаракатлар фақат машқ билан тугамайди. Уни амалга ошириш жараёни асосий масала ҳисобланади.

Дастлабки сеҳргарлик ҳаракатлари мазмунида тотемизм — ҳайвонлар ажлодига топилишни келтириб чиқарди. Ибтидоий жамоа турмуши, ови, уруши, ҳайвонларни тутиб ейиши, туғилиш ва ўлимини — умуман инсон ҳаётини тотемистик, яъни, тотемлар кураши ва туқнашиши орқали тасаввур қилади. Бу тасаввурлар оқибатда космогоник манзарага асос солиди, қарда ҳар бир тотем-қоинот борки ейди, йўқолади ва тирилади, қари қоинот ўрнига ёшлар келади. Уларнинг ўрин алмашилини ва ёшариши ёки тиритилишининг борлиги ўлимладир.

Сеҳргарликка ўхшаш ҳаёт нафақат пайдо бўлаётган тушунчаларни ўзида жамлади, балки маданиятнинг энг қадимги шакли бўлиб қолди. Ундан ҳозирги вақтгача оламни ўзида акс этган дин, санъат, фан соҳалари пайдо бўлди. Барчаси суякка чизиш ва нақш солиш, кичик ҳайкатгоришлик, белги — муҳр босиш, бўёқли ҳошиялар чизиш, гор деворларига бетартиб чизиқ шакллар солишдан бошланди ва натижада машҳур Альтамир, Ласко, Монтоспан ва бошқа горлардаги тасвир галереяси вужудга келди. Гор тасвирлари табиий, аниқроғи ҳаётин акс эттирилган. Гор тасвирларининг дастлабки босқичида жонворлар тасвири алоҳида ўрин тутди: отлар, ёввойи қорамол, мамонтлар ўта ёрқин тасвирланган. Палеолит кишисининг тасвир фаолиятида

нафосат уйғунлиги ёки расм ёзувлар (пиктография) эмас, балки тасвирни «фотографик» тарзда ифодалаш устун бўлган. Бу тасвирлар маросим тафсилотларидир. Маншхур санатшунос А. Арнхеймнинг таъкидлашича палеолит даврида санъат ҳаётий зарур вазифани бажарган. У кишига мислсиз куч бахш этиб, тирик мавжудод ва нарсалардаги маънисизликка «сеҳр бахш» этиш имконини яратган. Ибтидоий одам чизилган тасвирга жониворларнинг жони ўтади, шу туфайли уларга таъсир қилиш мумкин деб ўйлаган. Архаик санъат инсонни ҳайвонлар руҳияти билан қизиқишида алоҳида восита бўлиб, унда ҳаққоният ва маросим уйғунлашиб кетади.

Ўзбекистон ҳудудида сўнгги палеолит даврига оид қояга солинган тасвир намуналари учрамасада, ушбу даврга тегишли 30 дан ортиқ манзилгоҳлар ўрганилган, жумладан Самарқанд манзилгоҳи, Оҳангарондаги тош қуроллар, тайёрланган «устахона», Кўкбулоқ ва Оқтош манзилгоҳлари.

Ўзбекистон ҳудудидаги ибтидоий тасвирий санъат намуналарини энг қадимгиси мезолит-неолит даврларига оид бўлиб, улар жаҳон тасвирий санъат тарихининг ажралмас қисмидир. Шунингдек, бу тасвирий санъат тарихи бир қатор алоҳида кўриниш, ўзига хослик ва фарқлик жиҳатларга эга бўлиб қўйидаги босқичлардан иборат:

1. Форлар, қадимги тошлар ва турли қояларда сақланиб қолган ибтидоий тасвирлар яратилган давр.

2. Лоий, ганч, тош ва ёғочдан ишланган қадимги ҳайкаллар намуналари ва турли ҳунармандчилик буюмларидаги тасвирлар яратилган даврлар.

Мамлакатимиз тоғлик туманларида кенг тарқалган қоятош тасвирлари ишланиш усулига кўра икки хил: бир хиллари бўёқ (оҳра) билан; иккинчи хиллари эса ўйиб-ишқалаш-чизиш усули билан ишланган расмлар (петроглифлар).

Ўзбекистондаги қоятош тасвирларининг энг нодир намуналари Зараутсой, Сармишсой, Беронсой, Кўксарой, Такатош, Терактисой каби юздан зиёди топилган. Бу қоятош тасвирларда Ўзбекистоннинг қадимги ва ҳозирги ҳайвонот олами турларини кузатиш мумкин. Булар ибтидоий шер ва йўлбарслар, қонлон, тулки ва бўрилар, буғу ва жайронлардир.

Ўзбекистондаги қоятош расмлари мазмунан бой ва манзараси жиҳатидан хилма-хил. Унда одамлар, ов, йиртқич ҳайвонлар гўқнашуви манзаралари тасвирланган. Бу тасвирлар орқали ўша

давр одамларининг ов, меҳнат қуроқларини билиб олиш мумкин. Шунингдек, қоятош расмлар қадимги аждодларимизнинг ғоявий қарашлари ва диний эътиқодларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Негаки, ибтидоий одамлар бир-бирларига фикрларини, муносабатларини истакларини чизиқлар, оддий шакллар, содда тасвирлар орқали етказишга иштирокчилар. Масалан, улар ов қуроқларини тасвирлаш орқали овга бормоқчи эканликларини ифодаласалар, ёввойи буқа ва бошқа турли ҳайвонлар тасвирлари орқали, ўша ҳайвонларни овламоқчи эканликларини билдиришганлар.

Ўқушнинг тоғининг юқорисиди жойлашган ғорни «Олтин олов қояси» ёки «Олтин олов дараси» деб аташган. Чунки зар-олтин, ўт-олов маъносида бу ёдгорлик «Заравутсой» деб аталган. Заравутсой ов манзарасидаги турли расмларни кузатиш қадимги одамларни ҳаётини, турмуш тарзини жонли тасаввур қилиш билан бирга ибтидоий бадиий маданиятнинг ўзига хос жиҳатларини аниқлашга ёрдам беради. Ибтидоий одамларнинг тирикчилиги манбаи бўлган ов манзарасини кузатиш орқали овчилик илмининг айрим қирраларини ўрганамиз.

Тасвирий санъатнинг ибтидоий даврга мансуб намуналаридан бири Жиззах вилоятидаги Тақатош номли тоғдаги тасвир ёзувлардир. Бу тасвирларда фикр, сезги, амалий эҳтиёж каби туйғулар акс эттирилган. Қадимий тасвирлардан яна бири Зарафшон этакларидаги «Сарминсой» тасвирларида эса ибтидоий рассомлар ижоди ўз аксини топган. Бу ибтидоий тасвирий санъат асарлари Сарминсой дарасининг икки юзиди қад кўтарган қоятошларнинг силлиқ юзасига солинган. Сарминсой қояларида ёввойи буқалар, шохдор буғи ва қулонлар, елиб бораётган тоғ тақаси, оҳу, тўнғиз, бўри, қоплон, итлар ҳамда бир-бири билан олишашётган ёввойи ва ҳонаки ҳайвонлар, шунингдек, овчилар ва ов манзаралари ҳам тасвирланган.

Қадимги рассомлар фаолиятида ҳам кузатувчанлик, шакл ва чизиқлар орқали бўлаётган воқеаларнинг характерини, мазмунини ёригиб бера олиш қобилиятлари кўзга ташланади. Қоятош, даралар ва юрлардаги расмлар мазмунан бой бўлиши билан бирга хилма-хилдир. Уларда турли манзаралар ўз аксини топган. Умуман бу тасвирлар орқали одамларнинг муштарак туйғулари юзага чиққанлигини кўрамеиз. Бу расмларда ҳар бир белги, қоралама ёки шакл ўзига хос фикрни, ҳатто сеҳру жолуларни ифодалаб бериши билан қизиқарлидир. Шулардан куринадики, аждодларимиз ҳаётида, турмуш тарзида тасвирий фаолият алоҳида ўрин тутган.

Маълумки, инсон ўз меҳнати гуфайти ҳайвонот дунёсидан ажралиб чиққач, яшаш учун кураш жараёнида қанчалик онгли меҳнат қилса, у шунча муваффақиятларга эришган. Кураш ва меҳнатда эришилган муваффақиятлар урф-одат, удум, маросим, анъана ва байрам - хурсандчиликни вужудга келтирган. Маданиятшунослар фикрича байрам ва маросимлар энг қадимги даврдаёқ мавжуд бўлган ва ибтидоий одамлар ҳаётида муҳим рол ўйнаган. Д.М. Генкиннинг фикрича, «маросим ва байрамларнинг чуқур илдизи инсониятнинг «гўдаклик» даврига бориб тақалади». М.М. Бахтининг таъкидлашича, «Байрам инсоният маданиятининг бошланғич шаклидир». Бу жараён ибтидоий одамлар овчилик билан кун кечирган даврларда яққол содир бўла бошлаган. Юқорида тилга олган тасвирларда асосан ҳайвонлар, ов қилиш, овчилар рақси (баъзан ҳайвонлар ниқобида) каби тасвирлар қадимий одамларнинг ўз меҳнати (ови) натижасини тантана қилганликларидан далолат беради. Ибтидоий овчилар ҳаётида овчилик маросим —удумлари муҳим ўрин тутган. Овчилик маросимлари овдан олдин ҳам овдан кейин ҳам ўтказилган. Шунингдек, овчилик маросимлари-овга тайёргарлик, ёшларни овга ўргатиш ва овдан кейинги тантаналарни ифодалаб, тасвирларда акс этган. Буни биз Заравтсой ва Саймалитош расмларида нафақат тотемларга сиғиниш, балки ов маросим-байрамлари ҳам акс этганлигини кўрамиз.

Илк бор маҳсус уюштирила бошланган маросим- байрамлар тотемларга бағишланган. Я.П. Белоусовнинг фикрича, «Энг қадимий ва оммавий маросимлар қаторига зоофатик маросимларни киритиш мумкин». Бу маросимларда турли жойларда тотем ҳисобланган турли ҳайвонлар-айиқ, ёввойи эчки, ситир, буғу, от, бўри кабиларга топинганлар. Ўрта Осиёда илон, буқа, қўй, от, туя, шер тотемлари кенг тарқатган. Буни биз қазилма ёдгорликлардан топилган амалий санъат буюмлари мисолида кузатишимиз мумкин.

Меҳнат тақсимогининг вужудга келиши муносабаги билан қадимги одамларнинг ишлаб чиқарувчи ҳўжаликка (неолитда) ўтиш натижасида янги соҳаларга оид маросим ва байрамлар вужудга кела бошлади. Бу «Меҳнат маросимлари» бўлиб, у ҳам ўз ўрнида маданият ва санъат (театр, рақс, пантомимо санъатининг примитив кўринишлари) нинг ривожланишига замин яратди.

Г. Чайлднинг таъкидлашича, бундан 10 минг йилча олдин неолит ёки аграр инқилоб содир бўлади. У энг аввало, Олд Осиё

ва Яқин Шарқда содир бўлиб, бу деҳқончилик ва чорвачиликнинг вужудга келиши билан боғлиқ. Ўтроқ турмуш тарзи ишлаб чиқариш соҳатарининг ривожланиши учун шароит яратди. Тўқимачилик, кулолчилик, уй-жой қурилиш пайдо бўлди. Табиий таңланиш ўсимлик навлари ва ҳайвонлар жинсининг ўзгаришига аста-секин, анъанавий такрорланувчи мувофиқликни пайдо қилди. Аграр соҳа астрономик кузатишларни тартибга солишни талаб қилди. Бу даврда инсоният тафаккурининг ривожланиши мифологияни шакллантирди.

Миф ва мифология энг аввало антропоморфизм-табиатдаги нарсаларга ҳам одамга хос деб қарашни ва худоларни одам қиёфасида тасаввур қилишни ифодалайди. Миф ва мифологияни қадимги эътиқодлардан фарқи, оламдаги барча мавжуд муносабат ва қадриятларни изоҳлашни ўзига олади. Бу ўша даврларни билишнинг ўзига хос назарий асоси ва маҳсус шаклидир. Негаки билим-ёрқин ранг-баранглик, ифодалилик, жўшқинликдир. Мифология дастлабки босқичда кишилар учун билим ўрганиш ва мустаҳкамлашнинг ягона манбаи ва усули эмаслиги даргумон. Бироқ, Л.С. Васильевнинг таъкидлашича, билимчи мустаҳкамлаш бу — мифни ўрганиш йўли билан эмас, балки унинг удулари, маросимларининг амалда такрорланиб тарқатишида содир бўлади. Миф ва маросим архаик маданиятнинг тўғри икки томони, яъни — сўздаги ва ҳаракатдаги, назарий ва амалий. Мифологик билим илмий ҳақиқатга маълум миқдорда даҳлдордир.

Мифологик билимнинг иккита асосий ижтимоий вазифаси бор:

1. Ушбу умумийликнинг асосий вазифаларини, уларнинг одатий мавжудлигини кишилар онига киргизиш ва мустаҳкамлаш, хусусан, шаклланган қондаларни тасдиқлаш, қонунийлаштириш ва ҳагто жамоани тиклаш ва барқарорликни таъминлаш учун уларни анъанага айлаштириш;

2. Жамоани қўрқувидан ҳалос қилиш мақсадида ва руҳий ҳаловатни кафолатлашда атроф-муҳит билан, бутун ташқи олам билан мустаҳкам алоқа ўрнатиш ва таъминлаш.

Миф олами мавҳум ғоялардан бузилган тарзини ўзида намоён қилиб, ноаниқ ва қуруқ муҳокамаларнинг шаклланишига имкон беради яъни, дастлабки даврда инсонни уни чулғаб турган аниқ кундалик ишлардан фикрини чалғитиб, ҳаёлий ностик оламга олиб қиради. Миф олами жамоа бўлиб анъанавий ҳис қилишдир, негаки, шу алфозда у ҳар доим илк диний тасаввур-

лар мажмуининг негизи ҳисобланган Миф- тасвирларнинг зарурий, муқаррар шаклидир. Умум тасаввурлар мифнинг шаклланишига сабаб бўлолмайди ва ҳиссий тажриба- кузатишлар учун ҳам, ноаниқ-мавхум мулоҳазаларга ҳам асос бўлолмайди. Гуруҳлар тушунчаси энг аввало бутун борлиқни ўзига қўшиб ҳиссий қайғуришга таянади.

Ахборотлар ҳажмини беҳад ўсаяётганлиги уни уратишнинг янги каналларини яратишни талаб қилди. Мифларнинг пайдо бўлиши мавхум тушунчалар вужудга келганлиги ҳақида, инсоннинг нутқи ривожланиётганлиги ҳақида гувоҳ беради. Бунга бир мисол — тасвирий санъатнинг ривожланишидир: расмлар бир қадар аниқлашиб, соддалик ва шартлилик кучайиб боради. Тас- вир кўпроқ рамзийлик белги хусусиятини касб этиб, бунинг ёр- дамида ахборот бериш мумкин бўлади. Топилган петроглифлар (тошбитиклар) инсонлар жамоасининг ҳаёт ҳодисалари ҳақида етарли, муфассал ҳикоятларни ўзида сақлаб келган. Бундай тас- вирларга мисол қилиб Сурхандарёнинг Зараўтсой дарасидаги қоятош расмларини кўрсатиш мумкин. Билимларни сақлаш ва уратишнинг яна бир воситаси жамоанинг алоҳида аъёлари, бошқа кундалик ишлардан озод қилиниб, фақат маълумотларни йиғиш, сақлаш ва уратиш билан шуғулланган. Бундай кишилар шаманларга (сехргарларга) айланган. Шаманларни кўни ёши улуг, ҳаётини билим ва тажрибага эга, табиатни кузатиб ўзлашгирган, маросим ва удумларни билувчи кишилар бўлган. Масалан, Шимолий Америка ҳиндуларнинг аджибве қабиласи шаманлари ўзи яшаётган жойининг ов қилиш шартларини, ҳайвонларнинг ўзига хос феълтини пухта ўрганади, овдан қайтган овчилардан ҳар доим суриштириб ўз билимини ошира- ди. Ўзлашгирган маълумотлари шаманга гўри қарор чиқариш имконини бериб, шу тариқа у қabila ва уруғ аъёлари ичида обрўга эга бўлишига ва натижада сехргарлик удумларини бажа- рувчи асосий ижрочисига айланиб қолади.

Марказий Осиё мишпақасида Неолит даври анча олдин бош- ланган. Бунга мисл. ав. VI минг йилликда Копетдоғ этагида ву- жудга келган Жойтун маданияти гувоҳлик беради. Ўтроқ деҳқонлар ва чорвадорларнинг бу маданияти асосан, самонли лоёдан қурилган уйлардан иборат манзилгоҳ бўлиб Эрон ва Ме- сопотамия халқлари маданияти билан яқин алоқада шаклланган Жойтунликларнинг маънавий маданиятини ривож қилиш ҳақида катта умумий ибодатхона деворларига ишланган рангтасвир далил

бўлади. Мил. ав. IV-III минг йилликда Хоразм ҳудудида неолит даврига оид Катгаминор маданияти шаклланди.

3 Неолит инқилоби моҳиятига кўра архайк маданиятнинг охири ҳисобланади. Ишлаб чиқариш фаолиятининг янги тури-деҳқончилик ва чорвачиликка ўтиш билан ишсон табиатда мустақил фаолият кўрсатиш қобилиятини намоён қилди, бу инсоннинг ижтимоий ва маънавий ғалабаси эди. Агар архайк маданиятда жамоат фикри етакчилик қилиб, уруғ аъзоси, уруғ манфаатлари доирасида фаолият кўрсатган бўлса, энди индивидуал онг ва қизиқиш кучая бошлади. Неолит даврининг охири ва жез асрида архайк маданият барҳам топди. Бу даврда жамоа мулки ўрнига хусусий мулк вужудга келиб, ҳунармандчилик ажралиб чиқади ва маҳсулот айр бошлаш шаклланади. Ижтимоий тузум шакли мураккаблашади. Мустақил ҳўжалик юритишда мувофиқлаштиришни кучайтириш зарурати, кўпинча жамоанинг бошқа аъзолари ёки қабилга оилалар билан қариндошлик алоқаларининг боғланмаганлиги махсус бошқарув ашпаратини тузишни талаб қилди. Энди оқсоқоллар ва қабилга йўлбошчилари йиғинининг аҳамияти сезиларли ошди, бу қабилга йўлбошчиларига сиғинишни шакллантира бошлади. Йўлбошчи қабиланинг бахт-саодат соҳиби, ажлодлар руҳи унга туҳфа қилган махсус фазилат «омад» эгаси сифатида демократия белгиларига ҳурмат сақлайди. Йўлбошчиларга сиғинишда йўлбошчининг жамоа ҳаётида тутган муҳим ўрнини эътироф қилиш ифодаси туради: -У нафақат қабилга ҳудудини қўриқлашни ташкил қилиб қолмай ҳарбий юришга бошчилик қилади ҳам, шунингдек, муҳим жамоат ишларини бажариш учун хонаданларни бирлаштиради ва жалб қилади (канал қазиш, муҳофаза тўсиглар ўрнатиш; яйлов, ўрмон, дарёлар қаби умум фойдаланадиган мулклар учун).

Билимнинг ошиши натижасида мураккаб буюмлар яратилга бошланди. Қайиқ ва елканли кемалар, тақвим, ҳисоб ва ўлчов тизими вужудга келди. Хусусий мулкчиликнинг пайдо бўлиши ҳуқуқнинг шаклланишига олиб келди. Айримлари ҳозиргача сақланиб келаётган анъаналар ва қадимги фольклор намуналари вужудга келди (мифлар, достонлар, ҳикоялар, маросим қўшиқлари), ёзувнинг илк тизими шаклланади; пиктографик (расм-ёзув), белги ёки ҳиндуларнинг тутунли ёзувлари. Монументал меъморчилик ҳам вужудга келди. Илк монументал иншоотлар катта тош бўлак ва тош плиталардан қурилган мегалит-

лар ҳисобланади. Мегалит иншоотларнинг турлари бир-биридан фарқ қилади. Масалан, менгирлар баланд тошдан иборат бўлиб, баландлиги 20 метрдан ошади, улар алоҳида ёки хиёбонларга қатор қилиб қурилган. Долменлар (тош мақбаралар) тош плиталардан сағана ёки мақбара (кулба) шаклида қурилган. Кромлехлар эса атрофига тошлар ётқизилган иншоотлардир. Энг машҳур кромлех буюк Британиядаги Стоунхендж ҳисобланади. (мил. авв. II минг йиллик бошларига оид). Мегалитлар саждагоҳ ва ибодатлар жойи саналсада, аслида улар бошқа мақсадлар учун мўлжалланган. Мегалитлар халқларни бирлаштириб, жамоанинг барча кучларини жипслаштиришга, янги ижтимоий тузум вужудга келатган ҳолларда инсонларни умумлаштириш (социализация) мақсадларига хизмат қилди. Негаки, давлат тузилиши жараёнида турли ижтимоий қатламларнинг бўлиниши содир бўлади; бошқарувчилар, маънавий маданият ва билим эгалари коҳинлар ва оддий бажарувчилар.

Ўзбекистон ҳудудида жез даври мил. авв. II минг йиллик бошларини ўз ичига олади. Худди шу даврда икки турдаги мустақил маданият шаклланиб аниқ ажралади: ўғроқ деҳқончилик воҳаларидаги маданият; кўчманчи ланггликтар маданияти ўғроқ деҳқончилик маданияти дастлаб Сурхондарё воҳасидаги Сополлитепа, Жаркўтон маданиятлари, Фарғона vodiysidaги Чуст маданияти, Иккинчиси - Замонбобо, Тозабогёб, Суярган ва Амиробод каби жойларда вужудга келди.

Ўзбекистон жануби-Сурхондарё вилоятида ҳозирда ҳам машҳур бўлган усталар, заргарлар ва санъаткор — қурувчилар яратган маданият энг қадимги маданиятдир. Мил. авв. XVIII-X минг йилликка оид Сополлитепа ва Жаркўтон манзилгоҳларида қадимги шарқ туридаги илк шаҳарнома цивилизациянинг шаклланиши ва ривожланиши жараёни кузатилади. Сополлитепа лабиринтнома (қаср) тўғри бурчакли кўча тармоғи ва истеҳком тизими бўлган манзилгоҳлар мажмуидан ташкил топган. Жаркўтонда ҳам монументал меъморчилик хом гиштдан қурилган. Марказда қалъа жойлашган, уйлар хом гиштдан баланд кўтариб қурилган. Ҳар бир гузарда бинонинг ўртасида юмалоқ ўчоқ шаклида девор тоқчасида олов меҳробдан иборат сифинадиган маркази бўлган. Иккала манзилгоҳда жез эритиш, тўқимачилик, кулолчилик, заргарлик; суяк, тош, ёғочга ишлов бериш гуллаб-яшнаган. Турли кулолчилик буюмларини кулолчилик дастгоҳида пишириб сўлатили тайёрланганлиги, шаклининг

Тўғриси
май 2011
Д.А.

чиroyи. тилиги кулолчилик соҳасининг техника ва технологияси юқори лигидан даъоят беради. Тоштан намуналардан маътум бўтишича Ўзбекистоннинг Жанубида яшовчи аҳоли қадимги шарқ, айниқса ҳинд водийсидаги Хараппа цивилизацияси намуналари билан кенг ҳамкорликда бўлган. Буни Сопо.литена ва Жаркутон шунингдек, Ўзбекистоннинг бошқа деҳқончилик маданиятида ҳам учратиш мумкин.

Бронза даврида шаклланган «кўчманчи чорвалорлар» маданияти мил. авв. III минг йиллик охири-II м. й. бошларига оид бўлган Бухоро воҳасидаги Замонбобо манзилгоҳида ўрганилган. Замонбобо аҳолиси катта ярим ертўлаларда яшаб, бронза ва тош куроллар ишлатишган. Кулолчилик дастгоҳисиз қўлда ишланган таги юмалоқ, ясси сопол идишлардан фойдаланган. Жез даврида маданият ёлгорликлари Амударё ва Зарафшоннинг қўи оқимидаги. Тошкент воҳаси, Фарғона водийси, Самарқанд вилоятидан топишган. Улар чорвалор қабилалар маданиятининг вужудга келиши ҳақида қимматли маълумотлар беради. Чорвалор қабилалар жез даврида ўтроқ турмуш тарзига ўта бошлади, қисман деҳқончилик билан шуғулланиди, кейинчалик кўчманчи чорвалорларга айланишган.

Архаик маданият ўрнига қадимги цивилизация маданияти ўрнатилди: мураккаб-ижтимоий тизимга эга бўлган дастлабки давлатлар, диний ва қонунчилик шакллариининг ривожланиши, паҳар ва ёзувлар. Бироқ архаик маданият ижсиз йуқотмади. Унинг анрим қирралари жаҳон халқлари мифларида, фолькларида, инсон руҳиятиининг чуқур «архетиплари» да сақланган. К. Юнгнинг назариясига кўра архетиплар- «онгсиз жамоанинг» руҳий тузумидир. Улар замондан ташқарида намоён бўлиб, шунга мувофиқ тарзда қиёфалар, яшаган ва яшовчи кишиларнинг туғуси ва фикри шаклланиди, рамзий тасвирларда, мифларда акс этган жамоага хос бўлган тарихий тажрибада оламги англашнинг ибтидоий шакллари сақланган. Кишилар кўпинча ушлари пайқамасан ҳолда у ёки бу анъаналари билан, улардаги архетипик рамтлардан ажралган ҳолда яшайдилар. Барча замонавий маданиятлар асосидаги бу чуқур негизни сезиш ва ўрганиш ҳозирда содир бўлаётган жараёнларни яхши таҳлил қилишимизга, маълум маънода келажакка назар ташлашимизга ёрдам беради.

Таянч тушунчалар

Архаик маданият, мозий, плеолит, неолит, фергантроп, тотем, анимизм, фетишизм, мифология, маросим, монументал, мегалит, ментир, долмен.

Мавзун такрорлаш учун саволлар

1. Архаик маданият деганда нимани тушунаси?
2. Архаик маданиятнинг асосий босқичлари.
3. Архаик маданиятнинг жаҳон маданияти тарихидаги ўрни.
4. Ўзбекистон ҳудудида топилган архаик маданиятнинг асосий намуналари.
5. Архаик маданият даврида одамларнинг олам ва инсон ҳақидаги тасаввурлари.
6. Архаик давридаги анъаналар, удумлар, байрамларнинг хилма-хиллик сабаблари.
7. Архаик давр маданиятида тасвирий санъат ва бадиий ҳунармандчиликнинг кўринишлари.
8. Ўзбекистон ҳудудида Архаик даврга оид қандай ёдгорликлар топилган.
9. Ўзбекистон ҳудудидаги қандай қадимий динларни ва уларнинг маросимларини биласиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998 й.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Т., 1999 й.
3. Алексеев В.П., История первобытного общества. М.1990 г.
4. Бойназаров Ф. Антиқ дунё, Т.1983 й.
5. Древние цивилизации. М.1989 г.
6. Ўзбекистон халқлари тарихи. 1-Қисм. Тошкент.1992 й.
7. Романов В. Н. Историческое развитие культуры. (Проблемы типологии) М.1991
8. Тайлор Э. Первобытная культура. М., 1992 г.

5-мавзу АГЪАНАВИЙ МАДАНИЯТ

Маъруза режаси:

1. Қадимги Шарқ маданиятининг вужудга келиш шарт-шароитлари.
2. Қадимги Шарқликлар дунёқараши ва тафаккурининг ўзига хослиги.
3. Қадимги Шарқдаги йирик маданиятларнинг (Миср, Месопотамия, Ҳинд, Хитой) ўзига хос қиёфаси.
4. Антик маданият (Қадимги Юнон ва Рим).

1// Қадимги Шарқ ҳудудида мил. авв. X-VII минг йилликда инсоният цивилизацияси ва маданияти ривожланишининг ибтидо-си билан боғлиқ бўлган энг муҳим жараёнлар рўй беради. Бу даврда Шарқда маданий фаолиятнинг турли шакллари ва соҳалари вужудга келади. Ёзув, адабиёт, санъат, фан, биринчи жаҳон дини- буддизм пайдо бўлади. Бу бошланғич жараёнсиз инсоният маданиятининг кейинги барча тараққиётини тасаввур қилиш қийин. /

Қадимги Шарқ тушунчаси, Шарқ ҳақидаги ҳозирги тасав-вурларга мос келмайди. Негаки, Қадимги Шарқ ер шарининг Мисрдан то Хитойгача бўлган кенг минтақасини ўз ичига олиб, бу ерда мил. авв. VII минг йилликдан бошлаб инсоният тарихида дастлабки цивилизация вужудга кела бошлади. Маданиятнинг шаклланиши энг йирик дарёлар — Нил, Дажла ва Фрот, Ҳинд ва Ганг, Хуанхе ва Янцзи водийсида, яъни деҳқончилик ривожланиши учун қулай имкониятлар мавжуд бўлган жойларда рўй берди. Худди шу жойларда дастлабки давлатчилик тузилмаси, сиёсий, диний ва савдо маркази сифатида шаҳарлар, ёзув вужудга келган. Бу ерда дастлаб маънавий маданият ишлаб чиқарувчи меҳнат фаолиятидан бевосита ажралиб мустақил фаолиятга айланади. Жамият ҳаётида алоҳида кишилар қатлами бошқарув, таълим, маълумотларни тўпловчи ва узатувчи соҳаларда шуғулланувчилар ажралади ва кўпайиб боради.

2 Миср, Месопотамия, Ҳинд ва Хитой цивилизациялари энг кўҳна ва йирик маданиятлар эди. Бу маданиятлар таъсирида Урарту, Финикия, Ҳетт, Элам цивилизациялари шаклланиб, инсоният маданияти тарихида сезиларли таъсирга эга бўлди.

И. П. Вейнбергнинг таъкидлашича, қадимги Шарқ мадания-ти «илк кашфиётчи ва асосчи сифатида улкан миссияни» ба-

жарли; ёзувни ишлаб чиқиш ва давлатчилик пойдеворини куриш, ўзининг этник, касбий, мулкый ва ижтимоий аҳволи билан фарқланувчи кишиларнинг бирга яшашлари учун шароит яратди. Агар бошқа маданиятлар ибтидоий ва қадимги Шарқ маданиятининг тажриба ва ютуқларидан фойдаланган бўлса, қадимги Шарқ маданиятининг ўзи эса ибтидоийликнинг бир тарзида шаклланди. Ибтидоий мухитнинг таъсири кучли ва доимий бўлди. Ибтидоий даврдан мерос бўлиб мифологик фикрлаш усули, нутқ ва фаолият ўтди. Шу билан бирга қадимги Шарқ маданияти намуналари ўз дунёсининг «бошловчиси», «янгиликларини» ўзига хос жиддий ҳис қилди. Миср, Месопотамия, Ҳинд ва Ҳитой мифларида нафақат «дунёнинг яратилиш» (осмон, ер, жониворлар, инсон) мавзуи, балки, бу ривоятлар оламида ибтидоий дунёдан кескин фарқловчи «маданиятларнинг яратилиши» мавзуи ҳам катта ўрин эгаллайди. «Энklar ва коинот» (Месопотамия), тангри Птах ҳақида (Миср), Ҳитойнинг афсонавий ҳукмдори ҳақидаги мифларда худолар ва илк аждодлар деҳқончилик ва ҳунармандчилик кашфиётчилари, илк шаҳарлар бунёдкори, давлатчилик ва динни ўрнатувчилар, қонун ва ёзув ижодкорлари сифатида яъни, ибтидоийликдан фарқланувчи цивилизациянинг барча ютуқларини яратувчилар бўлиб тасвирланади. Шунингдек, мифларда бир-бирига мос келмайдиган, қарама-қарши ва бу икки дунёнинг душманлиги мавзуи ҳам тасвирланади.

Қадимги Шарқ халқларининг урф-одатлари ва эътиқодлари ҳақида маълумотлар турли манбаъларда, адабиёт ва санъат ёдгорликларида сақланиб қолганки, булар бизнинг тасаввур дунёмизни кескин фарқ қилувчи оламга бошлайди. Қадимги Шарқ маданиятининг шаклланишида мифологик тафаккур катта рол ўйнаган.

Мифологик тафаккур-бу предметлик-ҳиссий, жонли тафаккур етарли ривожланмаган мавҳум тушунчаларга хос бўлиб, бундай тушунчаларни ишлатиш ва сўзда уларни ифодалашнинг сустиги ва қийинлигидир. (Шумерликлар «ўлдириш» дейиш ўрнига «бошига таёқ билан уриш» дейишган).

Қадимги Шарқ кишиси сабабли натижа муносабатларни тушунган ва фарқлаган, бироқ уларни мужмал ва қонунга мос бўлмаган ҳодиса сифатида, қўпчилиги эса шахсий қудрат сифатида онгли ва ихтиёрий идрок қилади. Сабабларни излашда «қандай» деб эмас, балки «ким» деб сўрашади («ҳодисада ким айбдор»), «ихтиёрий, аниқ мақсадда ҳаракат қилгани» излаш-

ган. «Сабабларни» бундай идрок қилиш оқибатида мифологик тафаккур айрим ва бутунча, бир-бирига ўхшаш ҳар қандай ташқи мосликни қабул қилади. Функционал алоқадорлик сифатида макон ва замондаги ҳар қандай боғлиқлик сўзи билан мифологик тафаккурнинг фикран боғлиқлиги ҳақида таъбиришга имкон туғилади. Фикрий боғлиқлик билан ўхшаш тафаккур ҳам алоқадор. Қандайдир янги нарсани кўриб инсон ўзига дейди: «Бу янги нарса нимага ўхшайди?»- ва унга ўхшаш нарсани ўзидан ва ажлодлари тажрибасидан излайди. Хусусан, «асл намуна» таъмоили кенг тарқалган бўлиб, унга кўра ҳаётдаги барча муҳим нарсалар (эхром, подшо ҳокимияти, инсон) илоҳий қудратнинг «асл намунасига» мувофиқ яратилган.!

Оламни мифологик тасаввур қилиш унинг ниҳоятда тартибли, қатъий иерархик қурилишида ифодаланиб, унинг асоси турли хил оппозициялар тизими ҳисобланади. Айнан шулар мифологик рамзий таснифлашдаги дастлабки «пойдевор» ҳисобланади (Қарама-қарши типлар: юқори-қўйи, ўнг-сўл, осмон-ер, мағриб-машриқ, кун-тун, биз-улар, катта-кичик, эрхотин, ҳаёт-ўлим ва бошқалар). Шунингдек, ўнг, юқори, катта, яқин, ўз, ёруғ таомилга кўра қарама-қаршилиқнинг мусбат-ижобий томонини, сул, қўйи, кичик, узоқ, бегона, қоронғи эса салбий жиҳатини ташкил қилади.

Мифологик тафаккурнинг мувофиқ ва ўхшаш жиҳатлари унинг анъанавийлиги билан бевосита боғлиқ. Анъана бир-бирига яқин, бироқ моҳиятан бошқа бўлган ҳодисалар урф-одат, маросим, ибодат, удум, одоб сингари фаолиятда намоён бўлади. Буларнинг бари у ёки бу сиуациядаги аниқ ахлоқ дастурига эга бўлиб, ҳаракатнинг тўғрилигини кафолатлайди, нотўғри ҳаракатларни огоҳлантиради, негаки анъаналар негизда социумнинг катта тажрибаси мужассамдир.)

Қадимги Шарқ маланиятида анъаналарга асосланиш устун турати. Ажлодлар анъанаси, тажрибаси мутлоқ ҳақиқат каби баҳоланган. Мутлоқ ҳақиқат ҳукмронлиги билан, Д.С. Лихачев таъкидлашича «одобилик» боғлиқ бўлган. Қадимги Шарқ кишисининг ахлоқи ҳаракат ва фаолиятда муқаддас анъаналарни қайта тиклашга қаратилган «илоҳий ўрнатилган» меъёр ва қоидаларга бориб тақалади. А.Я. Гуревич шундай дейди: «Кишилар ҳаракатининг кўкдаги илоҳий тимсолга таъпиниши уларни илоҳ билан боғлаб, ахлоқда воқеликка айланди». Кишиларнинг барча фаолияти (ишлаб чиқариш, жамоатчилик, оилавий) муқаддас маросимларда қанчалик иштирок этиши билан мазмун

касб этади. Аппанавий жамиятда «қадимги» ва «яхши» сўзлари синоним бўлиб, қадимги-эзгуликнинг кафолатидир. Шунинг учун уй ва анжом, кийим ва озиқа минг йиллар давомида кам ўзгарди, шунинг учун адабий жанрлар, санъат жанрлари ҳам барқарор бўлиб келмоқда, янги эҳромлар нафақат эскисининг ўрнида қад ростлади, балки уларнинг «асл намунасини» қайтадан тиклади. И.В. Ключков ёзишича, янги замон кишилари дунёни ҳаракатда, ривожланишида кўради, «Эволюция», «тараққиёт» тушунчалари дунё қиёфасини яратиш учун йўл очувчи таснифлар ҳисобланади. Бундан барча янгиликка замонавий жамиятнинг очкўз қизиқиши бошланади. Дунёнинг бошқача қиёфаси анъанавий жамият кишиларидан ташкил тонади: қадимги дунё яшайди, бироқ ўзгармай қолади. Ривожланиш ғояси (тараққиёт ёки инқироз) кўринишидан, унинг англаниши мутлақо бегона. Дунё жуда қадимдан худолар белгиланган ўзгармас тартиб бўйича яшайди.

Мифологик тафаккурнинг ўзига хос хусусияти шундаки, қадимги шарқ кишиси ўзини ҳар доим социумнинг бир қисми деб ҳис қилган, социум эса коинот кучига боғлиқликда, табиатга аралашган ҳолда кўринади. Гарчи, қадимги Шарқ маданиятининг турли қирраларида шахсни индивидуаллаштириш имкониятлари мавжуд бўлиб, улар ҳар доим индивиднинг турмуш шароитларини белгилловчи асосий соҳаларга нисбатан иккинчи даражали ҳисобланган.

Қадимги Шарқда маконнинг пайдо бўлиши чегараланиши алоҳида ўрин тутди. Қадимги Шарқ мифологиясида космогенез жараёни Хаоснинг ажралиши сифатида намоён бўлади (Мисол учун, ҳиндларда Индра ҳақида миф, Месопотамияда Мардук ҳақида). Тартибли уюшган макон, бетартиб маконга қарама-қарши қўйилади. Табиийки, тартибли, ташкилий жиҳатдан уюшган макон- «яхши», «ўз» маконнинг, ундан ташқарида «бегона», «унинг» бетартиб, ташкилий уюлмаган «хунук» макони-кўчманчилик, ибтидоийлик дунёси жойлашган. Шунинг учун санъат асарларида бошқа халқларнинг ўзига хос кийими, сочи, турмуши ўта диққат билан аниқ худди ўзидай тасвирланади — барча қиррасида қарама-қарши оламнинг фарқи таъкидланади.

«Ўзининг» маконида ижобий хусусиятга эга бўлишда давлат асосий рол ўйнайди. Шунини таъкидлаш жоизки, қадимги шарқда давлат оддий сиёсий ҳокимият сифатида ўзини намоён қилмади, давлат дин билан уйғунликда сиёсий-диний бирлик мажмуида муқалласлик хусусиятига эга бўлди. Моҳиятан маъна-

вий фаолият давлат монополияси ҳисобланиб, у билан гўёки илоҳий ёки филоийлик мартабасига эга бўлган эодагонлар, коҳинлар ва ҳукмдорнинг ўзи томонидан амалга оширилган. Шоҳ ер ва осмон ўртасидаги бош воситачи ёки Неб худосининг ўғли бўлган, ёки худоларнинг ўзидан бошқаришга «мапдат» олган. Бобил шоҳи янги йил байрамида бош худо Мардук ибодатхонасига борган. Ибодатхонага киришда коҳин шоҳнинг барча нарсаларини олиб қўлиб (гожи, ҳассаси, шоҳлик либосини), уни камситган ва урган, шундан сўнг оёқ кийимсиз, оддий жулдур кийимда ибодатхонадан чиқишга рухсат берган. Яъни, дастлаб шоҳ оддий одамга айланиши, ибодатхонада эса уни худо Мардук яна кейинги йил учун ҳукмдор қилиб тайинлаган. Фақат, Миср фиръавини унинг отаси- Худо Амон-Рага, Хитой императори «Небнинг ўғли»- Небга сажда қилиши билан боғлиқ асосий удумларни ўтказиш ҳуқуқига эга бўлган.

Шоҳнинг асосий мажбуриятлари фуқороларга боғлиқ ишлар бўлган: мамлакатда тартиб ва осойишталик, моддий фаровонлик ва ижтимоий адолатни таъминлаш. Қадимги Мисрдаги «Гераклиопол шоҳининг уз ўғли Мерикарга насиҳатлари» да айғилишча: «Ҳақиқат ўрнат ва ерда узоқ яшайсан. Шундай қилки, йилгаётганини овут, бевага жабр қилма, инсонни отасининг мол-мулкидан бенасіб қилма». Яна ҳукмдор заминда тартибинтизом бўйича юксак миссияни бажариб, гоҳида беҳад катта ҳажмдаги қурилиш-ҳўжалик фаолиятини амалга оширган. Улуғ ва баҳайбат Миср пирамидалари, Буюк Хитой девори, Баолбек эҳроми, Персеполи саройи қурилишлари худолар оқлидаги ҳукмдорларнинг «ижобий» хусусиятларидан далолат беради.

Диний ақидалар ҳукмронлиги кишилар ҳаётини белгилади. Инсон қарда осмон бўлса- худолар дунёси ва ерни- одамлар дунёси деб билди. Улар доимо ўзаро муносабатда, бир бутунликда олам дарахтининг танаеси ва шохлари каби виқор билан яшашган. Худолар инсонлар ҳаётининг барча соҳаларига фаол аралашган, унинг туғилиши, ўлимини ва ўлимидан кейинги тақдирини белгилаган. Ўша дарвларда диний таълимотдан ташқари ҳеч қандай бошқа дунёқараш бўлмаган. Инсон худолардан ҳатто арзимас нарсалар ҳақида маслаҳат сўраган ва унга хатлар ёзиб ибодатхонага олиб берган. Мисол учун, қадимги Бобил аҳолисининг мактубидан бирида шундай сўзлар битилган: «Менинг отам, Худо айт! Сенинг қулиниг Анил-Адат шундай дейди: Нимага сен менга эътибор қилмайсан? Сендан бошқа

ким ҳам бор? Сени севувчи худо Мардукка ёз: менинг гуноҳимдан ўтсин».

Барча Қадимги Шарқ цивилизациялари табиий-илмий билимларни тўплаб улкан натижаларга эришди ва жаҳон фани ривожланишига улкан таъсир кўрсатди. Бизгача етиб келган Панирус ёзувлари мисрликларнинг математика ва геометрия (турли шаклнинг ҳажми ва юзасини ўлчаш), астрономия (аниқ куёш тақвимининг тузилиши кейинчалик Евронда тақвимга асос бўлган), тиббиёт (анатомия тузилиши, мия ва қон томирлари ҳақидаги таълимот, жарроҳтик), кимё (турли моддаларнинг хусусиятини ўрганиш ва бу билимлардан майитни мумийлаштириш (фойдаланиш) соҳаларидаги кенг тупунчалари ҳақида далолат беради. Атрофдаги маданиятларга Месопотамия математикаси ва астрономияси катта таъсир кўрсатди. Ҳозирга қалар биз Месопотамияда тузилган вақт ва бурчак ўлчови учун 60-бўлакли тизимдан фойдаланамиз. Месопотамияликлар математика ва астрономияга оид кашфиётлар қилиб, ой фазаларини бўлиш тизимини яратди, куёш тизимига оид жараёнлар, юлдуз ва сайёрлар руйхати, кўнраб ҳаракат ҳолатларини аниқлаш бўйича янгилар қиритди. Икки дарё оралиғи- астрологиянинг ҳам ватанидир.

Қадимги Ҳинд ва Хитой фани ҳам кўнраб ютуқларни қўлга киритди. Ҳиндистонда нолдан фойдаланиб ўлик санок тизими яратилиши билан алгебра ривожлана бошлади («сон», «туб сон», «синус» каби атамалар Ҳиндистонда пайдо бўлди). Ўлим сабабини аниқлаш мақсадида мурла танасини анатомик талқик қилиш ғажрибалари анатомия ва физиологияни ривожлантириб, медицинада катта ютуқларга эришилди. Ҳиндистонда тиббиёт тараққиёти ҳақида тиббиётта оид асарлардан бирида жарроҳликнинг 300 тури бўлганлиги ва 120 та жарроҳлик асбоби мавжудлиги эслатилади. Барчага маълумки, Хитой ипак, чинни ва қоғознинг ватани ҳисобланиб, мил. авв. II асрда кашф қилинган, шунингдек Хитойда порох, компас (мил. ав. III аср) ер қимирлашини аниқловчи асбоб (сейсмограф) ҳам ихтиро қилинган. Мил. ав. 613 йилга тегишли Хитой қўлёмалари топилиб унда Галлей кометаси ҳақидаги энг қадимги маълумотлар учрайди. Мил. ав. II асрда Хитойда осмон ёриткичларининг ҳаракати тасвирланган биринчи осмон глобуси, 2500 ёриткичнинг ўрни кўрсатилган юлдузлар каталоги яратилган. Янги тақвим жорий қилиниб (мил. ав. 104 й.), унга кўра бир йил 365 24¹ кунга тенг бўлган. Мил. ав. 28 йилда Хан империясининг астрономлари куёшда доғлар мавжудлигини кузатганлар.

Хитой математиклари тарихда биринчи бўлиб ҳисобда манфий сонни қўллаганлар. Тиббиётда игна уколи, нуқтали даволаш каби ажойиб усулни ишлаб чиққанлар.

Бир томонда Миср ва Месопотамия фани, бошқа томонда ҳиндистон ва Хитой фанида аҳамиятли фанлар мавжуд бўлиб, биринчидан- фан ўта амалий хусусият касб этган, иккинчидан- фанлар назарияси, фалсафа тараққийси ғарбдан кескин фарқ қилган. Бу фарқни К. Ясперс томонидан яратилган ўқ даври назарияси билан изоҳлаш мумкин. Бунга кура мил. авв. 800 ва 200 йиллар оралиғида муҳим тарихий бурилиш содир бўлиб, мифологик давр ниҳоясига етади, рационал идрок шаклланади, ҳозиргача мавжуд бўлган асосий тушунча ва таснифлар ишлаб чиқилди. Бу даврда Ҳиндистонда Упанишадлар пайдо бўлди, Будда яшади. Хитойда машҳур фалсафа мактаблари ривожланди, Эронда Зардуштийликни қабул қилиб, қонунлаштирилди, Фаластиндан пайғамбарлар чиқди, Юнонистонда бу вақтда Гомер, Гераклит, Платон ва бошқалар фаолият кўрсатди. К. Ясперс Миср ва Месопотамия маданиятлари ўқ давригача мавжуд бўлганлигини, яъни уларда эсда қоларли бурилишлар содир бўлмаганини, Ҳиндистон ва Хитой маданиятларини ўқ давридан кейинга таълуқли деб билади.

Ҳиндистон ва Хитойда табиий ва техника фанлари эртароқ шаклланди ва ўз навбатида сермахсул тараққий этди. Бироқ, бу фанлар ғарбдаги каби маданиятга сезиларли таъсир кўрсатмади. Бу Олий ҳақиқатни англаш йўлидаги мустақил таълимот бўлиб қолиш билан боғлиқ. Масалан, Ҳиндистонда билим уч даражага ажралади:

1. Билмастик (авидья).
2. Тушунча. «илмий» билим (вижняна).

3. Ҳамма нарсани билиш (пражня), яъни биринчи даража мантиқсиз фикрлаш, иккинчиси — мантиқий, учинчиси мантиқдан устун идрок қилишга мувофиқ келади.

① Ер юзидаги энг кўҳна ва бир қалар ўрганилган, Т кўнлаб халқлар маданиятининг ривожланишига катта таъсир кўрсатган маданиятлардан бири- қадимги Миср маданиятидир. Қадимги Миср ёзуви кўнлаб ҳозирги ёзув тизими учун асос бўлди. Қадимги Мисрликлар қўллаган сўзлар «папирус», «оазис», «химия», «базальт» ва бошқалар ҳозирда ҳам муомалала сақланиб келмоқда. Мисрда турли, ўта чалкаш топинишлар тизими мавжуд бўлган: худоларга сиғинган, жонивор, ўсимлик, тупроқ, сув, Нилни муқаддаслаштирган. Қусшга, тирик худо-Фиръавнга

сиғиниш қонун тусига кирган. Мисрликлар маданиятида дафн маросими алоҳида ўрин тутган. Улар ўлимни инсоннинг иккинчи ҳаёт бошланиши деб билган. Мангу ҳаёт тушунчаси Осирис ва Изиди ҳақидаги мифдан пайдо бўлган. Қадимги юнон муаллифи «Мисрликлар ҳаёти ўлимга тайёргарлик кўришдан иборат»-деб бекорга ёзмаган.

Мисрликлардан фарқли қадимги Месопотамия аҳолиси ердаги ҳаётга кўпроқ эътибор қилишган. Ўлим билан ҳаммаси тугайди деб ўйлашсада, нариги дунёга инсонинишган. Мисрликлардан фарқли равишда, нариги дунёни инсон руҳи мангу сув ва овқатга юриқиб яшайдиган кўрқинчли дунё деб тасаввур қилишган. Шарушпакнинг Месопотамияликларга насиҳатида айтитиладики «Ширин ҳаётдан ташқари бирон нарса азиз эмас». Месопотамияликларнинг қувончли ҳаёт ҳақидаги қаранслари «Гилгамиш» достонида ҳам тасвирланади. Улар шахсий ҳаёт муаммолари билан кўпроқ қизиққанлар

Ҳиндистон — биринчи жаҳон дини буддизм вагани бўлсада, Ҳиндистоннинг ўзида индуизм билан иккинчи даражада турди. Бу икки дин ҳам «Веда» да акс эттирилган қадимги тасаввурлардан келиб чиққан. Ҳиндларнинг дунёқарани ва барча тушунчаларини белгилувчи марказий юя, ҳинд маданиятининг ўзига хос хусусияти- дунёда содир бўлувчи бениҳоя узликсиз ҳаракат ғояси ҳисобланади, яъни дунёнинг айланиши на ибтидо, на ниҳоя, на аниқ мақсадга эга. Дунёнинг доимий айланишида қайта янгиланиш ва дунёвий ахлоқий руҳ нишонаси-индивидуал руҳ бўлади. Улар доимо янги моддий кўринишда вужудга келади, бунинг учун инсон танаси бўлиши шарт эмас, яъни руҳ жониворлар, ўсимликлар танасига жойланиши мумкин. Ҳиндлар шу ғариқа ўз дунё қарашидан нарги дунё ҳақидаги ғояни истисно қилганлар. Муглоқ «дунёвий қонун» борлиқ ҳукмдори Брахма-оламнинг объектив ибтидоси. Уларни таққослаганда аниқ худоларнинг роли унча катта эмас, фақат «дунёвий қонун» тамойилларини индивидуаллашган тимсолдан иборатдир. Ҳеч ким, шунингдек худо ҳам инсон кармасини ўзгартиришга қодир эмас. Карманинг санскрит тилидан таржимаси «фаолият» (тақдир) ни билдиради. Бу тушунчанинг мазмунини аниқлаш мураккаб. Карма инсоннинг олдинги ҳаётидан мерос бўлиб ўтади ва ҳозирги ҳаётининг мазмуни ва фаолиятида намоён бўлади, у бўлғуси моддий тимсолнинг сифатини белгилайди. Гуноҳларни кечирини ҳақида тазарру ёки ибодат билан Кармани ўзгартирини мумкин эмас, У фақат инсоннинг ахлоқий феъл-атворини белгилайди.

Шу билан бирга, ҳар бир индус ва буддист учун ўз-ўзини би-
лиш ва ўзининг камолатига етиш, ўз руҳий ҳолатини аниқлаш,
ўз кармасини тоза сақланиши ҳақида ўйлаш асосий
ҳисобланади.

Бу Ҳиндистондаги динлар ҳаётдан, фаолиятдан воз кечишга
ундайди дегани эмас, балки улар дунёвий ташвишларга бефарқ
бўлишга ундайди деса бўлади. Ҳинд маданиятининг бугун маз-
мунида зоҳир ва ботин, муаққат ва мангулик ўртасидаги муво-
занатни сақлаш зарурати ҳақидаги фикр ётади.

Ҳитой маданиятининг ўзига хос фарқли жиҳати шундаки,
қадимдан динлардаги мистик ибтилога ахлоққа нисбатан ик-
кинчи даражада қаралган, маданиятдаги белгиловчи ғоя «Осмон
таслиқлаган буюк «ахлоқий-ижтимоий-сиёсий тартиб» бўлган.

3) Ҳитой маданияти ва цивилизациясининг минг йиллар даво-
мида асосий руҳий, ахлоқий ва ғоявий манбаи мил. авв. 551-
479 й. янаган буюк мутафаккир Конфуций таълимоти
ҳисобланади. Барча энг муҳим нарсалар ҳар қандай цивилиза-
циянинг «қиёфасини» белгилайди- ҳаёт тамойилларини, давлат
ва ижтимоий ташкилот шаклларини, умум қабул қилган ах-
лоқий меъёрлар ва қадриятларнинг барчаси Ҳитойда Конфу-
цийлик таъсирида шаклланган. Бежизга Л.С. Васильев Конфу-
цийликни «хитой цивилизациясининг квинт эссенцияси
(моҳияти)» деб атамайди.

«Осмон ваколати» нуналиши Конфуций томонидан янгича
фикрда ривожлантирилиб, унда ижтимоий ахлоқ асосий урин-
тутади ва сиёсий маданиятни белгилайди. Аппаналарни ҳурмат
қилиш, бурчни жиддий ҳис қилиш, ахлоқий сифатнинг
юқорилиги, ўзини жамият учун бахш қилиш, ҳақиқатни англаш
учун доимо уриниш, ишонч ва олижаноблик каби идеаллар
бошқаларни бошқаришни истаганлар учун мўлжал бўлган. Бу
идеаллар давлатнинг бош таянчи бўлиб, Ҳитой империяси
тўралари учун намуна бўлди.

4) Конфуцийликни Ҳитойда пайдо бўлган иккинчи буюк фал-
сафий таълимот-даосизм тўдирди. Даосизмда гурмуш, габиат,
умумлик муаммолари акс этади. Агар конфуцийчилик инсон-
нинг ижтимоий фаолиятини назарда тутса, даосизмда унинг
руҳий ҳаёти, дунёқараши акс этади. Даосизмда қадимги Ҳитой-
даги фикрларнинг бош ғояси акс этиб, жаҳон маданиятини
янги ҳаёт билан бойитди. «Унинг ғоялари: ин-ян тамойилларга
асосланган дунёнинг дуалистик хусусияти; усин-бешпа асосий
унсурдан иборат бўлган материя (ер, сув, олов, маъдан); дунё-

нинг ўзгарувчан ҳаракатлилиги, асосий унсурлар доимо сифат ўзгаришида бўлишини билдиради. Даосизмга кўра дунёнинг пайдо бўлиши учта кучнинг фаолиятидан келиб чиққан: Дао-Олий Мутлоқ, Илк ибтидо, Дэ-лао нуридан дунёнинг пайдо бўлиши, Ци- Олий материя, у моддий дунёни яратиб, нарса ва мавжудотларни бунёд қилади.

Шарқнинг қадимги цивилизацияси моддий ва маънавий соҳаларидаги кўплаб ўта муҳим янгиликларни вужудга келтирди. Хусусан, мил. авв. I минг йиллик маънавий ғалаёнлар жараёни билан ажратиб туради. Бу даврда дастлаб икки тамоийил вужудга келди: умуминсоний бирлик ва шахснинг маънавий мустақиллиги. Гоялар эркинлиги бошланиб инсон ўз ҳаётини унга асосланиб қурди.

Қадимги Шарқ цивилизацияси Ғарбга нисбатан эртароқ бошлади. Юнонлар маданияти Қадимги Шарқ маданияти таъсирида жуда юксалди, буни эллинларнинг ўзлари ҳам эътироф этинган. Бу таъсирлар натижасида шундай давр бошландики Шарқ ва Ғарб маданиятлари синтези эллинистик маданиятни вужудга келтирди: Юнон-Бақтрия ва гандхар санъати, исқандария фани, фақм портретлари бунга мисол бўла олади. Қадимги Шарқ бизга барҳаёт бойликлари қолдирди. Булар «Гилгамеш» ва «Моҳабҳорат» дostonлари, Катиласи драммалари ва Чжуанцзининг рамзий масаллари, Миср эҳромлари ва Буюк Хитой девори ва бошқалар.

Қадимги Юнонистон ва Рим маданиятлари Европа цивилизациясининг пойдеворига асос солди. Қадимги Шарқ маданияти таъсирида шаклланган бу маданият (ағъанавий маданият тараққиёти даврининг давомчиси ва якунловчиси бўлди. Қадимги Юнонистонда шаклланиб, кейинчалик юксак босқичга кўтарилган бу маданият эр. авв. III асрда Рим маданияти вужудга келишига қатта таъсир кўрсатди ва «Антик маданият» номи билан дунё маданияти тарихида ўчмас из қолдирди.

40 Отин тилидаги «антик» (antiquus) сўзининг маъноси «қадимги» демакдир. Лекин тарихий давр нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак Антик давр Қадимги дунёнинг охири-қадимги маданият ва давлатчиликнинг энг тараққий этган босқичидир. Бу давр асосан Юнонистон ва Рим учун характерли бўлиб, Юнонистонда мил. авв. XI-IX асрларда антик жамиятнинг ташкил топишидан бошланиб, мил. авв. V-IV асрда антик (классик) маданият такомилли билан тўла моҳият-мазмунга эга бўлди. Милодий V асрда варварлар томонидан Рим империясининг

қулатилиши Агтик маданиятни инқирозга олиб келди. Шунингдек, Юнон-Рим жамияти ва маданиятига нисбатан қўлланилиб келатган «агтик» сўзини кўпроқ Европага татбиқан англиямоқ даркор, негаки Европа халқлари ўзларининг маданий тараққиётлари йўлида ёлғиз Юнон-Рим маданияти билан алоқадор бўлганликлари сабабли, шу халқлар бунёд этган маънавий бойликларни энг қадимий деб таниганлар.

Ўз ўрнида Агтик маданият Юнон-македонлар ва Рим таъсирида Эгей денгизидан Ҳиндистонгача ва Мисрда эллинистик маданиятнинг вужудга келишига ва космополитизм (дунё фуқоралиги) тушунчасига асос солди.

Барча қадимги маданиятлар каби юнон классик (агтик) маданиятининг муҳим таркибий қисми дин бўлган. Дин меъморчилигининг, тасвирий санъатнинг, адабиётнинг ажойиб намуналарида ўз аксини топди. Қадимги юнон динининг асосий шакллари архаик даврдаёқ таркиб топган, унинг илдиэлари эса энг қадимги крит-микен даврига ва қадимги шарқ таъсирларига бориб тақалади.

Ибтидоий жамоадан синфий жамиятга ўтиш даврида маъбуллар ҳақидаги тасаввурлар ўзгаради. Эр. авв. VIII-VII асрларда кўнлаб маҳаллий ва айрим умумюнон маъбулларини тартибга солиш эҳтиёжи туғилади. Архаик даврда (мил. авв. VIII-VII асрларда) ги диннинг ривожини антропоморфизмдан, яъни инсоннинг итоҳийлангиришдан, худоларни ўлмайдиган ва абадий ёш бўлиб турадиган кучли, гўзал кишилар деб тасаввур қилишдан иборат эди.

Қуддорлик муносабатларининг шаклланиши ва ижтимоий аҳвол Гесиоднинг «Меҳнатлар ва қушлар» поэмасида акс эттирилган. Шунингдек, Диний мифология ҳам Гесиод томонидан тартибга солинган шаклидан то антик даврнинг охиригача юнонларнинг тасавурида асосан мавжуд бўлиб келган. Юнонлар учинчи авлодга оид бош маъбулларнинг макони Олими тоғи деб билишган.

Юнонларнинг тасаввурича, олам аввалида Хаосдан иборат бўлган, Ер-Гея ва ер ости олами Таргар ҳам бўлган. Геядан ўғли Уран-осмон худоси келиб чиққан Уран билан Геядан титан Кронос туғилган ва ўз отаси Уранни ағдариб ташлаган.

Булар титанлар- катта худолар экан. Кронослан Аид, Посейдон, Гестия, Демитра, Гера ва Зеве каби кичик худолар келиб чиққан. Зеве бошчилигида кичик худолар Титанларни ағдариб ташлаб оламни илора қила бошлаганлар. Зеве бош худо, худолар

ажлоди, чақмоқсочар ҳисобланган. Унинг хотини Гера- осмон маъбудаси ва никоҳ ҳомийси бўлган. Посейдон- денгиз худоси. Демитра- ҳосилдорлик маъмудаси, Гестия — уй-рўзгор маъбудаси, Аид — ер ости олами худоси ҳисобланган.

Зевснинг бошидан донишмандлик ва уруш маъбудаси Афина пайдо бўлган; Апполон- рўшнолик ва санъат худоси, Артемида- ой ва ов маъбудаси, Гефест- темирчилик худоси, Афродита- гўзаллик ва севги маъбудаси, Дионис- узум ва мусаллас худоси сифатида эъзозланган. Зевснинг кўп фарзандлари худолар бўлган.

Юнонлар, динида тотемизм қолдиқлари бўлган, яъни маъбудларга бирон ҳайвон ёки қуш аталган. Шунингдек, юнонлар иккинчи даражали маъбудларга- Нимфа ва Кентаврларга ҳам топинганлар. Гўёки чакалакзорларда дриадалар, нимфалар, эчкиёёқ сатирлар яшаган; денгизда наялалар ва сирена- аёл бошли қушлар яшаган.

Маъбудларнинг оддий аёллар билан алоқасидан туғилган ярим худо-қаҳрамонлар ҳам эъзозланган. Айниқса 12 марта жасорат кўрсатган Геракл- ёвузликни енгувчи образ бўлган.

Юнонистонда худолар шарафига ўтказилган махсус байрамлар фақат диний мазмунга эга бўлмаган, чунки жисмоний тарбия мусобақалари ҳамда мусиқа, қўшиқ кабилар мазкур байрамларнинг энг муҳим ишлари ҳисобланган. Юнон шаҳарлари ўз байрамлари, спорт мусобақалари, оракуллари (коҳин-валийлари) билан юнон элини бирлаштирувчи марказлар бўлган. Аргосда Гера, Афинада Афина шарафига байрамлар ўтказилган. Олимпиада шаҳрида Зевс шарафига Олимп мусобақалари бўлган.

Юнон олимлари Қадимги Миср, Месопотамия ва Кичик Осиё халқларининг билимларидан баҳраманд бўлганлар. Қадимги Шарқ фани юнон дунёсида илм-фаннинг ривожланишига таъсир этган. Милoddан аввалги VII-VI асрларда Юнонистонда маданият ва фан ривожланиб Геродот, Демокрит, Платон, Гиппократ, Сукрот, Афлотун, Арасту каби олимлар ижод қилганлар. †

Милoddан аввалги VI асрда Кичик Осиёдаги Милет шаҳри илм-фан маркази бўлган. Кичик Осиё олимлари Миср ва Месопотамия олимларининг илмий билимларини ривожлантирганлар. Улар табиат ва жамият ҳодисаларининг сабабларини тушунтиришга ҳаракат қилиб, табиат ва ҳаётнинг ибтидосини сув, ҳаво ёки олов деб фараз қилганлар. †

«Тарихнинг отаси» деб ном олган юнонистонлик тарихчи Геродот (мил. ав. V-аср) Миср, Бобил, Сурия, Кичик Осиё ва Қора денгиз соҳилидаги мамлакатларга саёҳат қилиб, ўзининг «Тарих» китобида турли халқлар ҳақида маълумотларни ёзиб қолдирган.

Юнон олимларидан бири Демокрит (мил. ав. 460-370 йиллар) «Ҳамма нарсалар энг майда заррача, атомлардан ташкил топган», — деган фикрни илгари сурган. У фаннинг кўп соҳалари билан шуғулланган.

Кос оролида туғилган юнон табиби Гиппократ (мил. ав. 460-375 йил) тиббиёт билимларини отаси Гераклитдан ўрганади. У машҳур табиб бўлиб, тиббиётнинг барча масалалари билан шуғулланган ва улуг файласуф ҳам бўлган. У шогирдлари билан бирга 72 китобдан иборат «Гиппократ тўплами» номли тиббий асар ёзиб қолдирган.

Афиналик файласуф Сукрот (мил. авв. 441-399 й.) бирорта китоб ёзмаган. У одам гавжум жойларда шогирдларини ҳақиқатни билишга ундаб, — ҳақиқат баҳс орқали билинади, — деган. Сукрот ўз қарашларида одамларни тенглаштиришга қарши чиққани учун Афина қулдорлик демократияси намояндаларига ёқмаган ва уни ўлимга ҳукм қилишган.

Македония сарой табибининг ўғли Арастуни (мил. авв. 384-322 й.) Шарқда «биринчи муаллим» деб атаганлар. У жуда кўп асарлар ёзиб, илмий билимларни алоҳида соҳаларга бўлиб чиққан ва мустақил фанларга бирлаштирган. Арасту Ер коинотининг маркази деб ҳисоблаган. Унинг машҳур асари «Сиёсат»дир.

Юнонистон афсона ва ривоятлар юрти бўлиб, қадимдан адабиёт ривожланган. «Прометей», «Геракл», «Дидал ва Икар», «Аргонавтлар», «Одиссея» ва «Илиада» каби афсона ва дostonларда юнонларнинг турмуш тарзи ва тарихи баён қилинган. «Илиада» ва «Одиссея» dostonларини мил. авв. VIII асрда яшаган кўр бахши Гомер яратган эди. Dostonларда Троя урушлари ҳикоя қилинади. Археологлар Гомер dostonларига асосланиб қадимги Троя маданиятини топганлар.

Doston ва афсоналар театр учун бой маълумот берган. Қадимги Юнон театри мил. авв. VI асрларда қишлоқ ҳўжалиги ҳомийси, худо Дионис шарафига ўтказиладиган байрамлар вақтида ижро этиладиган кўшиқлар ва ўйинлар асосида вужудга келган. Юнонлар театрни «катта ёшдагилар мактаби» дейишган.

Театр юнончада «томошалар жойи» деган маънони англатади. Кейинчалик қурилган Юнон театрларига 17-25 минг томошабин жойлашган.

Театр санъатининг ривожини машҳур юнон адиблари ижоди билан уйғун бўлган. Адиблар афсона ва ривоятлар асосида трагедиялар яратганлар. Трагедия юнончада «эчкилар қўшиғи» деган маънони англатади.

Мил. ав. VI-IV асрларда Эсхил, Софокл, Еврипид трагедиялари Аристофан комедияларини театрда томошабинлар мароқ билан кўришган. Эсхилни «трагедия отаси» деб атаганлар. Унинг «Занжирбанд Прометей», «Форслар» трагедиялари, Софоклнинг «Шоҳ Эдип», «Антигона» трагедиялари машҳур бўлган. Софокл 120 дан кўпроқ трагедия ёзган.

Аристофан «Тинчлик», «Суворийлар» деган комедияларида уруш воқеаларини ва ўша даврдаги иллатларни тасвирлаган. Бу ижодкорларни халқ ҳурмат қилиб Афина театрига ҳайкалларини ўрнатганлар ва «донинишмандлик йўлбошчилари» деб атаганлар.

Қадимги юнонларда меъморчилик, ҳайкалгарончилик ва расомчилик Крит-Минен даврларида вужудга келиб, кейинги даврларда ривожланади ва мил. ав. V асрда юқори поғонага кўтарилади.

Қадимги юнонлар меъморчиликда устунли бинолар қуришликни мисрликлардан ўрганган бўлсада, бу усулни қайта ишлаб учта услуб яратганлар: дорий, ионий, коринф услубидаги бинолар. Улар ибодатхона, театр, сарой ва мажлис биноларига алоҳида эътибор берганлар. Дастлаб бундай бинолар дорий услубида-устунлар тагкурсига эмас, ерга ўрнатилган. Кейинчалик мрамор тошлардан кучли эркак кишининг гавдасига ўхшаш устундан, баъзи устунлар нозик, юқори қисми гажакқайрилма, нақшли услубдаги бинолар қурилиб, аёл гавдасига қийсланган. Ибодатхоналарнинг баланд пойдеворлари бўлиб, ичи ва ташқариси ҳайкаллар билан безатилган.

Афина акрополидаги Парфенон, Эрехтейон ибодатхоналари юнон меъморчилигининг нодир асарларидан бўлиб, ҳозиргача сақланиб қолган. Парфенон устунлари дорий услубда бўлсада, тарз-таровати ионийча услубадир. Унинг қаршисидagi Эрехтейон ибодатхонаси соф ионийча услубда, қиз ҳайкаллар устун ва-зифасини бажариб, нафис ишланган.

Мил. ав. IV асрда расм бўлган коринфча услубдаги устунлар узунроқ, тагкурсиси ва қоши анча мураккаб бўлиб, аканф

ўсимлиги япроқлари билан безатилган. Афина марказида Лисикрат ёдгорлик ҳайкали шу услубда қурилган.

Юнон ҳайкалтарошлиги ҳам мил.ав. V-IV асрларда юксак даражада ривожланди. Ҳайкалтарошлар бу даврда одам гавдасининг ҳаракат қилиб турган ҳолатини тасвирлашни билиб олганлар. Мирон, Поликет, Фидий, Тракситель, Скопас, Лисини каби ҳайкалтарошлар яртаган ҳайкаллар жонли ҳаракатли ҳолатда ишланган.

Юнон рассомчилик санъати намуналари кам сақланиб қолган бўлса-да, асосан кўза, ваза ва сопол идишлар сиртига рассомлар юнонлар ҳаётидан олинган айрим манзараларни ишлаганлар. Мазкур расмлар жозибаси билан диққатни тортади. †

Эллинизм даврида (мил. ав. III-II асрлар) маданият хилма-хил бўлиб, асосан илм-фан тараққий этди. Александр Македонский истило қилган худудларга юнон маданияти кириб бориши билан бирга Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари маданиятига уйғунлашиб, маданият синтези юз берди. Мамлакатларни ўзаро алоқалари кенгайди.

Юнон-Македония ва Эллинлашган маҳаллий зодагонлар орасида умумюнон тили «Койне» (умумий) кенг ёйилди. Янги дунёқараш фалсафий тус олиб космополитизм (дунёфуқороси) номи билан машҳур бўлди.

Искандариядаги ва Шарқий Ўрта денгиз бўйидаги бошқа шаҳар кутубхоналарида Юнонистон ва Шарқ мамлакатларидан олиб келинган илмий асарлар тўпилган. Искандарияда театр, сарой, гимназиялар ва машҳур Музей бўлган. Музейда расадхона ва улкан кутубхонада 700 мингга яқин қўл ёзма сақланган. Шаҳар олдидаги оролга 140 метр баландликдаги маёқ қурилган. Бу маёқ кемаларнинг гаванга кириши йўлини кўрсатиб турарди.

Эллинизм даврида фанлар тизимига асос солинди. Стратон хизмати билан физика фани пайдо бўлди. Евклид ва Архимед математикани ривожлантирди. Аристрах астрономия соҳасига улкан ҳисса қўшди. Шарқ мамлакатларида юнон меъморлари, ҳайкалтарошлар, рассомлар нодир асарлар яратганлар. Бироқ, мил. авв. III-II асрларда юнон санъатининг хусусиятлари ўзгарган. Хукмдорлар саройлари коринфча услубдаги устунлар билан қурилган. Тасвирий санъатда одамларнинг ташқи қиёфасини ва ички кечинмаларини кўрсатишга интилиши янгилик эди.

Таянч тупунчалар

Анъанавий маданият, эволюция, космогенез, фираъви, эҳром, папирус, астрология, тақвим, Веда, элтинлар маданияти, Мохабхорат.

Мавзунинг такрорлаш учун саволлар

1. Қадимги Шарқ маданияти вужудда келишининг шарт-шароитлари.
2. Қадимги Шарқ ва Ғарб маданиятлари ривожланишидаги ўзига хослик нимада?
3. Қадимги шарқликларнинг дунёқараши ва тафаккуридаги фарқли жиҳатлари.
4. Қадимги Шарқ ва антик даврда дин ва давлатнинг ўзаро муносабати.
5. Қадимги Шарқнинг асосий манзилгоҳи Миср маданияти-ни тавсифланг.
6. Қадимги Месопотамиянинг асосий маданий ёдгорликлари-ни айтиб беринг.
7. Қадимги Хитой маданиятининг қандай намуналарини биласиз?
8. Анъанавий маданиятда удумлар, мифология ва итмнинг ўрни.
9. Антиқ дунё маданиятининг жаҳон маданияти тарихида тугган ўрни.
10. Қадимги Шарқ ва Ғарб маданиятларининг ўзаро мулоқоти ва бир-бирига таъсири.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998 й.
2. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской мысли. М., 1989 г.
3. Вейнберг И. П. Человек в культуре Древнего Ближнего Востока. М., 1986 г.
4. Древние цивилизации. М., 1987 г.
5. Ерасов Б. С. Культура, религия и цивилизация на Востоке. М., 1979 г.
6. Конрад Н. И. Запад-Восток. М., 1972 г.
7. Литература Древнего Востока. М., 1984 г.
8. Ольденбург С. Культура Индии. М., 1991 г.
9. Оппенгейм А.Л. Древняя Месопотамия. М., 1980 г.

«ДИНИЙ МАДАНИЯТ» (IV-XVI АСРЛАР ХРИСТИАН ЕВРОПАСИ ВА МУСУЛМОН ШАРҚИ)

Маъруза режаси:

1. Шарқ ва Ғарб мамлакатларининг ўрта асрлар маданиятида диннинг ўстуворлиги.
2. Шарқ ва Ғарб диний маданиятининг ўзига хос хусусиятлари.
3. Диний маданиятлардаги ютуқлар ва уларнинг жаҳон маданиятидаги ўрни.

VI-XVI асрлар даври тарих фанида ўрта асрлар дейилиб, қадимги ва анъанавий маданиятлар ўртасидаги даврни билдиради. Бу давр маданиятида мифологик тафаккур ва анъаналарнинг кучли таъсири ҳамда янги даврнинг техноген маданиятидаги ақлий-маънавий тафаккур, илмнинг амалий хусусиятлари сезилади. Араб ҳалифалиги ва Европа мамлакатлари ўрта асрлар маданиятидаги хусусиятни ислом ва христианлик белгилайди. Ўрта асрлар маданиятининг шаклланиш қиёфасини ислом ва христианлик белгилashi билан бирга, уларнинг ўзи ҳам мифологик тушунчалар асосида шаклланиб, анъанавий маданиятнинг қўллаб-қувватлаш жихатларини ўзлаштирди, ўз навбатида ўрта асрлар маданияти негизида кейинги даврлар маданиятининг шаклланиши учун янги маданият куртаклари ва янги тафаккур тарзи вужудга келди. Яна шуни ҳам инкор қилмаслик керакки, ўрта асрларда ўзининг тафаккур тарзи ва дунёқараши жихатидан ўтмишда ва кейинги даврларда вужудга келган диний маданиятдан кескин фарқ қилувчи диний маданият яратилди.

Диний маданият кўп мазмунидир, негаки унинг асосида турли халқларнинг маданият мероси мавжуд: араб, турк, герман, славян халқларининг архаик (ибtidoий) маданияти; антик мерос ва қадимги шарқ цивилизацияси меросларини танлаш ва ижодий қайта ишлаб ўзлаштирган. Бундан ташқари Ғарб ва Шарқнинг ўрта асрлар маданияти тарихининг минг йиллар давомида доимо мулоқот ва аккультурация жараёнини кечирди, бунда салиб юришлари даври жуда шиддатли кечди (XI-XIII асрлар). Диний маданиятнинг кўп қирралиги унинг таркибида қўллаб-қувватлаш субмаданиятларининг мавжудлигидир: халқона (қишлоқ маданияти), шаҳар, дунёвий, монастир ва сўфийлик маданият-

лари. Шунингдек, дин уша даврдаги маданият ва субмаланиятнинг барча соҳаларини бирлаштириб ўз ичига қамраб олади.

Ўрта асрлар даврида яқка худоликка асосланган жаҳон динлари-христианлик ва ислом Европа, Осиё ва Африканинг кўп жойларида кўлаб кишилар учун дунёқарашнинг устивор шакли бўлиб, инсон ва бутун жамиятнинг тафаккурини, бутун турмуш тарзини белгилади. Диний ақидалар асосида ўша даврнинг қиёфаси кишилар онгида шаклланиб маданиятнинг ўзига хос хусусиятини белгилади. Қоинот ва осмон жисмларини дасглабқи ва бошланғич ўрнини Худо (Оллоҳ) белгилаб, дунё ва инсонни яратувчиси ҳамда барча мавжудот худонинг (Оллоҳ ироласининг) ижодий яратувчанлик натижасидир. Инсоният тарихи даврларнинг изчиллик билан такрорланиб туриши каби намоён бўлади, натижада даврларнинг ўрин алмашиши навбатдаги пайғамбарнинг келиши билан содир бўлади. Пайғамбар жамиятда бузғунчилик ва гуноҳларни тузатишда «илоҳий аралашувчи» нинг тимсоли ҳисобланган. Бу «худонинг элчилари» бўлган пайғамбарлар тарихидир. Христианликка кўра «элчиларнинг» сўнггиси «худонинг ўғли» Иисус Христоснинг ерга тушиши ҳисобланиб, унинг чормих қилиниши билан Ерда Худонинг ҳукмронлиги бошланади. Ислом дини бўйича Иисус фақат пайғамбарлардан бири ҳалос, охириги пайғамбар «пайғамбарлик тамғаси» бўлган Муҳаммаддир. Кишиларга пайғамбарлар орқали олий ҳақиқат маълум қилинган. Яъни, яхшилик ва ёмонлик, номукаммал — такомилга муҳтож бўлган ердаги кўринадиган табиий мавжудлик, бунда, ердаги олий ҳилқат инсон руҳи бўлиб, у Худо билан бирлашишга ҳаракат қилиши лозим. Дин — инсон учун намуна-мўминлик, жафоканглик, руҳоният, гуноҳларни ювиш иштиёқи, қутилишдир. Ҳар ким, ҳар доим назорат остидалигига, ўзининг Оламда заррадек эканини ҳис қилиши, бу улкан Оламнинг ўзига хос марказида сезиларли куч ҳаракатда бўлиши, идрок қилиб худонинг (Оллоҳнинг) эътиборида эканлигига иқрор бўлади.

Дин ҳар хил миллий анъаналарга эга бўлган турли халқларга араблар Шарқи ва Европада кучли бир цивилизация яратиши учун бирлаштирувчи ибтидо бўлди. Дин маданиятнинг сиёсий, ижтимоий, илмий, бадий-барча соҳаларига ўз таъсирини кўрсатди. Христианлик Рим империясида Эразмизни IV асрларида унинг Фарбий қисми гуллаган пайтга келиб (эр. 476 й.) тўла

шаклланган черков тизими ва қаттиқ ингизомга асосланган давлат дини тарзда қарор топди. Черковнинг таянчи бу пайтда бутун Европада кенг тарқалган ва христианликни ўз дини сифатида қабуллаган «ёввойи» халқлар (жумладан: готлар, галлар, ирландлар ва б.) ташкил этди. Европа бўйлаб тарқалган герман, славян, турк қабилалари антик цивилизациясини хароб этиб янги ҳаёт тарзини қабул қилдилар.

Ўрта аср Европаси- бу аграр цивилизация гуллаб яшнаган, натурал ҳужалик ҳукмронлик қилаётган тарихий давр. Деҳқонлар унча катта бўлмаган, бир-биридан ажралган жамоалар шаклида яшар, уларни истак ва манфаатларини йилдан-йил такрорланадиган қишлоқ ҳўжалиги билан боғлиқ тарзи белгиларди. Бундан ҳаёт тарзида одамнинг тафаккур доираси тор-манфаати доирасидан ташқари ҳар қандай мулоқотларга эҳтиёжи йўқ ҳисоб бўлади. Бунда Европа таркиб юпган давлатчиликка ҳам ҳеч қандай замин йўқ эди. Сўнграқ христиан черкови жамиятни барча томонларини сиёсий ташкилот шаклига келтиришнинг намуна асосини ташкил этди. Тобесълик муносабатларига қурилган феодал табақачилик асосида Черков иерархияси ётади. (руҳонийлар-епископлар-кардиналлар-рим папаси), Қирол худонинг вассали, сарой аёллари-Қиролнинг вассали, деҳқон-сарой аёнининг, аёл эркакнинг, уй ҳайвони аёлнинг тош ва ўсимликлар уй ҳайвонининг вассали ва бош. «Тошдан Худогача» кенг тарқалган умумий вассаллик ҳақидаги ғоя ҳам Черковни қўлаб қувватлаган. Мусулмон Шарқда ислом таълимоти пайдо бўлиши билан баробар теократик бошқарув шакли қарор топади, бунда диний ва дунёвий ҳокимият пайгамбар, кейин унинг «ўринбосарлари-халифалар» қўлида бирлашган.

IV-VI асрларда Арабистонда янги дунё қарор топабошляди. Этник ва маданий уюшиш, интеграция жараёни кечиб, ягона дин, умумий онг элементлари тарқата бошляди. Бу аввалги худоларидан халфасаласи пир бўлган арабларнинг маънавий-руҳий изланишига туртки бўлди. Муҳаммаднинг пайгамбарлик фаолияти ягона маънавий-мафкуравий ва социал бирликка интилиш йўлида қонуний жараён бўлди. Исломиий эътиқод 5 асосий талабга таянади. Ягона Оллоҳни тан олиш ва Муҳаммадни унинг пайгамбари деб билиш, намоз ўқиш, рўза тутиш, бевабечоралар йўлида закот бериш, ҳаж зиёрати. Ислоннинг ушбу 5 ахкомидан 4 таси ахлоқий-удум табиатиға эға. Хусусан,

пайғамбар шаҳси у ҳақидаги маътумотлар нуфузи ислом динига бетакрор ўзига хослик, маънавий-руҳий қудрат баҳшида этди ва уни жаҳон тарихидаги муҳим воқеа, ўзида илоҳий ва дунёвий ҳокимиятни мужассамлаштирган мусулмон давлатчилигининг қарор топиш томирини белгилади.

Дин ҳаёти муқаддас шаклда тасвирловчи ғояларни яратди: Фалсафада- теология, адабиётда-илоҳий, дидактик жанрлар, европа мусиқасида черков гимнлари-литургия ва месса, тасвирий санъатда христианлик сюжетлари асосий ўрин тутди. Асосий фанлар илоҳиёт ва схоластика (ўрта аср фалсафасида юнунча шундай аталган ва бу атама фикр сўқиш, догматизм, мазмуни-сиз, формал билимни англатган). Илоҳиёт олам ва инсон ҳақидаги ўз «илмий» манзарасини яратди. Коинот хусусидаги илмда Ер Оламининг, Иерусалим дунёнинг маркази деган қараш ҳукмронлик қилди. Инсон мажозий тарзда микрокосмос- тана-ер, қон-сув, нафас-ҳаво, ҳарорат-олов, яъни у бошланғич ибтидодан иборат деб қаралди.

Асосий мавзу-худони кўйлаш, Инжил асотирлари, авлиёлар ҳаёти, руҳий-ахлоқий покланиш, гуноҳдан, мағфират бўлиш ақидалари эди. Мусиқавий маданият негизини черков қўшиқ-куйи (литургия), мусиқа, шеърят ва драматургияни ўзида уйғунлаштирган черков таътаналари ташкил этди. Меъморчилик ва тасвирий санъат илоҳиятни унсиз тарғиб шакли тарзида намоён бўлди. Христианлик эҳромларини (Собор) «саводсизлар Инжили» деб бежиз айтмаганлар. Унинг бутун ифода шакли-бино ичининг хоч шаклидалиги, атрофнинг безак-ҳашами, оддий бандаларига муносиб кўрилмаган меҳроб қисми, турли ҳайкалча-лар, мўл бўёқли тасвирларда аслида христиан рамзлари ва христианлик ақидалари ифодаланган. Бош жанр икона бўлиб, у саводсиз омма учун худо билан руҳий-ҳиссий боғланиш алоқа шакли саналган. Тасвирда худони бандаларининг гуноҳ кечмиш-лари, уларни мағфират этинга қаратилган мотамсара кўриниши ифодаланган.

Исломда санъатга нисбатан қатъий бирёқлама, диний ақидалар тимсоли ифодасини кўра-миз. Бу-нда черков тизимини йўқлиги, ҳар бир одамни Оллох-билан танҳо мулоқотининг мумкинлиги аҳоли манзиллари, маҳалла-ларда қурилишининг оммавий шакли-масжидларни бино этилиши бўлиб, унинг дастлабки намунаси Муҳаммад пайғамбар томонидан Мадина

шаҳрида солинган масжиддир. Юқори маълумотли мусулмонлар орасида Европа мамлакатларидаги университетлардан илгарироқ олий таълим мактаб-мадрасалари кенг тарқалишини белгилади. Мусулмон адабиётида устиворлик қилган шеърятни ривожланишида суфийлик катта роль ўйнайди. Суфийлар ўзларининг чуқур ҳиссий-руҳий ҳолатлари, яратувчига бўлган эътиқодини тингловчиларига етказиш, индивидуал таъсир этиш маҳоратини намоён этардилар. Ислом тадқиқотчилардан бўлган Г. Грюнбаумнинг таъкидига кўра, таҳлилий, маъжозий бой ифода воситаларига эга бўлган мукаммал ифода шакли, чуқур мазмун уйғунлигини ўзида мужассам этган такбир имкониятларини мусулмон маданияти доираси хатто ундан ташқарида топиш мумкин эмас. Шарқнинг барча йирик Санойӣ, Жомий, Румий, Саъдий, Ҳофиз, Низомий, Навоий сингари ижодкорлари суфийликка у ёки бу тарзда алоқадор бўлганлар. Илоҳий ҳақиқат Оламнинг алдамчи кўриниши тарзда таҳайюл этилганлиги туфайли ҳам ислом санъатда асл тасвир-ифодани инкор этган (Китобий миниатюра бундан мустасно). Айни пайтда Исломда оламнинг моҳияти, асл ҳаёт ҳақиқатни нақшларда муҳрланган белгиларида ифодалашга эътибор қаратилган. Маҳобатли меъморчилик ёдгорликларини бетакрор гўзаллик тимсолларига айлантирган, ихлосмандларни нафақат кўзини, қалбини ҳам қувонтирадиган мураккаб геометрик шакллар (гирх), ўсимликлар шакли ифодаси (ислимий), қўлёзма, амалий безак, санъати нақшлари асосида исломий рамз тасвирлари ётади. Жумладан, учбурчак-Оллоҳнинг назари, тўртбурчак-мусулмонларни Муқаддас манзилгоҳи-Каъба, бешбурчак-диннинг 5 асосий арқони, жимжимадор ўсимликсимон шакл, ва гуллар-жаннат боғи-Бўстон тимсолларидир. Мусулмон Шарқда санъатда диний ақидалар ўта изчилик билан қўлланган. Санъатда каллиграфик миниатюрани истисно қилган ҳолда деярли воқеликни тасвирлаш таъқиқланган, тасвир рамзий шаклларда, нақш сифатида ифодаланган.

Умуман, Фарбда ҳам Шарқда ҳам борлиқ Илоҳий «Олий ҳукмдор»нинг акси сифатида идрок қилинган. Худо (Аллоҳ) табиатдаги нарсаларни яратувчиси сифатида ва нарсаларда унинг қудрати намоён бўлиш тарзида тушунилади. нарсаларни моҳиятини билиш Худони (Аллоҳни) танишдир. Оламни билиш назарий бўлиб, машхур файласуф, хусусан Арастунинг ва тео-

логлар асарларида фақат борлиқнинг тизими шарҳланган. Барча нарсалардаги яширин мазмунни топишга ва фаҳмлашга ҳаракат қилинган. Шундан бошлаб ўрта асрларда нафақат алхимия ва астрология, балки анъанавий, мажозий математика, жуғрофия, филология ва бошқа фанлар ҳам ривожланиб, аниқ жуғрофий муқаддас жойлар билан боғлиқ (жаннат, дузах, аросат) саналар, сўзларнинг рамзий маъносини гушунлишга ҳаракат қилинди.

Ўрта асрларнинг илоҳиятга оид муаммоларидан бири идрок ва эътиқод масаласи ҳисобланади. Ғарбда бу бир томондан, эътиқодни идрокдан мустақил, мутлоқ устун деб билувчилар (Бернар Клервосский, Ансельм Кентерберийский) ва бошқалар томондан диний ақидаларни асослашда идрокнинг ролини эътироф этувчилар (Боеций, Абеляр, Сигер Брабантский) ўртасидаги мунозараларда ифодаланади. Агар —биринчилар Августиннинг «Англаш учун ишонаман» деган иборасини шиор қилиб, эътиқодни заковатдан устун эканлигини асослашга уринган бўлсалар, уларнинг муҳолифлари Пьер Абелярнинг «Ишониш учун англайман» сўзини шиор деб билганлар. XIII асрда Фома Аквинский «Олтин оралик»ни топиш — заковат орқали эътиқодни қисман асослашга уриниб, аслида араб Шарқининг «Икки ҳақиқат» тўғрисидаги (дуализм) назариясини эътироф этди. Икки ҳақиқат ғоясини фалсафа олами ҳақида ўз ҳақиқатини, дин Худо ҳақида ўз ҳақиқатини беради, деб С. Брабантский асослаган эди. Бинобарин ҳақиқатнинг диний ва фалсафий талқини қиёсланиб англаймоғи лозим.

Шунингдек, мусулмон Шарқда ҳам ислом эътиқодидагилар ва суфизм вакиллари ўртасида мurosасиз тўқнашувлар содир бўлди. Ҳақиқатни билишни инкор қилувчилар ва ҳақиқатга му роқабга йўли билан яқинлашиш мумкин дейувчилар (Ал-Ашширий, Ғаззолий, Жунайдий, Бистомий) ҳамда ақлий билишни устун қўлувчи машхур файласуфлар Фаробий, Ибн Сино, Беруний) таълимоти вужудга келди. Европа маданиятида бу мунозаралар натижасида идрок ва эътиқоднинг ажралиши содир бўлди. Уильям Оккам (XVI аср)—эътиқод ва идрок, фалсафа ва дин ўртасида ҳеч қандай умумийлик йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас, демакки, улар мутлақо бир-биридан мустақил тушунчалар экан, бир-бирини назорат қилмаслиги керак деб, асосланди. Бу Ғарбда олий қудрат сифатида айниқса, «XVII аср илмий инқилоби» даврида

табiiй инсон идрокини ўстиришнинг катта ғалабаси учун туртки бўлди. Мусулмон Шарқда бошқачароқ йўналиш устунлик қилди. Бунда илм, идрок ҳар доим фақат маънавий юксатиш йўлидаги босқич сифатида қаралган, идрок ва илм бошқа мақсадга қаратилиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам IX-XVI асрлардаги араб тилига асосланган тажриба фанлари ва фалсафа тараққиётидаги катта ютуқларнинг барчаси диндан ажралмаган ҳолда содир бўлди, илмнинг бош вазифаси ҳаёт учун зарур ҳисобланган маънавий асосни қидиришда давом этган.

Ғарб ва Шарқ мамлакатларининг диний маданиятларида сезиларли фарқлар ҳам мавжуд. Ўрта аср Европасида черковнинг аҳамияти алоҳида ўрин гутади. Черков худо ва инсон ўртасидаги воситачи бўлиб, фақат у инсоннинг руҳини илоҳий «мўъжиза» ёрдамида халос қилиши мумкин (чўқинтириш, тавба, никоҳ удумларида). Черков, ўзининг ёзма анъаналарига эга бўлмаган Европадаги қабилалар учун билимларни тўпловчи ва сақловчи жой бўлиб, таълим тизимининг шаклланишида, жамиятнинг ижтимоий тузилишида, ҳуқуқий ва ахлоқий меъонлари шаклланишида муҳим рол ўйнади. Исломий анъаналарнинг асосий ўзига хослиги шундаки, унинг негизи диний ва дунёвий, илоҳий ва оддий тафовутга ажратмасдан, мутлоқ «соф диний» мазмунда эканлигидир. Исломда ҳеч қачон христианликдаги диний ақидаларни қонунлаштирувчи Вселенск собори каби институтлар бўлмаган. Исломдаги теократик идеал давлат билан бир қаторда турувчи алоҳида диний институтнинг (черковни) мавжуд бўлари билан мувофиқ келмаган. Эътиқод ақидаларини ишлаб чиқиш ва шарҳлаш давлат ёки диний муассасанинг, халифаларнинг суд қилиш ишларига кирмаган. Жамоатчилик фикрининг шаклланиши хусусий шахслар, диний арбоблар (уламолар) зиммасида бўлиб, уларнинг обрўи диний билимларга асосланган. Дин масалалари бўйича ўз фикрини билдириш ҳуқуқига ҳар бир мусулмон эга бўлган, фақат у Куръон ва ҳадисга зид бўлмаслиги лозим эди.

Христианлик шахснинг бир қалар маиший мустақиллигини таъминлади. Диний ва дунёвий ибтидонинг бир қалар мустақиллиги хусусида Инжилда шундай дейилган: «Қайсарга ҳокимият, тақводорга эса Худони беринг». Исломда киши фақат ва сўзсиз Худога тегишлидир. Мусулмон киши ислом буюрганича фикр юритали, шунга мувофиқ «дин» ва «менталитет» тушунчала-

рини ажратиш мумкин эмас. Агар христиан угун инжилга маланият ёдгорлиги сифатида муносабат билдириши мумкин, мусулмон угун Куръон бирон-бир маланиятга қисс қилиб бўлмайдиган, илоҳнинг беқиёс тимсоли, балки сифатидир. Христианликда «қисм» ва «бутун»нинг мақсали ўзаро муносабатда бир-бирини тақозо қилади (диндор ва черковнинг, индивид ва умумнинг), ўз ирода кучидан холи бўлганидек, черковдан ташқарида шахсий нажот мумкин эмас. Исломда алоҳида индивиднинг тақводорлигини унинг қанчалик шахсий тоҳидлиги эмас, умма (мусулмонлар қавми) ишларида шунчалик қатъий йўл-йўриқ асосида иштироки белгилайди, бусиз нажот топиши мумкин эмас, яъни исломда айрим бутунга қўшилган каби сезилади.

Диний ва дунёвий асосдаги бир қадар автономия оқибатда дунёвий ҳокимият ва черков ўртасида курашни келтириб чиқарди. Европада бутун ўрта асрда давом этган бу кураш Реформацияни вужудга келтирди. Реформация жараёнида (XVI аср) Европада руҳонийлар гуруҳисиз (илоҳият хизматчилари) янги черковлар вужудга келди. Диндорлар ўз оратаридан ваъчиларини белгилайдилар, ҳашаматли ағъаналардан воз кечадилар ва ўз ибодатларида тўғридан-тўғри худога мурожаат қиладилар. Ислоҳий черковлар дунёвий атоматларга эга бўлиб сиёсий ҳокимият измида бўладилар. Реформация Европа халқларининг миллий маданиятлар ривожига, миллий тилларни қарор топишига шароит яратди, жумладан, Мартин Метор Инжилни латинчадан немисчага таржима қилди. Ислом сиёсий маданияти «маслаҳатли демократия» шаклини яратди, Халифалик тамойили Куръондаги учта қоидага биноан яратилди. Улардан биринчиси ҳукмдорни ўз фуқоролари билан «маслаҳатлашишини» ва умумнинг фикрини инобатга олиб қарор қабул қилишни талаб қилади, бошқаси бошқаришни ва мунозараларни адолат билан ҳал қилишга чақиради, учинчи қоида эса «Аллоҳнинг элчисига» диндорнинг бўйсунишини талаб қилади. Халифа монарх ҳам, деспот ҳам эмас, унинг бошқа мусулмонлардан фарқи, фақат эътиқодни авайлаш ва шариат меъёрларини бажариш учун жавобгарликни ўз зиммасига олган шахс.

Халифа ҳокимиятни мерос тарзда олиши ва қолдириши мумкин эмас. Халифликка даъвогар ва жамоат ўртасида келишув-мубайи асосида халифа ҳокимиятни олиши мумкин. У барча мусулмонлар жамоасидан ёки уларнинг таниқли вакиллари

бўлган-мужаҳитлар томонидан сайланади. ҳар бир мусулмон сингари халифа ҳам мусулмон ҳуқуқи меъёрларига тўла бўйсунуши ва ҳар қандай ноҳўя хатти-ҳаракати учун жавобгарликка тортилиши мумкин. Ислон талқиқотчилари таъкидлашича, халифа ҳақидаги шартнома — мубайи кўп асрлар давомида «жамият шартномаси» (Ж.Ж. Руссо) ғоясини ифода этиб келди.

Европада Черков Қадимги ёзув сирларини сақлаб келгани учун узоқ вақт таълим соҳасида монополияга айланиб қолди. Ўрта асрларда Европанинг кўп аҳолиси, шу жумладан юқори табақалар ҳам саводсиз эди. Кўп рицарлар ўзининг саводсизлигидан фахрланиб, ўқиш ва ёзишга эҳтиёжи йўқлиги, бу вазифани мирзо ва монахлар бажаради деб ҳисоблаганлар. Европада шаҳарларнинг қайта тикланиб, ривожланиши Черковнинг таълим ва илм соҳаларидаги монополиясига чек қўйди. X асрлар бошлаб савдогар ва ҳунармандлар болалари учун дастлаб дунёвий мактаблар, кейин университетлар пайдо бўлди.

Мусулмон Шарқда бу жараён бир оз бошқача кечди. Ҳар бир эътиқодли мўмин-мусулмон араб тилини билиши ва Қуръонни ўқий олиши фарз бўлган. Қуръонни хатга битилиши жараёнида араб тилининг ҳам тараққиёти бошланади. VIII асрда Ас-Сибавайҳий араб грамматикасига оид асар ёзади, XIII асрда араб тилининг иккита луғати яратилди, бу Ас-Сағанийнинг луғати ва Ибн-Манзурийнинг «Араблар тили» луғатларидир. VIII-XI асрларда қадимги Юнон олимларининг деярли барча асарлари, шунингдек, ҳинд, шом ва форс муаллифлари асарлари ҳам араб тилига таржима қилинган. Фалсафа, астрономия, математика, тиббиётга оид илмий атамалар деярли ишлаб чиқилади. Араб тили ўрта асрлардаги энг тараққий этган тиллардан бири бўлиши билан бирга, Ҳиндистондан то Испаниягача бўлган халқларни бирлаштирувчи халқаро муомала тил бўлиб ҳисобланган.

Мусулмон маданиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири илм ва китобга муҳаббатдир. Янги арабий жанр-адабнинг шаклланиши билан илмга бўлган ишғиёқни қондириб, турли фанларнинг мазмунини оммабоп шаклда ифодалаш имкони яратилди. Таълим олиш худди қадимги Хитойдаги каби нуфузга эга бўлди. Мусулмон Шарқда маълумотли киши ҳокимиятнинг энг юқори поғонасига чиқишида оқсаяклар билан тенг турган. Кўпинча Шарқ ҳукмдорлари саройида шоирлар, файласуфлар,

илоҳиётчилар, тарихчилар, қонуншунослар, табиблар, мирзо-лар, мунажжимлар сарой хизматчиси сифатидага маълумотли кишиларга катта эҳтиёж бўлган. Маълумотли киши грамматика-ни, риторикани, географияни, тарихни яхши билишни, кийи-нишни фарқлаши, шеър ёзиш қobiliятига эга бўлиши, ўз жойида аския, ҳикоя айта билиши, зарур бўлган. Турли хил таълим тизими: диний таълим берувчи мактаб ва мадрасалар, пгунингдек, дунёвий таълим-хусусий мактаблар ривожланади.

Диний маданият умуминсоний маданият тараққиётининг энг муҳим даври ҳисобланади. Ўрта асрлар даврида давлатчилик, миллатларнинг янги шакллари вужудга келиши юз беради, ҳозирда муомалада бўлган тиллар шаклланиб, таълим ва фан ти-зими янада тараққий этади. Фаннинг турлари ва услублари за-монавийлик касб этиб борди. А. Гумбольд айтгани каби, араблар «табиий фанлар ижодкори» бўлиб, улар тажриба ва мезон йўлига асос солдилар. IX-асрда мусулмон Шарқда расадхона қурилади; юлдузларнинг аниқ жойи белгиланган каталог тузил-ди; геометрия, триганометрия, оптика, алхимия, механика, гиббиёт, жургофия соҳалари бўйича кўплаб асарлар ёзилди. Улут аллома Ал-Хоразмий математиканинг янги тармоғи бўлган ал-гебрага асос солди. Буюк Шарқ олимлари Хоразмий, Фаробий, Ибн сино, Ибн Рушдий каби кўплаб аллома асарларидан Евро-панинг янги авлод олимлари таълим олди. Табиатни рационал англаш анъаналарни ўзлаштириб ва янада тақомиллантириб, XIII-асрда Р. Бекон индуктив мантиқ усулини яратади ҳамда илмий идрокнинг бош усули сифатида малака ва тажрибани тасдиқтайди.

VI-XVI асрларда бадий қадрияти юксак ёдгорликлар яра-тилди: Ал-ҳамродаги Сарой, Қурлоба, Жазоир, Саммадра, Деҳлидаги масжидлар, Рейме, Париждаги готика услубидаги соборлар, Истамбулдаги Авлиё София ибодатхонаси; ажойиб икона ва ҳайкаттарошчилик асарлари, каллиграфия ва китоб ми-ниатюраси, айниқса Шарқда шеърий юксак даражада тараққий этади. Бу соҳаларда асосий ғоя яратувчилик, ҳаётбахшчилик бўлиб, Муҳаббат ва Идрок ижтимоий тараққиётнинг бош ҳаракатлантирувчи кучи сифатида эътироф қилинади. Илоҳий ишқ ва пайғамбар шеърий санъат ва шоирларнинг асосий мав-зуи бўлиб қолади. Бу жанрлар аниқ бадий шакл касб этиб, кейинги асрлар бадий маданиятининг мазмунини бойитди.

Бу даврнинг муҳим бадийи кутуклари қаторига аҳолининг барча қатламлари эътироф этган маданият қадриятларни қўйиш мумкин. Христиан ва Ислон динлари бой ва камбағални, кучли ва ожизни турли ирқдаги ва турли ижтимоий гуруҳларни бири-биридан ажратмайди. Барча эътиқод қилувчилар учун умумий ахлоқ мезонлари: мўминлик, тавба, яхши ва раҳм шафқатли бўлиш, гуноҳ қилмаслик кабилар мавжуд. Ўрта асрларда умум эътироф қилган ахлоқий меъёрларнинг мустаҳкамланиши умминсоний ҳуқ ва ахлоқ мезонларини ишлаб чиқишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Ўрта асрлар маданиятининг кўп қиррали эканлиги юқорида таъкидланган эди. Бу давр маданияти ижодкорлиги жараёнида илк марта аҳолининг барча табақалари иштирок этиб, ҳар бир қатлам ўзининг маданиятини яратади ва ўз навбатида анъанавий маданият сифатида жамиятнинг маълумотли, юқори қатламининг маданиятигина намоён бўлади. Руҳонийлар инсон руҳияти, рицарлар давлат ишлари билан машғул бўдилар. Агар биринчиларнинг идеали бу дунё фароғатларидан батамом фориқ бўлиб мангу ҳақиқатга эришиш истаги бўлса, иккинчиларининг идеали келиб чиқиш нуфузи, баҳодирлик, собит сўз, бурч ҳақида қайғуриш, дунёвий жасоратларга ҳаминша тайёрликдир. Айни ана шундай рицарлик фазилатлари «Нибулинглар кўшиғи» (Германия), «Роланд ҳақида кўшиқ» (Франция), «Сид ҳақидаги кўшиқ» (Испания) дostonлари ва турбадурлар лирикасида куйланган. Оддий халқ-деҳқонлар ва шаҳарликлар юқоридагиларга муҳолифатда эди. Деҳқонлар орасида христианлик қарашларнинг таъсири ўтабошлаган қадимги динларга ҳос тасаввур, анъана ва расм-русмлар сақланиб қолди. Деҳқонлар халқона маданиятнинг консерватизми туфайли дастлабки динларнинг худолари, афсонавий қаҳрамонлари ҳақида ҳикоя қилувчи (Ислонларнинг «Кукилинлар ҳақида Сага», инглизларнинг «совулар»и, скандинавияликларнинг «Эдда»си) сингари қадимги эртаклар, асотирлар, кўшиқ, олат ва улумлар сақланиб келди. Шаҳар ҳаёти одамларда фаоллик, ҳисоб-китобда аниқтик, ишбилармонлик рационал тафаккур тарзини шаклланишига туртки берди. Шаҳарликлар орасида илм, маърифатга интилиш бошқа табақалар мезонларига танқидий ёндошиш руҳияти уйғонди. Йирик асарлар (Аи ҳақида роман), ихчам ҳикоялар (новелла, фабио, шванклар) да руҳонийлар ва рицар-

ларнинг тақаббурлиги, дангасалиги, нафсибузуклиги ҳажв этилди, шаҳарликларининг саҳовати ва меҳнатсеварлиги улуғланди.

Урта аср Шарқи маданиятида табақавий субмаданиятлар эмас, икки йирик маданият-шаҳар ва кўчманчилар маданияти ажралиб туради. Шаҳар шароитида «Юсуф ва Зулайхо», «Лайли ва Мажнун», «Лубна ва Кайс» сингари дostonлар турли поэтик шакл ва жанрдаги (қасида, маснавий, ғазал, мадхия, рубоий маком) адабий асарлар, ҳикоя ва эртаклар тўнламлари, (1001 кеча эртаклари, Калила ва Димна) латифа ва ривоятлар яратилди. Миниатюра бeтағига бой китоблар, мусиқа санъати ва рақсининг хилма-хил жанрлари халқ орасида кенг тарқалди.

Кўчманчилар орасида турли мусиқа асбобларида куйга солиб айғилладиган (бахши ва оқинлар томонидан) халқ оғзаки ижодининг йирик бадий шакллари- эпос, дostonлар яратилиш устуворлик қилди. Шаҳар, рицарлик, дунёвий, монахтик ва суфийлик каби субмаданиятларнинг нафдо бўлиши маданиятни сезиларли бойитди, янада ривожланишида кўнлаб йўналишлар яратди ҳамда Ренессанс (Уйғониш) деб аталган юксак тараққиётга замин туғдирди.

Уйғониш даври тадқиқотчилар асарларида турлича баҳоланиб, турлича ёндошувларга сабаб бўлди. Хусусан, Уйғониш йўналиши умумжаҳон жараёни сифатида Хитойда VII-VIII асрларда бошланиб, IX-XII асрларда Марказий Осиё ва Яқин Шарқни қамраб олди, XIV-XVI асрларда Европада такомилга етди. Шунингдек, тадқиқотчилар Уйғониш даврининг бош маслакдоши ҳақиқий гуманизм бўлганлигини бир овоздан эътироф қиладилар. Хитойда «инсонпарварлик» сўзининг синоними «жен», Шарқда «одамият» атамалари ҳисобланади.

Уйғониш даври маданияти- диний маданият тараққиётининг ва янги техника маданияти ривожининг кўприк боғловчисидир.

Таялч тушунчалар

Диний маданият, ақлий-манتيкий тафаккур, ибодатхона, иерархия, вассал, илоҳиёт, ақила, тахайюл, мадраса, расатхона.

Мавзуни такрорлаш бўйича саволлар

1. Диний маданият деганда, нимани тушунасан?
2. Диний маданиятнинг асосий белгилари ва қуринишлари.
3. Диний маданият маданий тарққиётнинг қайси даврини ифодалайди?
4. Диний маданиятнинг ўзига хослиги нимада?
5. Маданий тараққиётда христианлик ва исломнинг тутан ўрни.
6. Диний маданият элементларининг маънавий ҳаётга таъсири.
7. Диний маданиятнинг маънавий ва ахлоқий қадриятларини тушунтиринг.
8. Диний маданият бағрида қандай субмаданиятлар амал қилади.
9. Ўрта асрнинг алабиёти, санъати ва меъморчилигига оид ёдгорликларни сўзлаб беринг.
10. Умуминсоний маданиятда диний маданиятнинг ўрни.

АДАБИЁТЛАР

1. Бахтин М. Творчество Ф. Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1990 г.
2. Грэнсбаум Г. Очерки истории арабо-мусульманской культуры. М., 1988 г.
3. Гуревич А. Средневековый мир - культура безмолвствующего большинства. М., 1990 г.
4. Еремеев Д. Ислам: образ жизни и стиль мышления. М., 1990 г.
5. Очерки истории арабской культуры V-XV вв. М., 1982 г.
6. Проблемы истории и культуры народов Средней Азии и стран зарубежного Востока. Т., 1991 г.
7. Суфизм контексте мусульманской культуры. М., 1989 г.

7-мавзу ТЕХНОГЕН МАДАНИЯТ (XVI-XX АСРЛАР)

Маъруза режаси:

1. Техноген маданиятнинг шаклланиши.
2. Замонавий маданиятда техниканинг аҳамияти.
3. Оммавий маданият.

Замонавий маданиятни техникавий, техника ҳукмдорлиги, дунёвий-электрон ёки ахборот маданияти деб атаётганлар. Бундай муносабат ҳозирги маданиятда фан ва техниканинг ўрни муҳимлигини кўрсатади. «Замонавий» ёки «Янги» фан антик ёки ўрта асрлардаги фандан тубдан фарқ қилади. Агар, илгарилари фан дунени асл ҳолида, унга даҳисиз ўрганган бўлса, энди эса, фан билиш, яратиш, ихтиро, лойиҳа тузиш каби жараёнларни мужассамлаштириб «инсон идроки ёрдамида ҳал бўладиган муаммоларга эътиборини жалб қилмоқда». Ҳозирги фаннинг жўшқин қиёфаси мана шундан иборат. Ҳақиқатни англашга уриниш ўрнига инсоннинг қизиқиш ва эҳтиёжлари мос келувчи аниқ имкониятларни ҳисобга олиш ҳаракати устун бўлмоқда.

Фан ва маданиятдаги янги йўналиш шаклланишининг бош-лапиши Уйғониш даври билан боғлиқ (XIV-XV асрлар). Уйғониш-Европа маданияти тараққиётидаги муҳим давр бўлиб, даврий жиҳатдан ўрта асрларга мансуб. Бироқ, бу давр мутлақо янги маданият босқичини очди. Шаҳарлар кўпайиши, Европада ички ва ташқи савдонинг вужудга келиши, ҳунармандчиликнинг ривожланиши Европа маданиятида янги йўналишларнинг пайдо бўлишини олиб келди. Қисқа вақт ичида ўрта асрлар жамиятида молдӣй маданият ва технологиялар ўзгариб кўплаб муҳим илмий кашфиётлар қилинди. Буюк географик кашфиётлар диний «дунё қиёфасини» ўзгартирди, ақлий ва иқтисодий ҳудудни кенгайтириб жаҳон савдосини вужудга келишига сабаб бўлди. Агрик давр меросини ўрганиш янги фалсафий йўналишлар пайдо бўлишига туртки бўлиб инсон ва табиатнинг ўзаро муносабатларида мутлақо ўзгача андоза шаклланди.

Жамиятдаги шаҳарликлар орқасида «гуманизм» деб номланувчи янги ғоя шаклланди. Бу ном инсон ҳақидаги янги дунёвий фандан (*studia humanitatis*) келиб чиққан бўлиб, илгариги «иллоҳият ҳақидаги фанни» (*studio divinus*) аста-секин сиқиб чиқарди. Инсонпарварлик ғояси кўйидаги хусусиятларга эга:

1. Табиат қонушларини — «табиий-мувофиқ» тамойили асосида тушуштиришга асосланиш;

2. Инсонни муаммолар маркази қилиб олиш (антропоцентризм) — инсонга табиатнинг тожи сифатида қараиш;

3. Ақлий тафаккур (Рационализм) - инсон идрок ва заковат орқали апроф муҳитни, ўз-ўзини билди деб ҳисоблаш;

Инсон нимаси билан ердаги бошқа барча нарсалардан фарқ қилиб ҳудого яқинлаша олади, инсон қандай фазилатларга эга? Инсонпарварлик ғояларининг ривожланиши дунё ва инсоннинг диний концепцияси бузилишига ва XVIII асрда инсон шахсининг ўзини қадрлаш ҳақидаги таълимот пайдо бўлишига олиб келди. Гуманистлар ўз таълимотининг ишонч меъони деб эмпирика-тажриба ва рационализмни ҳисоблади. Бу ҳулоса уларни черковни Реформация қилиш (М. Лютер, Ж. Кальвин), утопик социализм (Т. Мор, Т. Кампанелла) ва ижтимоий прагматизм (Н. Маккиавелли) каби ғояларни назарий асослашга олиб келди.

Уйғонинг даври гуманистлари дунё ва инсон пайдо бўлишидаги илоҳий ғояларни бутунлай инкор қилмади, балки олам доимий ва қатъий қонушларга мувофиқ равишда бунёдга келишини тасдиқладилар. Идрок инсонга шунинг учун берилганки, идрок ёрдамида инсон бу қонушларни тушуниб ўз жамиятларини тузишларида қўлланса ерда бахтнинг қарор топишига гаров бўлиб охиратини ҳам обод қилишлари мумкин. Инсон табиат қонушларига мос равишда ривожланиш табиатан ақлий мавжудот ҳисобланиб, нафақат моддий дунё марказида туради, у шунингдек, бадиий тушуниш ва тасвирлаш объектининг асоси ҳамдир.

4. **Антропоцентризм, рационализм, сциентизм** - Уйғонинг даври маданияти яратган асосий қадриятлар кейинги асрлар Европа маданияти асосини белгиледи. Унинг кенг ривожланиши натижасида XVII асрда «илмий инқилоб», XVIII асрда Маърифатпарварлик ғояларининг тарқалиши ва саноат инқилоби бошланишига, ниҳоят, XIX-XX асрлар давомида маданиятнинг классик техникавий шаклидаги ютуқларга олиб келди. 4

XVII асрда фан Европаликлар ҳаётига, жамият ишлаб чиқаришининг барча тизимларини ривожлантириш ва меъёрида фаолият кўрсатишининг табиий ва зарурий шарт бўлиб махсус ижтимоий институт сифатида жадал кириб келди. Давлат бу турдаги фаолиятнинг барча қийинчиликларини ўзининг зиммасига олди. XVII асрда илмий инқилоб математика ва механикада содир бўлиб, аниқ фаннинг икки йўналиши, яъни, аксиоматик ва

тажрибавий фаолиятлар бирланди. Замонавий фанда эксперимент (тажриба) билишнинг усули ва курули сифатида назарий фаннинг аниқ ва ўрта асрлар шаклида тубдан фарқ қилади. Экспериментга таянувчи олим аниқ давр донишманд-файласуфи ёки ўрта асрлардаги илоҳиётшуносдан фарқли оламга мутлақо бошқача муносабатни ўзига танлади. У содир бўлаётган ҳодисаларни кузатиш ва муноҳада қилишдан табиатни эҳтиёжга мос тарзда ўзгартирувчига айланди ва ўзининг сирларини намоён қилди.

1. Фаннинг шаклланиши ва секин-аста жамият ҳаётига муҳим асос бўлиб кириши янги давр кишисининг турмуш тарзи, фикр йўсини, тафовутли қиёфаси сифатида рационализмнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Рационализмнинг кенг қўламда намоён бўлиши XVIII асрдаги маърифатпарварлик ҳаракати билан боғлиқ. Барча бахтсизлик ва ноҳақликдан инсониятнинг азият чекиши билимсизликдан эканлигига, фақат маърифатли халқ ва унинг ҳукмдори «Озодлик, Тенглик, Қардошлиқни» ўрнатишга маърифатпарварлар ишонганлар. Маърифатпарварлар вакили Д. Дидро ва Д. Аламбер «Фан, санъат ва ҳунармандчилик энциклопедияси»ни нашр қилиши катта маданият ютуғи бўлди. «Энциклопедия» нафақат инсониятнинг муҳими илмий ютуқларини тартибга солиди, балки янги маданий қадриятлар тизимини ҳам тасдиқлади.

Маърифатпарварларнинг рационалистик йўналиши XVIII асрдаги ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, давлатнинг ички ва ташқи сиёсати, ҳуқуқ институтлари ва сиёсий партияларнинг шаклланиши, санъат тараққиётида кўплаб тамойилларни белгилаб берди. Маърифатпарварлар Буюк Француз инқилобининг идеологлари ҳисобланиб, Уйғонинг даври гуманистлари бошлаб берган маданий қадриятларни улутлаш жараёнини ниҳоясига етказди. XVIII асрда илмий билим жамият онгини бутунлай янги сифат даражасиги кўтарди. Фан инсоннинг маънавий ҳаётига, чуқур кириб бориб унинг маданиятига мазмун бағишлади. Кишиларнинг -табақавий, миллий-ирқий ёки бошқа фарқларидан қатъий назар барча учун бир хил моҳият касб этди.

Европа ва Шимолий Американинг кўплаб мамлакатларида XIX асрнинг ўрталарида индустриаллаштириш ёки саноат бурилиши ниҳоясига етди. Рационализм ва утилитаризм (манфаатпарастлик) нинг маданиятдаги белгиловчилик ўрни фан ва техника тараққиётига янги туртки берди. Оддий тўқув дастгоҳи «Женни»

дан Ж. Уаттнинг буғ машинаси (1784 йил) ва Р. Фултоннинг буғ кемаси, Стефенсоннинг паровозидан (1814 йил) биринчи ер ости темир йўлига (1863 йил) ўтилиши инженерлик фикрининг ўсишини кўрсатди. Буғ ва электрлаштириш, телефон ва телеграф даври, астрономия, геология, биология, химия соҳаларида ажойиб кашфиётлар бўлган вақт инсоният маданиятини янги босқичга кўтарди. П. Сорокиннинг хулосаси билан айтганда «фақат биргина XIX асрдаги кашфиёт ва янгиликларнинг ўзи олдинги асрлардаги кашфиётларнинг ҳаммасини жамлагандан ҳам кўндир».¹³ Хусусан, бу асрда 24 8527 та кашфиёт макон, замон ва материя устидан техника ҳукмронлигининг чексиз ўстанлигидан далолатдир. Испан фойласуфи Х. Ортега-и Гассетнинг ёзишича: «Биз ҳақиқатдан ҳам XIX - асрда рўй берган инсон тақдиридаги радикал ўзгаришлар олдида турибмиз. Замонавий инсон утун ҳам жисмонан, ҳам ижтимоий жиҳатдан муғлақо янги манзара, янги фаолият яратилди. Бу янги дунёнинг қиёфасини унга муҳим жиҳат белгилайдди. Бу демократия, экспериментал фан ва индустриализация. Иккинчи ва учинчи жиҳатларни «техника» номи билан умумлаштириш мумкин»¹⁴.

Цивилизациянинг ўсиши дастлаб макон ва замонга ҳос кечди: инсоннинг маънавий дунёси ўтмишнинг янги ҳудуди ва янги «қатлами» ни ўзлаштира бошлади. Билишнинг майдони чуқурлашди ва кенгайди. бироқ, шу билан бирга замон ва маконни енгувчи янги усуллар ҳам пайдо бўлди: инсон янги техника воситасида улкан фатъовий вақтни қисқа муддатда босиб ўтиб, ер юзининг хоҳлаган жойида бўлиши мумкин. Дунё янги қиёфа касб этди.

XIX асрда техноцентрик дунёқараш кенг тарқалиб, кишилар ўз ҳаётини илмий асосда қуришга урина бошлади. Инженерлик фаолияти тамоийилари табиат ва жамият ҳаётига кенг ёйилди. Инсоннинг турмуш жараёнидаги бунёдкорлик, тирикчилик таъвишлари ўрнини бундан буён ихтирочилик, техника ижодкорлиги, эҳтиёжларни қондирувчи техника воситалари яратиш эгаллади. Табиат, инсон, маданият каби тушунчалар талқини сезиларли ўзгарди. Табиат материал ва энергиянинг битмас-тутанмас манбаи, универсал омборхонага айланиб қолди. ҳагто, табиат сирларини ўта чуқур англаш ҳам унга яқинлашиш дегани

¹³ Сорокин П. Человек, Цивилизация, Общество, М. 1992, с 467-6.

¹⁴ Ортега-и- Гассет Х. Восстания масс.- Вопросы Философии, №3, 1989, 127-128 б.

эмас, балки, аксинча қандайдир узоқ бетоналикни, фақат техник ёндошувни билдиради. Инсоннинг ўз табиати сирларини англашга уриниши шунчалик қарама-қарши натижаларга олиб келади. XIX аср инсонга «коинот сардори», «барча нарсалардан юқори» ёрлиғини берди. Инсон кўпроқ «механик агрегат», «физик-кимийвий унсурлар мажмуи», «маймунга турдош маҳлуқ», «турли меҳнат қуроллари тайёрловчи Хомо фабер» каби сифатлар билан атала бошланди. Инсоннинг ўзи механизм бўлгани каби, дунё ҳам унга ўхшаш улкан машина ишлаб чиқарувчи фабрикадир. Инсоннинг ўзи-ўртача меҳнат унумдорлиги ўлчамидаги маданият ижодкори. Мақсадга мувофиқлик, рисоладачилик, меъёрлик инсонни бутунлай ҳаётини белгиллаб, уни ўртача, барабар қилиб тенглаштиради: мақсадлар барабарланади, умумҳаётий андоза, турмуш тарзи қонунийланади, барчанинг ҳуқуқи тенглашиди, кўп сонли ўрта синф шаклланиди, мисли кўрилмаган муваффақиятлар ила оғзидекка эришиди, муносабат, дил, одатлар андозаланади. Оммавий маданият, ҳиссий, шахсий маданиятлар даври келди.

XIX- асрда техника тараққийёти ғайриқонуний равишда маданиятнинг бутун ривожини бир хил қолишда бўлашга жамият фикрида иқтисодий омилларнинг аҳамияти ошувига олиб келди. Бу эса оламни техник ўзлаштириш суратлари сезиларли ўсишига сабаб бўлди. Оқибатда тараққийётнинг бутунлай ва шубҳасиз ўсиши жараёнида цивилизация бутунлай ҳалок бўлиши мумкин (Й. Хейзинг). Бу муаммолар XX асрда яққол кузга ташланди.

XX асрда техника сурати ҳалдан ташқари ўсди. Кейинги юз йилда ер юзида саноат ишлаб чиқариши 50 мартадан ошди, бу ўсишнинг 4/5 қисми 1950 йилдан кейинги даврга тўғри келди. Ҳақти равишда XX аср инсоният тарихига илмий-техника инқилоби асри бўлиб кирди. Инсонларнинг ҳозирги вақддаги таъсир кучини табиатнинг энг бешафқат кучлари билан тенг қўйиш мумкин. Шунинг учун ҳам ҳуеусан XX асрда техника муаммоси ва унинг маданиятдаги ўрнига олимлар ўз эътиборларини алоҳида қаратдилар.

Техника сўзининг ўзи маҳорат, сабабни аниқлаш, ишлаб чиқаришга боғлиқ ёки боғлиқ бўлмаган фаолиятни амалга ошириш учун кишилар яратган воситалар йиғиндиси уни белгилайди ёки аниқлатади. Инсонлар жамияти пайдо бўлиши билан амалда техника пайдо бўлди, дастлаб кишининг меҳнат фаолиятида ёрдам берувчи меҳнат қуроли сифатида, кейин, ҳар хил

мақсадларда ишлатиладиган техниканинг бошқа турлари вужудга келди. Техниканинг хусусиятлари шундаки:

1. Техника сунъий равишда, кишилар томонидан табиатни ўзгартириши натижасида яратилиб, оқибатда, оқидан яралган идеал андозалар моддийликда мужассамланади;

2. Техниканинг оммавий хусусияти- у аввало, кишиларнинг амалий эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлиб, шу эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади;

3. Техниканинг муҳим параметрларидан бири рационаллик ҳисобланади, маълум жамият доирасида у ёки бу техника қуритмасини маълум қалар тезроқ ишлаб чиқаришга мўлжалланади.

Техника маданиятнинг фавқулудда ҳодисаси сифатида жамият ва табиат ўртасидаги муносабатни таъминлайди, у ижтимоий маданият жараёнининг ажралмас таркибий қисмидир. Техника тараққиёти инсоннинг табиат устидан ҳукмронлик қилишида унинг имкониятларини кенгайтирди, маданий ва ижтимоий ўзгаришларни муқаррар амалга оширади. Маданиятда техниканинг ўрни хусусида турлича қарашлар мавжуд.

Технологетризмистик концепция техникани ҳар доим инсонга ижобий таъсир кўрсатишини ишончи асослайди. Илмий тараққиёт ва техника ютуқлари инсонга кўплаб сирларни очиб, уни улкан миқдорда моддий бойлик билан таъминлайди. Илмий-техника тараққиёти билан боғлиқ барча муаммо ва қарама-қаршиликлар, яъни техник воситаларнинг биосферани ҳалокатга яқинлаштирувчи таъсири ахборот алоқа даври деб аталувчи инсоният тараққиётининг кейинги босқичида ижобий бартараф қилинишини таъкидлайдилар. Техникани оптимистик баҳолашда технократик назария катта аҳамиятга эга. Технократия- жамиятдаги шундай кучки. V жамиятнинг техник-технология тараққиёти истикболи хусусидаги илмий баппоратили нуфузли илмий ҳудосаларга таянади.

Европада XVIII-аср охирилариданоқ техниканинг ҳалокатли таъсири ҳақида хабарлар тарқата бошлади. Турли фалсафа мактабининг вакиллари техника цивилизацияси, унинг қаттиқ, «темир суръати», бешафқат ва ахлоқсизлигини таъкидлаб, ҳаёт, табиат, инсонга ҳурматсизлигини қаттиқ танқид қила бошладилар. Улар жамиятда техникага сизиниш, уни илоҳийлаштириш ҳолати содир бўлаётганига, техника замонавий цивилизациянинг офати бўлажигига ўз эътиборларини қаратдилар. Техника-

нинг назоратсиз тараққий этиши экологик муаммоларни тулдирди, ҳарбий саноат комплексларининг кенг ривожланишига сабаб бўлиб, оқибатда инсонни техниканинг ижро қисмига айлантириб қўяди.

Агар назарийётчиларнинг бир қисми техникага пессимистик назар билан қараб, анъанавий жамиятга қайтишни ягона йўл деб қарашаётган бўлсалар, бошқалари эса техниканинг агресивлиги ва мурасасизлигини таъкидлаб, инсон бундай шароитда фақат битта иложи бўлган усул билан қарши гуриши мумкин, яъни кучи етганича техномаданиятнинг парчаланишига ёрдам бериши керак, деб ҳисоблайдилар.

Бироқ, барча муаммо техникага эмас, балки инсоннинг ўзига боғлиқ. Техника ахлоқий жиҳатдан мустақил олам эмас, унинг мажмуи хусусиятида жамиятнинг қадрият тузилмаси намоён бўлади. «Техника-инсон» зиддиятларининг баргараф қилиниши янги типдаги инсоннинг шаклланишига боғлиқ бўлиб, бу маданиятдаги биосферик тамойилларини ҳисобга олувчи, табиат ва инсон муносабатларини уйғунлаштиришга ҳаракат қилувчи маданиятнинг бош муаммоларни оқилона ҳал қилишни таъминловчи сифатга эга бўлган янги инсондир.

Биосферик тамойилнинг асосчилари В. И. Вернадский, К. Э. Циалковский, А. Л. Чижевский бўлиб, бу назария Дж. Форрестр, Д. Медоуз, М. В. Месарович, Э. Пестеле, А. Печчен каби Рим клуби олимларининг асарларида такомиллаштирилди. Биосферик тамойил Ернинг эволюциясини умумий геологик, биогеник, ижтимоий ва маданий жараён сифатида қарайди, планетанинг коэволюция асосида табиий ва суғъий ҳамкорликда ривожланиши зарурлигини кўрсатади. Бунинг учун омма оғида «Ҳаётга этиканинг тан бериши» ни сингдириш лозим (А. Швейцер), бунга О. Леопольд томонидан ишлаб чиқилган «аксиологик учлик» гушунчаси асос бўлиши мумкин; яъни, инсоннинг артоф-муҳит билан ўзаро муносабатини қўлидаги қадрият мезонлари белгиланиш лозим: бугунлик, барқарорлик ва гўзал олам.

Инсоният бу қадриятларга амал қилиб, сифатли янги иқтисодий тип-«Ҳаёт иқтисодини» яратинишга қодир бўлади. «Ҳаёт иқтисоди» илмий-техника тараққиёти ютуқларини инкор этмаган ҳолда на ишлаб чиқаришда энг юқори миқдорий маънафаатни, на бирор керакли жойда зарур миқдордаги ва зарур сифатдаги бойликни қўлиб иш тутали. Л. Мамфорд ёзишича:

«Бундай иқтисодиёт ҳар қандай тирик жон, ҳар қандай жамоа учун зарур бўлган ҳилма-ҳил бойлик ва кечинмага эга бўлишни тақозо қилади, негаки туғилгандан то ўлгунгача унинг индивидуал ҳаёти шундай ўтсин». Маданиятдаги биосферик концепция тарафдорлари инсоният тарихида ўзларининг маданият таснифини гузиб, унда таъкидлангларича инсониятнинг илк босқичларида маданиятнинг турли ҳил биогелик кўринишлари мавжуд бўлган, кейинчалик сунъий равишда «табиат устидан ҳукумронлик қилиш» шиорига таянган ҳолда техногеник маданият яратилди замонавий одамлар ердаги экологик қонунларга асосланиб турмуши тақозо қилувчи ноогеник маданиятга ўтади. Экологик маданият ҳозирги замон цивилизациясининг аҳамиятга молик белгиларидан бирига айланиб бормоқда 1980 йиллардан эътиборан замонамиз илм-фани тобора экологиялашмоқда. Дастлабки пайтларда экология ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг атроф муҳит билан боғлиқлик алоқларини тадқиқ этган бўлса, сўнгироқ бир бутун тарзда Ернинг экогизми, биоценези, биосферани ўргана бошлади. 1970 йиллардан экология жамият ҳаётидаги жараёнларни ўрганишга киришди. Инсоният жамияти билан уни ўраб турган табиий иқлимий, социал-маданий муҳитнинг алоқадорлиги муаммоларини ўрганувчи социал экология шаклланди. Экологиянинг табиий ва социал муҳити инсон унинг генофонди, одамни бутунги оламга мослашиш жараёни хусусиятларини тадқиқ этувчи мустақил тармоғи «инсон экологияси» вужудга келди.

Табиий ва социал, табиий ва сунъий жараёнларнинг ўзаро таъсир алоқадорлигини оптималлашувини экологик маданиятни бошланиши» деб ҳисоблаш мумкин. Бу инсоният томонидан табиий ва сунъий икки тизимнинг тенг ҳуқуқлигини тан олиши демакдир. Алланиқса бу қишлоқ хўжалик соҳаси учун ўта аҳамият касб этади. Ҳозирги замон қишлоқ хўжалиги учун маҳсулдорлик ва товар ишлаб чиқариш ҳажми асосий стратегик мақсад эмас, ган экология қонуниятларига мувофиқ табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, атроф муҳитни асрашдан иборат. Саноат ишлаб чиқариш учун экологик қонунлар табиат ресурсларига тежамкорлик асосида ёндошиш имкониятини берувчи техника ва технологияни яратинданигина иборат бўлмай айни пайтда, инсоннинг мавжудлиги ва яшаш муҳити-биосферани асраш, қайта тиклашдан иборатдир.

/ XX аср ўртагарида фан ва техника тараққиёти кучли ахборотлар йиғимини пайдо қилди. Оммавий ахборот воситалари (ОАВ)- матбуот, кино, радио, телевидение, компьютер алоқаси замонавий соқмаланият жараёнида сатмоқти ўринни эгаллай бошлади. ОАВёки бунинг бошқача mass media деб ном олган тури ахборот узатишдаги каналларнинг кўпчилиги, телеги ва узок ишланиши билан улкан ҳажмдаги ахборотларга эга бўлмоқда. 1940-50 йилларда Г.М. Макмозн асарларида оммавий коммуникация биринчи марта маданиятнинг янги тури, ва кишиларнинг ижтимоий муносабатидаги мутлақо янги тип сифатида таърифланди.

Унинг фикрича бу восита инсонларнинг ахборот олишдаги рақобат курашида қудратли кучга айланади.

ОАВ электрон техника ва йўлдош алоқалардан фойдаланиб, кишиларни ижтимоий ҳодисалар ва маданият бойликлари бир вақтда идрок қилишга ундайди. Г.Э. Макмозн таъкидлаганидек «ҳаммабон ва омма ёқтирадиган янги дунёвий электрон маданияти» шаклланмоқда.

Ҳақиқатдан ҳам замонавий маданиятнинг ҳолисона таҳтили шуни кўрсатмоқдаки, маънавий маданият кўпроқ оммавийлик касб этиб бормоқда. Оммавий маданиятнинг қиёфаси куйидагича:

1. У миллати, ёши, жойи, ижтимоий ҳусусиятларга боғлиқ бўлмаган оммавий истеъмолчиларга эга бўлади;

2. Бу маданиятдаги намуналарни яратган жараёнинг ўзи оммавий ҳусусият касб этиб, индустриянинг маҳсус кўринишини ўзида намоён қилади, яъни унда юз минглаб кишилар банд бўлиб, уларнинг «матбуот қироли», «Буюк шоу томоначилари», «кино, ТВ, эстрада юлдузлари» бўлади.

Оммавий маданият кишиларни ҳаётни бефарқ кузатувчи томонлашга айлантиради. ўзлари ҳам мавжуд ҳаётни гўё сароб каби тасаввур қиладилар.

Ортега и Гассет оммавий маданиятнинг таъсир доирасини таҳтил этиб, омма ўзига, шахсга ўхшамай қолиши, кимки бошқаларга ўхшамаса, шулардек фикрламаса таҳликада қолишини айтиб, «Омма бу йўриқ-йўналишсиз оқим билан сузаётган одамлар. Шунинг учун улар қобилият имкониятлари катта бўлишига қарамай, ҳеч нарса яратмайди. Оммавий одам ахлоқдан маҳрум, чунки унинг моҳияти, онги бурчига итоатдандир», деган эди.

Оммавий маданият умумий истеъмоatchилик эҳтиёжи билан боғлиқ. Бунинг асосида истеъмол талаб товар сифатида хари-доргир бўлиш маънавий эҳтиёжи ётади. Оқибатда ҳозирги замон маданиятидаги маънавий қадриятлар тор доирадаги эҳтиёжларни қондириш воситасига айланади. Маданиятнинг чуқур маъно-моҳияти, хотира чексизлиги «одатли», «умумий» қимматлар билан, ҳақиқий ижод аввалдан маътум, мавжуд на-муна асосидаги «асарлар» яратиш ва ишлаб чиқариш (киносери-аллар, саяз ТВ ва адабий асарлар) билан алмашинади. Шахс ўзининг ижодий қобилияти миллиятдан айрилиб, тайёр «мала-ний маҳсулотлар» истеъмолчисига айланиб қолади. Хусусан ёш-лар учун оммавий маданиятнинг хатарли оқибатларини Прези-дентимиз бир неча бор қайд этган эдилар. Жумладан, «Фило-кор» газетаси муҳбирининг саволларига жавобларида: «Дунёда бир қарашда беозор, сиёсатдан ҳоли бўлиб туюлган шундай мафкуравий таъсир воситалари ҳам борки, уларга кунда кўнча етарлича эътибор беравермаймиз», деб кейинги йилларда кўнча намойиш, этилатган жангарлик филмлар, яланғоч асарлар ёшлар руҳиятига салбий таъсир кўрсатаётганлигини, улар инсонни ўзлигидан, тарихидан, маданиятидан жудо этишга қаратилганлигини таъкидлаб,... ҳар қандай касалтикни олдини олиш учун аввало киши организмда унга қарши имму-нитет ҳосил қилинади. Биз ҳам фарзандларимиз юрагида она Ватанга, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас ди-нига соғлом муносабатни қарор тоңдиришимиз, таъбир жоиз бўлса, уларнинг мафкуравий иммунитетини кучайтиришимиз за-рур¹», деб кўрсатади.

Ҳар бир инсон икки йўлдан бирини танламоғи ё истеъмолчи тарзда оқим билан сузмоғи, ёхуд ўзига, ўзлигига нисбатан та-лабчан бўлиб гирдобдан чиқмоғи лозим. Инсоният тобора тех-ника тараққиёти ва оммавий коммуникациянинг социал ва эко-логик жиҳатдан назоратга олиш, бутунги одам маънавий қиёфасини бир ҳиллашгириш (стандартлаш) га қарши жиддий тўсиқ кўйиш заруриятини англамоқда. Ушбу масалани ўта кес-кинлигига эътиборни қаратиш, мавжуд муаммоларнинг ечим йўлларини белгилашда 1990 йилларда БМТ-Бош Ассамблеяси эълон қилган Маданиятнинг умумжаҳон ўн йиллиги муҳим

---

¹ И. Каримов. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк кела-жакка ишончдир, Т, 2000 й. 24- бет.

босқич бўлди. «Ўн йиллик» нинг асосий мақсади - иқтисод ва техника тезкор ривожланаётган ҳозирги даврда умуминсоний маданий қадриятларнинг биринчи даражали аҳамиятини тиклашдан иборат бўлиб, буида қўйидаги вазифаларни ҳал этиш масаласи амалий қўйилди: Барча томонидан тараққиётни маданият юксалиш муҳимлигини тан олиш, моддий ишлаб чиқариш билан ижодкорликнинг алоқадорлик йўлиларини белгилаш, маданий ўзига ҳослик ва маданиятлар мулоқотини тан олиш, индивидуал ва жамоа тимсолида ижодий потенциал ва ташаббускорликни қўллаб-қувватлаш, халқаро маданий ҳамкорликни ривожлантириш ва бошқалар. Мустақиллик туфайли Ўзбекистоннинг асосий мақсади маданиятларни янада ривожлантириш ва бир-бирини бойитишга йўналтирилган БМТ бошчилигида ўтказилган қатор халқаро дастурларда жумладан, «Умумжаҳон маданий мероси», «Буюк ипак йўли» дастурларида бевосита ва фаол иштирок этди. Бугунги кунда Республикада умумжаҳон аҳамиятига молик мақомидаги Самарқанд, Бухоро, Хива ва Шаҳрисабз ёдгорликлари мавжуд, шулардан кейинги учтаси мазкур мақомга 1991 йилдан сўнг эришди.

«Буюк ипак йўли» - бу нафақат тарих, у бугунги кун ҳамдир. 1993 йилнинг майида Европа комиссияси Брюсселда Марказий Осиё, Кавказ ҳамда Европа иттифоқи давлатлари вакилларини тўплайди. Мақсад - аҳолилардан қолган қадим йўлларни тиклаш орқали Марказий Осиё ва Кавказ минтақасидаги мустақил давлатларни жаҳон иқтисодиётига интеграциясини таълим этиш; Учрашувда Европа-Кавказ-Осиё транспорт йўлагини ташкил этиш тўғрисида декларация қабулланди. И.А. Каримов таъкидлаганларидек, ТРАСЕКА (транспорт йўлаги) лойиҳасини амалга ошириш Буюк ипак йўлини қайта тиклаш айрим шахслар фаолиятининг маҳсули эмас, у замон, жаҳон тараққиётининг объектив заруриятидир. ЮНЕСКОнинг амалий қадамларидан бири - «Ипак йўли - мулоқот йўли» дастури асосида Самарқандда Марказий Осиё цивилизациялари тарихини ўрганишга қаратилган халқаро Марказий Осиё тадқиқотлари институтининг ташкил этилиши бўлди.

Мустақил давлатимизнинг миллий маданиятини тиклаш, ривожлантириш ва умуминсоний қадриятлар асосида бойитиш йўлидаги ютуқлари туфайли 1997 йили Ўзбекистон ЮНЕСКО Ижроий Кенгашининг аъзоси этиб қўлланди, Президенти-миз И.А. Каримов «Ибн Сино» медали билан тақдирланди. Юртимизда жисман ва маънан соғлом авлодни тарбиялаш, таълим

тизимини такомиллаштириш ёшларда тарихий онг ва мустақил тафаккурни шакллантиришга катта эътибор қаратилмоқда. 2000 йил Ўзбекистонда «Соғлом авлод йили» деб белгиланди. Буни моҳияти шундаки, кечаётган ислохатларнинг моҳияти инсонга қаратилган ва у инсон учун амалга оширилмоқда. Бинобарин соғлом авлод-миллат, юрт келажаги демак. Юртимизни биринчи ордени ҳам «Соғлом авлод учун» деб номлангани бежиз эмас. Бу буюк келажак йўлидаги умидли қадам тимсолидир.

Таянч тушунчалар

Техноген маданият, антропоцентризм, рационализм, утилитар, эмперик, техноцентризм, технодетерминистик, оммавий маданият, мафкуравий имунитет.

Мавзунинг такрорлаш учун саволлар

1. Техника, ва унинг асосий характерли белгилари.
2. Техноген маданият ва унинг шаклланиш жараёни.
3. Техноген маданиятнинг муҳим элементлари ва воситалари.
4. Техноген маданият билан оммавий маданиятнинг ўзаро боғлиқлиги.
5. Маданиятда Биосфера концепциясининг моҳияти.
6. Оммавий маданият нима? Ва унинг бутунги кўринишлари.
7. Оммавий маданиятнинг салбий томонларини нимани кўрасиз?
8. Экологик маданият деганда нимани тушунасиз, унинг зарурлиги.
9. Техника ва инсон муносабати, бу жараённинг XXI асрдаги истиқболи

АДАБИЁТЛАР

1. И. Каримов, Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, Т., 1997
2. И. Каримов, Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда, Т., 1999.
3. И. Каримов, Донишманд халқимизнинг мустақкам ирода-сига ишонаман. Фидокор газетаси 8 июнь 2000 й.
4. Вернадский В. Несколько слов о ноосфере, М., 1990.
5. Информация и культура, Новосибирск, 1990.
6. Новая технократическая волна на Западе, М., 1996.
7. Самосознание Европейской культуры в XX веке, М., 1991
8. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992.
9. Швейцер А. Упадок и возрождение культуры, М., 1993

БАТАН МАДАНИЯТИ ТАРИХИ

8-мавзу МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ҚАДИМГИ МАДАНИЯТИ

Мазруза режаси:

1. Марказий Осиёдаги қадимги маданиятнинг ўзига хос хусусиятлари.
2. Марказий Осиё ҳудудидаги илк давлатлар маданияти.
3. Юнон-Бақтрия маданияти миқёсида Шарқ эллинистик маданияти.
4. Кушонлар маданияти.

Марказий Осиё маданияти жаҳон маданияти тарихида муҳим ўрин тутadi. Унинг ўрта асрлардаги маданиятига бутун дунё алдақачон муносиб баҳо берган. Ҳатто Бақтрия, Марғиёна, Суғд, Парфия, Фарғона, Хоразм, Чоқ халқларининг қадимги маданияти ҳам жаҳонни ҳайратга солмоқда. Марказий Осиё минтақасининг қадимги маданиятини ўрганиш ўн йиллар илари бошланган бўлсада, тадқиқотчиларнинг бу маданиятининг ўзига хослиги ва бой мазмуни дол қолдирди. Марказий Осиё маданияти Ғарб ва Шарқнинг буюк маданият элементларини бир бутунликда уйғушлаштириб ифодалаган ҳолда ўзига хос индивидуаллик касб этадики, бу хусусият кейинги тараққиёт учун ҳам негиз бўлиб қолади.

И. А. Каримов айтганларидек, — «Модомики, ўз тарихини билган, улдан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарихимиз билан қуроллантиришимиз зарур. Тарих билан қуроллантириш, яна бир бор қуроллантириш зарур».

Марказий Осиё халқлари маданиятининг вужудга келиши шароитларини белгилашда даставвал, унинг жуғрофий ўрни ва табиий воситаларига эътиборни қаратиш лозим бўлади. Маданиятшунослик ҳар қандай маданиятнинг шаклланишидаги ўзига хос алфозни жой манзараси, иқлими, биосфера омилларининг аҳамияти борлигига алоҳида эътибор беради. Марказий Осиё минтақасининг табиати турли хиллиги билан катта фарқ қилади. Бу ерда серҳосил водий ва воҳалар, серсув дарёлар, қақроқ чўллар, дашту адирлар, Памир ва Тангритоғининг баланд музо-

фағллари билан ёнма-ён жойлашган. Бундай хусусият деҳқончилик, чорвадор, тоғда яшовчи қабилла ва халқлар хўжалик тарзи ва ўзига хос маданиятларининг шаклланиши учун имконият яратди.

«Қадимги цивилизация» деб номланган рисолада Марказий Осиё маданиятининг икки хусусияти кўрсатилади: бир томондан, турли маданиятларнинг ўзаро таъсирида, иккинчи томондан, қадимги цивилизацияларининг бошқа улоқлари билан яқин алоқала ривожланиши. Бу хусусиятларни батафсил кузатадиган бўлсак Марказий Осиё маданиятининг шаклланиш жараёнлари яққол намоён бўлади.

Марказий Осиёнинг серҳосил волиёси, чўл ва дашти, тоғларида яшовчи аҳолининг турмуш шароитидаги фарқлар турли хўжаликларнинг эртароқ пайдо бўлиши ўзига хос маданиятлар шаклланишига олиб келди. Бу жараён яқин кўпинчилик муносабатлари асосида солир бўлиб, қабилла ва халқларнинг иқтисодий ва маданий алоқалари туфайли тараққиётнинг эртароқ бошланишига имкон яратди. Ёнг қадимги даврлардан деҳқончилик, чорвачилик ва тоғ овчи қабилалари ўртасидаги маҳсулот айирбошлаш Марказий Осиё халқлари иқтисодиётида катта аҳамиятга эга бўлиб, кейинги даврларда ҳам у улоқ сақланиб қолди. Турмуш тарзи ва хўжалик фаолиятидаги фарқланиш билан бирга минтақа халқларининг этник ва тиллардаги яқинлик жудаям уйғунлашиб кетганлиги қадимги Юнон ва Хитой манбаларида ҳам қайд қилинган. Марказий Осиё халқларининг кучли иқтисодий алоқалари, этник ва тил бирлиги уларнинг бир-биридан айрича яшашига пул қўймади.

Натижада қадимги Шарқнинг классик маданияти орасида Марказий Осиё Қадимги маданияти ажралиб, ўзига хос кўринишда шаклланади. Дастлаб, бу маданиятда икки хил маданият аралашиб кетади: кўчманчилик ва ибтидоийлик олами ҳамда цивилизация олами; Бу ердаги қадимги маданиятларга хос маданиятларнинг ўзаро мулоқотида акс таъсир кўрсатган «ўзининг бетакрорлиги» ҳақидаги тасаввур шаклланмоқда.

Марказий Осиёнинг ўтроқ деҳқончилик ва кўчманчи халқларида анча-мунча фарқлар бўлишига қарамасдан илгари-дан яқин муносабатлар ўрнатилган. Диний эътиқодлар, урф-одатлар, фольклор, ахлоқий меъёрлардаги умумийлик маданий умумийликнинг шаклланишига олиб келган. Шунинг учун, бундан кейин Марказий Осиёнинг яхлит маданиятини таниқил қилувчи турли субмаданиятлар мавжудлиги ҳақида тўхталаниш

жоиздир: Қадимги давлатлар суб маданияти (Бақтрия, Суғд, Хоразм, Фарғона, Марғиёна), дашт кўчманчилири-сак, массагет, да-коччилар субмаданияти, Памир ва Тангриот қабилаларнинг субмаданияти.

Марказий Осиё маданиятининг ўзига хослигининг иккинчи жиҳати минтақанинг ўта қулай жўғрофий ўрнашганлиги билан боғлиқ. Минтақа Месонотамия, Ҳиндистон ва Хитой каби утга буюк Шарқ цивилизацияси билан бевосита чегарадош бўлиб, Ғарб цивилизациясига хос бешинчи-Греция ва Рим билан алоқада ривожланган. Бундай алоқаларнинг муқаррарлиги туфайли Марказий Осиё маданияти Шарқ ва Ғарб ўртасида воситачилик миссиясини бажаришига сабаб бўлди, яъни иқтисодий соҳаларда энг аввало халқаро савдода ва маданий соҳаларда ҳам Марказий Осиё Ғарб ва Шарқ ўртасида боғловчи кўприк вазифасини бажарди. Хусусан, Марказий Осиё худуди орқали буддизм бутун дунёга ёйилди, Ҳиндистон ва Хитойга эллинистик маданият кўринишлари ўтди, Шарқдан Ғарбга ва Ғарбдан Шарқга маданий бойликлар (билим, диний юя, кашфиёт, бидий асарларнинг) алмашиб туришида Марказий Осиё муҳим воситачи бўлиб хизмат қилади.

Марказий Осиё маданиятининг буюк воситачилик миссияси бошқа маданий қадриятларини янгилаши, ўзлаштириш маҳорати ва қайта ишлаш каби жиҳатларисиз бўлмас эди. Бу маданият қадимданоқ янги ҳодисаларни ўзлаштириш ва мослаштириш маҳоратига эга бўлди. Гарчи, бошқа қадимги Шарқ маданиятларидаги каби Марказий Осиё маданиятида ҳам анъаналар кенг ўрин эгалласада, улар айтарли характер касб этмайди, яъники, узлуксиз маданий янгилашни ва тараққиёт жараёнига тўсиқ бўлмайди. Шунингдек, анъаналарнинг мустаҳкам ҳукмронлиги тарихий вазиятга ҳам тўсқинлик қилганлигини таъкидлаш керак. Минтақа орқали катта босқинчилик юришлари, халқларнинг кўчишлари юз берган бўлиб, бу Марказий Осиё халқларининг тарихи давомида бир неча бор маданиятни сезиларли ўзгаришларга олиб келди.

Афсуски, кўпгина урушлар Марказий Осиё маданиятининг қадимги тараққиёт давларининг беҳисоб далилларини йўқ қилди. Археолог қазилма маълумотлар ва ёзма манбалар милoddан аввалги I-минг йиллик бошларида вужудга келган Марказий Осиёнинг илк давлатлари Бақтрия, Суғд ва Хоразм маданияти ҳақида бир оз маълумотлар беради. Милoddан аввалги VIII-VI асрларга оид Афросиёб (Самарқанд), Сурхондарё воҳасидаги

Қизилтепа, Қашқадарё воҳасидаги Узунқир, Хоразмдаги Кўзилик қабри қадимги шаҳарларда ўтказилган талқинотлар мураккаб ижтимоий тузилма ва маданиятнинг юқори ривожланганлигини кўрсатади. Бу шаҳарлар мудофа деворлари ва сув таъминотидан иборат кучли истеҳком тизимига эга бўлиб, ичида хунармандлар мавзеи жойлашган. Айрим шаҳарларда сарой қолдиқлари қалъалар топилган. Қадимги давлатлар ҳўжалигининг асосий соҳаси ҳисобланган деҳқончилик тараққиётининг даражаси ҳақида кўп тармоқли суғориш тизимининг мавжудлиги бунга далилдир. Марказий Осиё давлатлари Қадимги Шарқ мамлакатлари билан яқин алоқалар ўрнатган. Мидия ва Оссуриянинг сиёсий тарихида фаол иштирок этиб, хунармандчилик буюмлари ва хом ашё билан (ложувардд, олтин, мис билан) савдо сотиқ қилганлар. Бу ҳақда Оссурия ва Қадимги Юнон ёзма манбаларида гапирилади. Хусусан, Бақтриянинг йирик шаҳарлари, кўп сонли аҳолиси ҳақида Бақтрия шоҳи Оксартнинг афсонавий бойлиги ҳақида Ктесий Книдский (Мил.авв.V-IV асрлар) ёзиб қолдирган.

Кўчманчи массагетларнинг удуми ва турмуш тарзи ҳақида машҳур қадимги Юнон тарихчиси Геродот (мил.ав. V аср) ёзиб қолдирган. У массагетларнинг ҳарбий қуроли (камон-ёйи, найзаси, ойболтаси) да олтидан безак сифатида, мисдан қурол ва совут учун кенг фойдаланишини таъкидлайди. Геродотнинг ёзишича, массагетлар ягона маъбуд куёша тоиниб, отни қурбонлик қилганлар.

Қадимги Марказий Осиё халқларининг маънавий маданияти ҳақидаги билимларнинг бебаҳо манбаси «Авесто» ҳисобланган. «Авесто» сўзининг мазмуни умумий изохга эга эмас., кўпинча «Асосий матн» сифатида таржима қилинади. «Авесто» дунёдаги энг қадимги динлардан бўлган зардуштийлик тарафдорлари учун муқаддас калима ҳисобланиб, пайғамбар Зардушт тўплаганларга ундан ваъз ўқиган. Унинг ҳаёти даври мил.ав. IX-VI асрлар атрофида дейилади. «Авесто» ва унинг бошқа матнларининг тўпланиши кўп асрлар давомида амалга оширилган. «Авесто»нинг энг қадимги матнлари мил.ав. II- мингинчи йилларга таалуқли. «Авесто»нинг миллиодий VII асрга тегишли бўлган тўплами турли мазмундаги 21 китобдан иборат бўлиб, унда ўша даврнинг барча билимлари жамланган. Зардуштийлик анъаналарига кўра бу ёлгорлик Эзгутик ва Ёруғтик худоси Ахурамазданинг Заратустрага ваҳийси ҳисобланади. Бироқ, унда қадимги мифологик тасаввурлар, мифларнинг кенг тарқалиши, қаҳрамонлик эпик ривоятларидан пар-

чалар ҳам тасвирланади. Шунингдек диний йўл-йўриқ «пайғамбар давридан» кейин зардўшгтийликнинг ривожланган «этиқод рамзи» юзга келиди. ҳозиргача «Авесто»нинг айрим қисмлари, 4 китоби сақланиб қолган:

1. Видевдат - «Девларга қарши қонушлар», бу китобда асосан зардўшт ва Ахурамазда ўртасида суҳбат, йўл-йўриқ ва кўрсатмалар мазмунида бўлиб, зулмат ва ёвузлик худоси Ахримани бошқарувчи ёмонлик кучларини қайтариш ҳақида.

2. Виспрат - «ҳамма ҳукмронлар», бу китобда ибодат намозлари тўлланган.

3. Ясна - «Ибодат», «Маросим» китоби худоларга сиғиниш ва муурожаатдан иборат. Яснадаги «Тот»лар номли 17 боб зардўшгтнинг муқаддас қўшиқларидир.

4. Яшт - «Қадрлаш», «Ҳамду сано» китоби-худоларни шарафловчи қадимги гимнлар ва эзгулик худоларига ёвузликка қарши кураш ёрдам берувчи кучлар ҳақида. Бундан ташқари, «Авесто» мажмуида «Кичик Авесто» ҳам мансуб, у авесто тилида ёзилган бўлиб, ибодат калималари жойланган.

Кўпчилик олимлар Зардўшт юксак ахлоқий идеалдаги ва ишонтирувчи фикрлари билан биринчи ҳақ пайғамбар эканлигини таъкидлайдилар. Зардўшт таълимотига мувофиқ барча қуруқликнинг ўзгармас ибтидоси Арта бўлиб, «Авесто»да ҳақиқат, олов руҳ дейилади. Ахурамазда тартибни сақловчи осмон худоси ёруғлик ва эзгулик ҳисобланган (оҳура-хўшайиш, эга; мазда-идрокли, билимдон). Ахурамазданинг ўғли -Атар (олов), унинг ватани булутлардек қуриган сувлар, унинг макони-худудсиз ёғду. Оҳурамазда 6 та руҳни - ёрдамчиларни яратди (амеша спента): эзгу ақл, яхши тартиб, лаёқатли қудрат, олижаноб мўминлик, соғломлик ва боқийлик. Унга Ахриманинг зулмат қўшини-девлар, урушлар тимсоли, очтик, қассалтик, адоват ва бошқа ёвуз кучлар қарама-қарши туради. Олам ва барча инсоният ҳаётининг асосида эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги азалий кураш ётади.

Зардўшт таълимотининг улўғлиги шундаки, у ҳар бир кишига таълаш имконини беради. Ҳар ким ҳам Ёвузликни йўқ этиш ва Эзгуликнинг ҳукмрон бўлишида ишгирок этиши мумкин, бу ишда барча бир хилда тенгдир. Шу тариқа ерда илгари бўлмаган жаннат -олгин аср тикланади. Унда совуқ, ҳам жазирама ҳам, қаритик ҳам,ўлим ҳам бўлмайди. Ёвузлик билан курашда ҳар бир кишининг асосий қуроли меҳнат бўлган. Зардўшгтийлик ахлоқи кишидан камтарин ва ҳалол меҳнаткаш

деҳқоннинг барча мажбуриятларини бажаришни талаб қилган (Ким ғалла экса, у ҳақиқат тарқатади. Видевдат китобининг «Деҳқончилик фазилати ҳақида» бобидан). Фикр, сўз ва ишда тақводорлик, ишчанлик, ҳалоллик, ҳолислик юксак ахлоқнинг асосий талабалари сифатида кўтарилди. «Ясна» китобида зардўшпгийтикнинг эътиқод рамзи ҳақида дейиладики: «Қасам эзгу фикрни, эзгу сўзни, эзгу фаолият мажбуриятларини бажаришни талаб қилади».

Зардўшпгийтикда биринчи бўлиб эсхаталогик таълимот яратилган, бунга мувофиқ жаҳон тарихи 12 минг йилни ташкил қилади. Бу муддат гуташи билан эзгулик ва ёвузлик кучларининг ҳал қиувчи ёвузлик жанги бошланади. Бутун оламни эриган метал оқими йўқ қилади, бироқ ҳалоскор Саошьянг ҳалок бўлган дунёни ва барча марҳумларни тириктиради, барча гуноҳкорларни дўзахдан чиқариб Охурамазданинг идеал ҳукмронлигида абадий ҳаёт кечиради. Шу тариқа зардўшпгийтикда биринчи бўлиб охираатлаги жаҳо, марҳумларнинг тирилиши сўроқ кунни ғояси шаклланади. Бу ғоялар Доро I нинг Бехустун ёзувида ва Ксеркенинг Персеполдаги ёзувида ҳам қайд қилинади. Зардўшпгийтик Марказий ва Олд Осиё ҳудудларида минг йиллар давомида ҳукмрон дин бўлиб келди ва шубҳасиз, бу дин христианлик ва ислом каби жаҳон динларининг шаклланишида катта ўрин тутди. Илмий-тарихий, амалий-дидактик қимматга эга бўлган, ушбу йилда 2700 йиллиги нишонланадиган буюк меросимиз «Авесто»нинг бутун маъно моҳияти Инсон тақдири, унинг Истиқболига қаратилган. Жумладан, Тангрига илтижо ва мурожаатларда шундай дейилади: «Ахурамазда яратган яхшилик моясига, соғлом, ақл-хуши тетик фарзандларга, жасур, доно, турли тиллар биладиган ўғил-қизларга, узоқни кўра биладиган, юртни балоқазолардан ҳимоя эта оладиган ўғлонлар, яхши келажак, порлоқ ҳаётни равшан кўз билан кўра оладиган поктийнат авлодларга олқишлар бўлсин»¹⁵.

Марказий Осиё цивилизацияси ва маданиятининг мустақил ривожланиши Эрон аҳманийлари томонидан биринчи йirik босқинчилик туфайли тўхтаб қолди. Сугд, Бақтрия, Хоразм мил. ав. VI-IV асрларда Аҳманийлар давлати таркибига кирган. Бу империя таркибига кириши, ягона бошқарув, қонунчилик, пул

---

¹⁵ Ҳамидов Х., Асл наслим деб... «Халқ сўзи» газетаси, 2000 й. 21 июнь.

тизимининг ўрнатилиши, оромий ёзувнинг умум давлат миқёсида қўлланилиши. Марказий Осиё халқларининг маданиятига сезиларли таъсир кўрсатади. Аҳмонийлар даврида халқаро савдонинг ривожланиши учун қулай шароитнинг вужудга келиши Марказий Осиё шаҳарларининг тараққийига муайян имконият яратди. Аҳмонийлар ҳукмронлигида мамлакатларга сайёҳлар ва олимлар бориши мумкин бўлди. Худди шу даврда Шарқ мамлакатларига Геродот, Демокрит ва бошқалар саёҳат қилган. Аҳмонийлар империясидаги йирик шаҳарлар— Суза, Персепол, Мемфис, Нишур, Бобилда турли жойлардан хусусан, Хоразм, Бақтрия, Суздан чиққан кишилар, сакларнинг ҳарбий аҳолиси яшаган.

Ўз навбатда мил. ав. V асрда Оке дарёсининг ўнг соҳилида Милетлик Юнонларнинг манзилгоҳи ташкил тонади. Шу тариқа Аҳмонийлар империяси таркибида Марказий Осиё халқлари форслар, мидияликлар, бобилликлар, мисрликлар, юнонлар, ҳиндлар билан яқин муносабатда бўлиш, маданиятининг ҳам ўзаро таъсирига имкон яратди.

Аҳмонийлар империяси маданияти ҳам кўнгина мамлакат халқлари яратган илмий билимлар, диний эътиқодлар, санъат ютуқларининг синтези ҳисобланади. Бу маданиятда Марказий Осиё халқлари ҳам ўзининг ҳиссасини қўлган. Зардуштийлик Аҳмонийларнинг давлат дини сифатида қабул қилиниши билан бирга Фарбга ҳам кенг ёйила бошлади. Аҳмонийлар санъатининг Суза ва Персеполдаги улкан ёдгорлиги қурилишига Марказий Осиё минтақасидан қўлаб хом ашё келтирилган. Саройлар қурилишига Бақтриядан олтин, Суздан ложувард ва қимматли тошлар, Хоразмдан феруза олиб борилган. 1877 йилда Тожикистоннинг Жанубидан топилган Амударё хазинаси маданий синтезнинг ёрқин мисолидир, хазинада, Эрон ва Бақтрияда тайёрланган жиҳозлар—бежирим олтин аравача, қанотли иккита курғий шакли туширилган билакузук ҳамда даппликларга хос «Ҳайвон шакли» битилган жиҳозлар мавжуд. Марказий Осиё халқларининг маданият муносабатлари жуда кенгайди, шунингдек, маданий қадриятларнинг бойиши ва турли маданиятларнинг ўзаро таъсири жараёни эса ўз маданиятларини жуда тез ривожланиши ва бойишига ижобий таъсир кўрсатди.

Аҳмонийлар империяси ва Марказий Осиё ерлари юнон-македонлар томонидан босиб олинган Марказий Осиё маданиятига эллинизм элементлари кириб келди. Аҳмонийлар салтанатини емириб танлаган Юнон-Бақтрия босқини Марказий Осиё

минтақасини, хусусан суғд маданиятини айтаётгирди. Илло, Александр Макдуний синохиларига ҳеч ерда Марказий Осиёдагидек қаршилик курсатилмаган бўлса керак. Оғдлик ҳаракатини бешафқат маҳв этган Макдуний ерли аҳолининг кўмагига муҳтожлигини сеза бошлади. Вақт ўтиши билан у онгли тарзда барча этник тусиқларни олиб ташлашга, ўз Саттанати ҳудудила турли ҳарқларни қоришиб кетиши ҳамда ягона маданият ва тил бирлигини қарор тоғдиришга уринди. Шу мақсадда Макдуний ўз саройида Шарқ улумлари ва либосларини жорий этди, турли этник гуруҳ вакилларининг никоҳларини кенг йўлга қўйди, ўз армиясига бактриялик ва суғдлик қисмларни киритди, 30 мингдан ортиқ ўғил-болаларга юнонча тарбия беришга ҳукм этди. Шундай қилиб Александр Макдуний Марказий Осиё маданиятининг эллинистангирини бошлаб берди. Эллинистик жараён славкийлар давлатидан мустақил бўлган Парфия ва Юнон-бактрияда ўзининг юқори ривож билан ажралиб туради. Юнон-Бактрия давлатида юнонлар ва маҳаллий маданиятларнинг синтези қисқа вақтда ўзининг ижобий натижаларини берди, шаҳарлар сони тез суратда ўсди, деҳқончилик, чорвачилик, айниқса ҳунармандчилик ривожланди. Марказий Осиё минтақаси Буюк инак йўли бўйлаб ўтган халқаро савдонинг маркази сифатида ўга муҳим ўрин тутди. Диодотдан Галлюкигача бўлга юнон-Бактрия подшолари даврида юксак бадий савияда олтин, кумуш ва мисдан тайёрланган турли қиймагдаги тангалар (драхма, обол, диҳалка, халка) зарб этилди. Товар-пул муносабатларини ўсишида Бактрия шоҳларининг ўз пулларини зарб қилиши халқаро савдонинг ривожига ижобий таъсир қилиш билан бирга, юксак бадий даражаси билан ҳам ажралиб туради.

Юнон-Бактрия даврида Ойхонум (Шим. Афғонистон), Саксанохур ва Тахтисангин (Тожикистон), Далварзин тепа, Ёркўрғон, Афросиёб Татибарзи (Ўзбекистон) каби шаҳарлар қурилди. Юнон ҳарбий манзиллоҳлари аҳолисининг турмуш тарзи ва маданиятини ақс этирувчи эллинистик услублар Юнон-Бактрия шаҳарларда очиб ўрганилди. Иншоотлар тош, хом ва пишпик гиштдан тикланган. Устунлар коринф усулида ишланган. Сарой ва ибодат мажмуалари, гимназия, театр бинолари очиб текширилганда устунлар аттик базалтлар, акант япроқлари, пальметаллар, четти нақшланган черепица-антификслар сингари унсурланган фойдаланган ҳолда қўрилган. Маҳаллий зодагонларнинг эллинистик диди монументал ва ихчам ҳайкалгароштикни ривожланишига туртки берди. Теракт ҳайкалчаалар ва турли муҳрлардаги об-

растиарнинг миқёси кенг. Унда ҳосилдорлик худоси Анахит, юнонларнинг бош ва маҳаллий худолари, фантастик ва реал ҳайвонларнинг тимсоллари ифодаланган. Ҳайкалтарошлик санъати намуналари кам сақланиб қолганлигига қарамай, зарб этилган юнон-бақтрия тангаларининг орқа томонида машҳур юнон санъаткорларининг расми тушурилганлиги бу ерда юнон ҳайкалтарошлиги илми таъсири кучли бўлганлигини билдиради. Тахти Сангинда Оке дарёсининг худоси Марсиянинг бронза ҳайкалчаси қўйилган Мехроб топилиди. Антик дунёнинг Марказий Осиёга кириб келган ҳайкалтарошлик санъати кушонлар даврида янада равиқ топилиди.

Юнон-Бақтрия подшолигида театр санъати ва мусиқни ривожланганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд. Бақтрия саройларида юнонистонлик актерлар, мусиқачи ва раққосларнинг гуруҳлари сақланган. Айниқса, юнон халқ театрининг «маскарс», «мим» сингари турлари кенг ёйилган. Уларни классик трагедия ва комедиялардан фарқи белгиланган матн бўлмаган, ёки матнсиз чиқилган, лекин у юнон тилини билмаган маҳаллий аҳолига тушунарли бўлган. Актерлар шароит, томошабинларнинг руҳиятига кўра матнларни ўзгартирганлар-мусоҳаба, хазил-мутоиба, ҳажв, ҳикоя, қўшиқ усулларида ижро этганлар. Рақс, мусиқа, кўзбўямачилик ва акрабатик машқлар театр ижрочилигининг муҳим элементлари бўлган. ҳукмдорлар ҳомийлик кўрсатган маҳаллий актерлар ҳам шаклланган; «Масхарабоз» Миллий театрнинг — намунасида ҳаммон элтинистик белгилар сақланиб қолган.

Юнон-Бақтрия маданияти синкретизми (қоришиқлиги) турли тилларни ёнма-ён фаолият кўрсатиши, ҳар хил ёзувлар тизими ва динларнинг ўзаро сингишиб кетишида ҳам кўринади. Эрамиздан аввалги III-II асрларда оромий, юнон-бақтрия ёзувлари кенг ишлатилган, кейингиси юнон алифавити асосида унга битта ҳарф қўшиб (жаъми 25 та ҳарф) бақтрия ёзуви вужудга келган зардўшпгийлик ҳукмрон дин сифатида сақлансада аҳолини юнон худолари тимсолларига сиғиниш аломатлари пайдо бўлган. Маҳаллий аҳоли назарида Олимп худоларининг образлари билан зардўшпгийлик худоларининг тимсоллари-Зевс ва Ахурамазда, Ашполон, Чешос ва Митра, Афродита ва Анахит образлари уйғунлашиб кетди. Агар ерли аҳоли ўртасида Афина, Геракл, Ника, Дионис тимсолларига сиғиниш қанчалик тарқалса, Юнонистонда Митра, Окса (Окшо-Амударё), Буюк онага сиғиниш шунча тарқалди. Буни Ойхоним, Тахти Сангин

манзилгоҳларида топилган тасвир мазмунда юнонча ва маҳаллий анъаналар ифодаланган санъат ёдгорликларида ҳам куриш мумкин. Юнон-Бақтрия маданияти одатда Шарқ элтини-стик маданияти деб таъкидланади. Агар элтинистик маданиятга юнон ва Шарқ маданияти унгулиги хос деб характерланса, марказий Осиё маданиятида маҳаллий ўзига хослик, Шарқона бетакрорлик устивордир. Айни шу негизда юнон маданияти қадриятларини ўзига сингдирган маданият асосида кейинги даврлар маданияти янада ривожланди.

Бунда Хоразм маданиятини алоҳида таъкидлаш лозим. Шу минтақа суғориладиган деҳқончилик, шаҳар маданияти шаклланган энг қадимги манзилгоҳлардан бўлиб, бу ерда Ўзбекистон ҳудудидаги қадимги (Эраמידан аввалги VII-VI асрларда) давлат асосланган. Хоразм (Эраמידан аввалги IV асрларда) Александр Мақдуний босқинига қадар Аҳмонийлар истилосидан озод бўлган давлат, хоразмийлар (Ҳиндистон, Ҳитой, Яқин Шарқ ва Европа Шарқи билан қизғин савдо алоқаларини олиб борганлар ва ўзларининг ҳунармандчилик буюмлари билан донг таратганлар. Тарихий содиромаларда хоразмликларни тadbиркорлиги, ишгирқмандлиги қайд этилиб, уларни «илм соҳиблари» деб атаганлар.

Канал, қалъа, қўшқаватли саройлар, қуриш нафақат амалий малакани, балки мураккаб ҳисоб-китоб ва ўлчовларни ҳам татаб қилар эди. (мовий йўл кўрсаткичларида фойдаланишни билмай данг-сахролардан ўтиб бўлмасдан. Хоразмликлар эр. I асрдан VIII асригача ўзлари фойдаланган маҳсус тақвим тизимини яратдилар. Бу тақвим Ал-Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида муфассал тавсифланган. Унинг маълумотларини археологлар томонидан топилган, III асрга оид асл нусха ҳужжатлар ҳам тасдиқлайди. Берунийнинг маълумотида кўра, хоразмликлар мустақил астрономик кузатишлар олиб борганлар, осмоннинг юлдузлар харитасини яхши билганлар. Бинобарин, қўй-қирилган қалъадаги обсерваториянинг қадимийлиги (Эр. ав. III-II асрлар) шубҳасиздир. Доира шаклидаги, дастлабки диаметри 42 метрли бу бино кейинчалик 8 та мустақкам минорага эга бўлган деворлар билан ўралиб, диаметри 80 метрни ташкил этган. Икки қавватли марказий бино деворининг қалинлиги 7 метр бўлган. Олимларнинг тадқиқотларига кўра Қўйқурилган қалъа астрономик кузатиш, изланишлар олиб борилган илм қароргоҳи бўлган. Бинони ноёб қурилиш тизими, хоналарни мақсадга мувофиқ жойланишига кўра уни «Хоразм

Стоунхенж» деб аташ мумкин. Хоразм маданиятининг ўзига хос ривожланиши кепинги даврларда ҳам давом этди. 2000 йиллар муқаддам Марказий Осиё — Шимолий Ҳиндистон, Покистон ва Шарқий Эрон ягона давлат ҳудудини ташкил этган. Қудратли Кушонлар империяси Орол денгизи бўйларидан Ҳинд океанигача ястланиб, ўша даврнинг бошқа уч буюк давлати— Рим, Парфия ва Ханлар Хитойи билан бирга бир қаторда турди. Кушонлар империяси даври Шарқ ва Жаҳон маданияти ривожидан янги даврни ташкил этди. Кушон маданиятида қадимги Шарқ типидagi миитақавий цивилизация билан эллинизм маданияти анъаналари, Ҳиндистон маънавий ҳаётининг поэтик қирралари билан Осиё кенгликларидаги даштликлар олиб келган ўзига хос услублар ижодий уйғунлашиб кетган эди.

Кушон салтанатининг дастлабки манзил марказини Бақтрия ташкил этди. Иқтисодий асоси деҳқончилик бўлиб, мураккаб ирригация ва йирик суғориш иншоатлари барпо этилди. Хунармандчилик ва савдо-сотиқнинг жadal ривожланиши шаҳарларни гуркираб ривожланишига, ғиштлардан бино эгилган қалъа ва Саройларни қурилишига олиб келди. Бу пайтда Ғарб мамлакатлари, хусусан Рим империясининг шарқий вилоятлари билан савдо алоқалари биринчи ўринга чиқди. Кушон подшоларининг таңгалари Киев яқинида, Эфиопия, Скандинавия ва Рим империяси шаҳарларидан топилган. Савдо кўприкликдаги йўллар ва Ҳиндистоннинг Ғарбидagi порт-денгиз орқали олиб борилган. Бу йўллардан хилма-хил буюмлар, жумладан Римга қандолат, қимматбаҳо тошлар, фил суяги, гурч, зебу-зийнат ва жиҳозлар элитилган. Хитойдан шoҳ ва тери буюмлар, Римдан тўқимачилик маҳсулотлари, кийимлар, ойна, қимматбаҳо металллар, турли винолар шу йўл орқали олиб ўтилган. Римнинг кўп миқдордаги олтин ва қумуш таңгалари алоқага киритилган. ўша даврдаёқ сотиқнинг ушбу йирик халқаро артерияси «Буюк ишак йўли» деб ном олди.

Маданий юксалишнинг Кушон даври (Эр. I-IV асрлари) диний тизимларнинг ёнма-ён яшashi билан характерланади. Бунга маълум маънода кушон подшолари, айниқса Конишка ва Куниншка томонидан диний ақидаларга нисбатан сабр-қаноат ва ишонч-мурувват билан ёндошилганлиги имконият яратди. Канишка зарб этдирган таңгаларда индус, зардушт, эллинлар ҳудодларининг номи ва тасвирлари туширилган. Адолатгўй Митра ва ҳосилдорлик худоси Ордохни қудратли Вретрагна билан индусларни Шива, Будласини, Генос, Селена, Сфалисларни

кўриш мумкин. Буддизм давлат дини мақомига эга бўлишига қарамай, Кушон империяси ҳудудида тардўнглик, жайнизм, шиваизм, манихейлик, олимп худоларига сиғиниш кенг тарқатган эди. Буддизмнинг тарқалиши маҳаллий дин ва санъатларнинг тугатилишини аниқлатмайди. Биланс, буддавийликни Бақтриядаги ихлосманд тарғибчилари будда матиларини шунчаки ўзлаштириб, уни санскритдан таржимаси билан кифояланмай, уларни ўзларига талқин этдилар, унга қайта ишлов бердилар.

Марказий Осиё буддавийликни бугун Осиё-Хитой, Япония, Кореяга тарқатиш манзилноҳини тапшиқ этди. Кушонлар даврида ёзувнинг турли тизимлари амал қилди. Арамей ёзуви асосида кушон-бақтрия алфавити, суғд ва хоразм ёзуви ривожланди: Сурхқ Қоталда (Афғонистон) юнон алфавитидаги кушон ёзуви топилган. Термиздаги Қоратепа, Фаётепадан ҳиндларнинг Брахма, Ххоратипа ёзувларидаги битиклар топилди. Кампиртепа эса (Сурхандарё) Марказий Осиёдаги энг қадимий, ноёб қўлёзма (Эрам. авв. II асрнинг I ярми) папирусдаги битик топилди.

Асримизнинг бошида Буюк Хитой девори минораларидан бирида топилган «кўхна суғд ёзуви» алоҳида қизиқини уйғотди. Ёзув эрамизни 312-313 йилларида битилган бўлиб, унда Хитойдаги суғд савдогарларининг фаолияти ҳақида маълумотлар берилган.

Кушонлар санъати кўшни мамлакатлар ва халқлар санъатларига таъсир кўрсатувчи намуналарни яратди. Эр. I-IV асрлардаги бадий маданиятнинг асосий хусусияти Осиёга оламини аниқлашга эллинистик таъсирни тафаккур тарозисидан ўтказишдир. Халчаён (Эр. авв. I-э. II асрлари) — Кушон санъатининг илк ёлгорликларидан бири бўлиб ундан топилган асарларда кўпроқ ҳукмдор Герой Санат улуғланган. Қабулхона деворларининг юқори қисмидан ўрин олган лойдан ишланган ҳайкаллар мажмуида ҳукмдор ва аёллари тасвирланган. Ҳайкал образлари ифодали бўлиб, унда тасвирланаётган образларнинг индивидуал белгилари кўзга ташланиб туради. Унда тантанавор руҳдаги қабул маросими ва жанг давралари акс эттирилган. Марказда подшо хонадони ва унинг илоҳий ҳомийлари-Афина, Геракл, Ники образлари тавдаланган. Далварзинтепада топилган машҳур «шаҳуданинг боши» ҳамда тулроққаппа ҳайкалларида эллинистик анъаналарнинг кучли таъсири сезилади. Подшолар ҳақида эса эркак ва аёлларнинг монументал фигуралари қўйилган, подшо найза тутган жангчилари даврасида, зиёфат ва буғилар ови кўринишида тасвирланган.

2 Диний мазмундаги санъат асарлари ўзининг ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Далварзиштепадаги икки ибодатхонадан топилган тасвирий санъат намуналарида қадим ибодат тимсоли буюк она худо образи ифодаланган. Кухна Термиздаги Қоратепа, Фаёзтепадаги эҳромларини буддага дахлдор ёдгорликлар безаб турибди. Ушбу асарларда Шимолий-Ғарбий Ҳиндистонга хос «гандхара услуби» устуворлик қилсада, унда маҳаллий санъат усталарининг юнон санъати анъаналари таъсирида ижод қилганлиги сезилиб туради. Бақтрия-Будда услубидаги буюк ижод намунаси Айритом шаҳридаги, эрамининг II асрига оид будда мажмуи безаклари бўлиб унда турли этник тилидаги образлар галереяси берилган.

Кушон санъати Кушон империясидан кейин ҳам ана шу замонлар турли эллардаги, жумладан, Марказий Осиё, Ҳиндистон ва Ҳитойлик санъат усталари ва ижодкорларини руҳлантириб келди. Кушон санъати анъаналари ифодаси Ҳиндистондаги Гупта давлатига хос ҳайкаллар, Сундаги бўртма тасвир ва безаклар (Панжикент, Вурахива, Афросиёб), Шарқий Туркистон топилмаларида бир-биридан фарқланади.

Шундай қилиб қадимги Марказий Осиё маданияти тараққиёти мобайнида ўзига хос анъана ва ютуқларни сақлабгина қолмасдан, улкан миқтада умумий қадриятларни вужудга келиши, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари билан маданий алоқа муносабатларини ривожлантиришга имконият яратиб маданий юксалишни янги сифат босқичига кўтарди. Қадимги Марказий Осиё маданиятининг ривож нуқтаси бўлган Кушонлар маданияти ҳудудий ва мазмун жиҳатидан айро оллинган маданият эмас эди. У ўзида Шарқ, Марказий Осиё, Антик дунё ва Ҳинд маданиятлари ютуқларини ўзида мужассам этиб, Шарқ ва Жаҳон халқлари маданиятини яна равишга асос бўлди.

Марказий Осиё антик балиий маданиятининг муҳим услубий хусусиятини санъатлар сингези таъкид этган: ҳайкалтарошлик, тасвирий санъат, нақш бунда умумий метъморчилик расамидига ва унинг ритмига бўйсунган ҳолда метъморчилик билан яхлитда намоён бўлади. Бу сингез Кушонлар даврида ҳам маҳаллий маданиятда ўз таъсирини сақлаб қолди. Кушонлар даври Марказий Осиё, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистон халқлари тарихидагина эмас, балки бутун дунё маданиятининг тараққиётида алоҳида ўрин эгаллайди. Турли халқлар маданиятининг чатишиши натижасида бу ерда ўзига хос янги маданият шаклланди, шу билан бирга кейинги асрлар маданиятининг тараққиётига замин

бўлиб хизмат қилди. Шарқ ва Ғарб маданиятининг ўзаро таъсири янги тарихий босқичга қилам қўйди. Эллин маданиятининг айёмалари Кушонлар даврида ижодий жиҳатдан қўлга шаклланди ва янгича талқин қилина бошлади.

Кушонлар империяси даврида (I-III асрлар) Марказий Осиёда суғорма деҳқончилик, ҳунармандлик, шаҳарсозлик, савдо-сотиқ ва иқтисодий алоқалар равнақ топди. Бунга Кушон-Бақтрия ёзувлари, браҳма ва кхарошҳи ҳинд алифбосидаги ёзувлар, кушон тангалари гувоҳлик беради. Буддизм диннинг расмий даражаси будда ибодатхоналарининг ўша замон санъати билан безатилишида намоён бўлади. Термиз яқинидаги Айритомдан топилган ибодатхона ташқи девори пенгтоқларига сарғинроқ тошлардан ҳайкаллар ўрнатилган. Бино ичида гипстан ишланган «Будда» ҳайкалининг қолдиқлари топилган. Ҳайкалларнинг ишланishi услуби, кийими, мусиқа асбоблари Ҳиндистон, Ўрта Осиё, Юнонистон маданиятларининг ўзаро таъсирида ривожланганлигидан далолат беради. Буни Хоразм, Фарғона, Суғд, Парфиядан топилган турли хил буюмлар, маданий обидалар, топиломалар тимсолида ҳам кўрсатиш мумкин. Кушонлар даврида шаҳарлар қурилиши кенг ривожланди. Шаҳарлар қалин деворлар билан ўралиб, ичида арк ва аркнинг агрофида ҳар хил бинолар қад кўтарган Сопол идишлар ниҳоятда нафис ва жарангдорлиги ҳамда хилма-хиллиги билан ажралиб турган. Амалий санъат кенг тараққий этган. Зеб-зийнат буюмлари меҳнат ва жанг қуролилари яшаш, мато тўқиш ривожланган. Умуман, Кушонлар даври маданияти Марказий Осиёнинг энг чўққиси ҳисобланиб, маълум ҳудуд ва замон билан чегараланмайди. Бу маданият Олд Осиё, Марказий Осиё, Антик ва Ҳинд маданиятлари ютуқларини ўзида жамлаб, қўллаб Шарқ халқларининг ўрта асрдаги маданияти ривожини учун асос бўлди ва жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдирди.

Таъинч тушунчалар

Марказий Осиё, Қадимий цивилизация, руҳий қувват, суб-маданият, зардуштийлик, Авесто, Ахмонийлар, Юнон-Бақтрия, меҳроб, солнома, буддавийлик, оромий, Суғд.

Мавзун тақрорлаш бўйича саволлар

1. Марказий Осиё ҳудудида қандай қадимги халқлар яшаган ва давлатлар мавжуд бўлган.
2. Марказий Осиё маданиятининг тарихан ўзига хослиги.
3. Марказий Осиё маданиятининг характерли белгиларини айтиб беринг.
4. Қадимги Бақтрия, Хоразм, Суғд давлатлари маданиятини тавсифланг.
5. Марказий Осиё маданияти ривожда Зардуштийлик ва «Авесто»нинг ўрни.
6. Марказий Осиёда маданиятларнинг ўзаро бир-бирига таъсир жараёнини изоҳланг.
7. Ўзбекистон ҳудудида қадимги даврга оид қандай ноёб ёд-горликлар топилган.
8. Қадимги даврда ёзув илм ва фанни ривожланганлигини кўрсатувчи қандай маълумотлар мавжуд.
9. Буюк Инак йўлини Марказий Осиё маданияти ривождаги ўрни.
10. Жаҳон маданияти ривожланишида Марказий Осиё маданиятининг ўрни.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида.Т., 1998 й.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.Т., 1998 й.
3. Древние цивилизации.М., 1989 г.
4. Ўзбекистон халқлари тарихи.Т., 1992 й.
5. Камалова Д. М. Узбекская художественная культура. Т., 1995 г.
6. Культура и искусство Древнего Узбекистана Каталог выставки.М, 1991г.
7. Путаченко Г.А. Шедевры Средней Азии.М., 1986 г.
8. Путаченко Г., Ремпель Л. Очерки искусство Средний Азии.М,1982г.
9. Путаченко Г., Ремпель Л. История искусство Узбекистана., 1965г.
10. Путаченко Г., Ртвеладзе Э. Северная-Бақтрия-Тохаристан, Т., 1990 г.
11. Ўзбекистон тарихи ва маданияти.Т., 1992 г.

9-мавзу ШАРҚ УЙҒОНИШ ДАВРИ МАДАНИЯТИ

Маъруза режиси:

1. Уйғониш даври тушунчаси. Уни даврлаштириш масаласи.
2. Марказий Осиёда Уйғониш даври маданиятини белгилаган ижтимоий-сиёсий омиллар;
3. Шарқ Уйғониш даврини ривожланиш босқичлари, ўзига хос хусусиятлари.
4. Уйғониш даврининг Шарқ ва Ғарб маданияти алоқаларида тутган ўрни.

Шарқ Уйғониши, Шарқ Ренессанси ҳақида ган кетганда турли соҳа олимлари-тарихчилар, адабиётшунослар, маданиятшунослар ва санъатшунослар бу масалага беварқ бўлмаганларидек, қарашлар ҳам асосан иккига бўлинади.) Уйғониш атамаси (итальянча-французча-Renaissans-Уйғониш) ни даставвал шу маданият соҳиблари-итальян гуманистлари ишлатганлар. Жумладан италиятик ёзувчи Ж. Бакаччо бу атамани Джотто ижодига қарата, «у антик санъатни уйғотди» деб биринчи бор ишлатган эди. Бутун бир даврни англатувчи тушунча сифатида санъат тарихчиси Ж. Вазари (1511-1574 й.) тарафидан унинг «Машҳур санъаткорлар ҳаётидан лавҳалар» китобида (1550) тилга олинган. Бу тушунча биринчи пайтда антик маданият анъаналарини Италияда «минг йиллик ёввойиликдан сўнг» тикланишини англатиб, сўнграқ илмий тадқиқотларда кенг ишлатили бoshланди. Я. Бурхарт Уйғониш (Ренессанс) ни алоҳида тилдаги маданият деб баҳолади. Масалага қизиқиш ортиб, илмий изланишлар кўная боргани сайин Уйғониш тушунчаси, бу давр маданиятининг хронологик ва географик чегаралари, уни даврлаштириш хусусида зиддиятли, турлича фикрлар билдирига бoshланди. Й. Хейзинг ўзининг «Ўрта асрчиликнинг куз фасли» асарида Уйғониш даври-ўрта аср маданиятининг ингихо даври деб ҳисобласа, бошқа олимлар Уйғониш даври янги давр маданиятининг бoshланиши деб санайдилар. Кўнчилик олимлар Европа Уйғониш даврини классик тарзда даврлаштириб у XIV-XVI асрларга хос деб билсалар, бошқалар Уйғониш маданиятини бир мунча илгарироқ XII аср — Каролинглар Ренессансидан

бошлаб, Испания, Италия шимолидаги мамлакатлар (Шимолги Уйғониш) Уйғониш — XVII аср билан якулайдилар.

1950 йилларнинг ўрталаридан эътиборан «Шарқ» Уйғониш даври масаласида жиддий мунозара баҳс кетди. Хитой маданияти тарихи таҳлилида академик Н. Конрад Уйғониш даврини қадимги, ўрта асрлар сингари инсоният цивилизациясининг барча минтақаларига хос умумбашарий ҳодиса деб қарайди. Умумжаҳоний жараён ҳисоблаган Уйғониш Шарқда (Хитой) VI-VIII асрларда бошланиб, Ғарб сари сийғиган ва XIV асрда Европа ҳодисасига айланган. Уйғонишнинг бундай таққинига қарши бу ҳодиса турли мамлакатларда минтақавий, айрим кўринишларда амал қилиши мумкин, лекин у умумжаҳоний феномен бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобловчилар ҳам бор. Уйғониш даври Хитойда (Конрад), Курияда (Тэн), Эрон-Тожикистонда (Брагинский, Никитин), Ҳиндистонда (Целишев), Туркияда (Меллов), Арманистонда (Чалюн), Озурбойжонда (Ғажиев), Грузияда (Нупубидзе, Наталдзе) кечканлиги ҳақида айрим маълумоталар келтирилади. Айни чоқда ҳар икки қараш тарафдорларини Европа Уйғониш даврини мутлақо бетакрор ҳодиса деб қаровчи муаллифлар (А. Лосев, М. Петров) жиддий танқид қиладилар.

Ўзбекистонда Шарқ Уйғониш даври масаласи маҳаллий материалларни умумлаштирган ҳолда етарли ишланмаган. Марказий Осиё минтақасидаги Уйғониш ҳақида гап борганда IX-XII асрлар аввало хорижий маданият ва қарор топган исломий эътиқодга нисбатан ривожланган ва бойиган қадимий маданият негизига миллий Уйғониш деб қаралмоғи лозим. Марказий Осиё узоқ йиллик тарихида кўп босқин ва галончиликларни кўрди, уларга қарши оҳулик ва мустақиллик учун кураш олиб борди. Ҳақиқат шундаки, ҳар бир босқиндан сўнг миллий давлатчилик ва маданият тикланди. Мустақилликка интилиш юяси ва ҳаракати ўзга халқлар томонидан яратилган маданиятларни инқори эмас. Марказий Осиё маданиятида умуминсоний аҳамиятга молик жамики маданият ютуқлари ижодий уйғунлашганидек, айни пайтда минтақа маданияти бошқа халқлар маданиятларига самарали таъсир кўрсатди ва уларни бойитди.

71-72 бет

1965 г. 121 стр.

Мавжуд адабиётлар ва фикрлар таҳдиди асосида Марказий Осиёдаги халқлар Миллий маданият Уйғониши уч даврга бўлиши мумкин:

1. IX-XII асрлар- араб босқинидан кейинги давр.
2. XIV-XV асрлар мўғул истилосидан кейинги давр.
3. XX аср боши ва хотирги давр колониал босқин ва Совет давридан кейинги сиёсий, миллий, маданият Уйғониш.

Мустақиллик ва миллий маданият Уйғониш ҳодисалари моҳиятан, ички жиҳатдан узвий боғлиқ бўлиб, бу ҳусусда акад. М.М. Ҳайруллаев шундай ёзади: «Мустақиллик ва Уйғониш. Мустақиллик ва юксалиш узвий боғлиқдир, у биздан ақти-идрокни, билишни, истеоду қобилиятни, фаолликни, куч-қайратни талаб этади»¹⁶.

Марказий Осиёда Уйғониш даври маданиятининг белгилари қуйидагича:

- дунёвий илмларга интилиш, дин ва диний билимларни жамият, инсонлар манфаати нуқтаи назаридан талқин этиш;
- Турли халқларнинг маънавий-маданият мероси ўтмиш маданият қадриятларидан (араб, эрон, япон маданияти бойликлари) фойдаланиш;
- Табиатни, мавжуд ҳаётни, мавжудотни ўрганишга қизиқишнинг кучайиши, унинг сирларини очиниш ва ундан фойдаланишга интилишнинг ортиб бориши, шу муносабат билан табиатшунослик илмларининг ривожланиши;
- Билишда ақлни меъон деб билиш, ақлий билиш, рационалистик усул, илмийлик ролининг ошиб бориши;
- Инсонга муҳаббат, унинг ахлоқий, ақлий хислатларини, қобилиятларини ўрганиш ва фазилатларини очиб беришга интилиш, маънавий илмга катта эътибор бериш, комил инсонни тарбиялаш, етук фозил жамоа ҳақидаги фикрларни асослаб бериш;
- Диний тасаввур, диний таълимотлар ривожда диний-ахлоқий мавзунинг устултиги, инсон ҳуқуқи, манфаатларининг диний ғояларда етакчи мавзуга айланиши, ички маънавий камолот, Олтоҳга субъектив ички мукаммалланишув, маънавий-руҳий кўтарилиш, юксалиш ёрдамида эришув ва унинг сифатларида муяссар бўлишга қаратилган фаолият;

бир мунча

¹⁶ Ҳайруллаев М. Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти., Т., 1994 й., 14-бет.

• Оғзаки ва ёзма сўзга катта эътибор, унинг ижтимоий-ахлоқий қудратини қуйлаш, таърифлаш, шеърят, филология, бадий маданиятнинг юксак ривож, сўз санъати, риторика билан шуғулланиш маданийликнинг муҳим белгисига айланиб қолиши.¹⁷

IX-XII асрларда Марказий Осиё минтақасида маданият юксалиши парвоз босқичга чиққанлиги туғрисида гап борар экам, айни шу ҳудуд жаҳонни ҳайратта солган буюк мутафаккирларни етиштириб берганлиги, илм-маърифат, бетакрор кашфиётлар бешиги- тарихда «Мусулмон маданияти», «араб маданияти» деб номланган гушунчалар билан баҳолангани бежиз эмас. урта аср тарихчилари ва сайёҳлари ушбу даврда Марказий Осиёда иқтисод, савдо ўстанлиги, кўркам шаҳарлар қад кўтарганлиги, илм-маърифат туркираб ривожланганлиги ҳақида маълумот берадилар. Монументал меъморчилик, тасвирий санъат, мусавирлик ва мусиқа санъати беқиёс даражада ривожланган, кутубхоналар фаолият кўрсатган.¹⁸ Ушга пайтда «Бухорода баланд тош деворлар билан ўралган саройлар, турли расмлар билан безатилган меҳмонхоналар, моҳирлик билан барпо этилган боғлар, ҳисбонлар, ҳовузлар» мавжуд бўлганлиги ҳақида манбаъларда қайд этилади. Абдул Вафо ал Бузжоний ўзининг «Геометрик қоидаларнинг хушармандларга керакли томонлари ҳақида» асарида турли геометрик усуллар ёрдамида ҳар хил нақшлар, бино безаклари ясаш йўллари, қурувчи усталарнинг тажрибалари, бадий усуллари ҳақида ҳикоя қилади. Бошқа манбаъларда бу даврдаги тасвирий ва мусавирлик санъати, ҳусусан портрет чизиш ҳақида маълумотлар келтиради.¹⁹

Археологик қазилмалар ва қўлёзма манбаълардан маълум бўлишича ўша даврда мусиқа ва мусиқашунослик ҳам кенг ривож топган ва у математика илмининг таркибий қисми саналган. (Мазкур даврнинг буюк олими Абу Наср Фаробий мусиқанинг назарий асослари, куйлар, асбоблар, мусиқа маданиятининг мезонлари, атамалари таҳлилига бағишланган «Катта мусиқа» китобининг муаллифидир. («Китоб ал мусиқи ал Кабир»). Урта аср мусулмон шарқи мусиқа назариясига

¹⁷ Ҳайруллизев М. Урта Осиёда илм Уйғонинг даври маданияти.-Т., 1994 й., 71-72 бетлар.

¹⁸ Пугаченкова Г. Ремпель П., История искусства Узбекистана. Т., 1965 г. 121 стр.

¹⁹ Культура Среднего Востока, Городостроительная архитектура, Т., 1989 г. 191 стр

бағишланган ушбу китоб 2 қисм, 3 китобдан иборат бўлган. Фаробий: «Катта мусиқа» дан ташқари «Мусиқа ҳақида сўз», «Ритмлар тартиби ҳақида китоб», «Ритмга қўшимча қилинадиган ситжишлар ҳақида» асарларининг ҳам муаллифидир.²⁰

Уйғониш даври маданиятининг буюк намоёндалари ўз ижод, изланишларида бевосита қадимги маданият меросга таяндилар. Аввалги маърузада Марказий Осиё халқларининг қадимги юнонлар, римликлар, месопотамияликлар, ҳиндистонликлар ва хитойликларнинг маданияти билан яқиндан таниш бўлганлиги, бу тилларни яхши билганликларини қайд этган эдик. Юртни харобага айлантирган, маданий ёдгорликларни хонавайрон қилган, илм аҳлиларини қувгин этган (Ибн Кутайба) араб босқинига қарамай, қадимги бой маданият исиз йўқолмади. Ислом бутун маданиятга, тилга, улум-анъаналарга маълум даражада ўз таъсирини ўтказган бўлсада, унинг моҳияти ўзгармади. Бу халқимизга хос эзгулик, меҳр-шафқат, инсонпарварлик, ҳайр-муруват, оққунгиллик, бағрикенглик, илмга ташналик, ўзга халқларга ишонч эҳтиром фазилатларидир. Юнон, Ҳинд, Хитой маданиятини жуда яхши билган Марказий Осиёнинг илм аҳлигина ўзга халқларни бошқалар маданияти билан яқиндан таништириши мумкин эди. Шунинг учун ҳам машҳур математик ал-Хоразмий ҳиндларнинг ҳисоб тизимини, Фаробий Юнонистонлик Арастунинг фалсафий таълимотини, Ибн Сино Гиппократ тиббиётини янги даврда янги босқичга кўтарди, имом ал-Бухорий исломий таълимотни асослади. Муҳаммад Пайғамбардан кейинги иккинчи шаҳсга айланди.

(Уйғониш даврида миллий маданиятни юксалтиришга эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Мустақилликни қўлга киритган Сомонийлар шажарасининг биринчи ҳукмдорлари миллий маданий қадриятларни барқарор этмасдан туриб тўла давлат мустақиллигига эришиш мумкин эмаслигини англадилар. Жумладан, она юрт малҳи бу даврда шу даражага кўтариладики, зардуштийлик эсланмай қолди. Араб ёзувида баъдий ижодни таъқиқламаган ҳолда, самонийлар оддий халқ англайдиган тилда ёзган муаллифларни тўла қўлаб-қувватладилар. Сомонийлар

---

²⁰ Ҳайруллаев М., Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти, Т., 1994 й. 31 бет.

нафақат адабиёт аҳлига, барча олимларга ҳомийлик кўрсатиб, Шероз кутубхонаси билан рақобат даражасида бўлган улкан кутубхонани асосладилар. Улуғ аллома ибн Синонинг хотирлашича, кутубхона кўпхонали бўлиб, хоналарнинг бирида араб китоблари, шеърлари бошқасига фикҳга оид китоб таҳияланган. Шу тартибда ҳар бир хонада фаннинг маълум соҳасига доир китоблар жамланган.

Китоб ёзишнинг кучайиши, ҳаттотлик санъатининг, уни безаш, нақшлар билан кўркам қилиш мусаввирлик санъатининг ривож топишига олиб келган.

Умуман бу даврда қўлёзмаларни кўчириш, тайёрлаш, тўплаш маданий ҳаётнинг муҳим соҳасига айланган. Маълумки, асар фақат қўлда бир нусхадангина ёзилар эди. Босмахона эса бир неча асрдан сўнггина пайдо бўлган. Ёзилган асарни нусхасини кўпайтириш, бошқаларга етказиш, ундан нусха олиш зарур эди. Шунинг учун нусха кўчириш, асарни кўпайтиришга катта эътибор берилди. Аста-секин махсус нусха кўчириш санъати ва ҳунари шаклланди, шу туфайли бир жойда ёзилган асарларни бошқа шаҳар, ўлкаларида тарқатиш имкони вужудга келди.

Махсус нусха кўчириш билан шуғулланувчилар, ҳусни хат соҳиблари пайдо бўлиб, улар буюртма ёки сотиш учун асарлардан нусха кўчириш билан шуғулланганлар. Китобдан нусха кўчириш, китоб савдосининг кенг йўлга қўйилиши ҳамда маърифат аҳлини тинимсиз фаолияти туфайли Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур, Бағдод, Дамашқ сингари шаҳарларда катта кутубхоналар вужудга келди. Бозорларда китоб расталари кўпайди, китоб савдоси, уни тарқатиш билан шуғулланувчилар фаолияти кенгайди. Марказий Осиёга Бағдод, Миср, Эрон ва Испаниянинг турли шаҳарларидан қўлёзмалар келтирилиб, юртдошларимизнинг қўлёзма асарлари бошқа ўлкаларга олиб кетиладиган бўлди²¹. >

Таянч тушувчалар

Уйғониш даври, Ренессанс, Мусулмон маданияти, Қорахонийлар, Самонийлар, миниатюра, мусаввирлик, ҳаттотлик, қўлёзма.

---

²¹ Ҳайруллаев М., Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти, Т., 1994 й., 33 б.

1. Уйғонини даври тушунчаси ва Шарқ уйғонишининг ўзига хослиги.
2. IX-XII асрларда Марказий Осиёда маданият равиқининг омиллари.
3. Уйғонини даври маданиятининг асосий белгилари.
4. IX-XII асрларда Ўзбекистон ҳудудида амал қилган илмий матрифий марказлар.
5. Марказий Осиё мутафакрларининг Араб дунёси ва жаҳон маданияти ривожига қўшган ҳиссаси.
6. IX-XII асрларда адабиёт ва санъатнинг гуллаб яшнаши.
7. IX-XII асрларга оид машҳур меъморчилик ёдгорликлари.
8. Ҳозирги даврда маданий меърос ва ўтмиш анъаналарини тиклаш юзасидан амалга оширилаётган асосий тадбирлар.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият, Т., 1994 й.
2. Художественная культура Средней Азии. IX-XIII веков, Т., 1983 г.
3. Путаченкова Г.А. Очерки искусство Средней Азии. М., 1986 г.
4. Мерос. Т., 1991 й.
5. Хайруллаев М.М. Ўрта Осиёда илк уйғонини даври маданияти. Т. 1995
6. Баҳодиров Р. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий. Т. 1995 й.
7. Қажумов А. Абу Райҳон Беруний. Абу Али Ибн Сино. Т., 1987 й.
8. Қажумов А. Аҳмад-ал Фарғоний. Т. 1991 й.
9. Ҳамидов Ҳ. Қирқ беш аллома ҳикояти. Т., 1995 й.
10. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993 й.
11. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар I-жилд Т., 1968 й.
12. Ни юмулмулк. Сиёсатнома. Т., 1997 й.
13. Хужа Самандар Термизий. Дастур-ул-мулк. Т., 1997 й.
14. Абу Исо Термизий. Саҳиҳи Термизий. Т., 1993 й.
15. Ватан тарихи Т. 1997 й.
16. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Т. 1991 й.
17. Усмон Ориф. Баҳовуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. Т. 1993 й.

ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МАДАНИЯТИ (XIV АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – XV АСР)

Маъруза режиси:

1. Темур ва темурийлар давлатининг ижтимоий-иқтисодий, маданий-маиший тараққиёти.
2. Меъморчилик, тасвирий санъат ва амалий санъат.
3. Илм-фан ва адабиёт.
4. Санъат, фалсафа ва дин.

1. Темур ва темурийлар даври Ўрта Осиё маданиятида алоҳида даврни ташкил қилади. Маданият тарихида классик давр ҳисобланган бу давр хусусан, ўзбек маданиятининг бутунги ҳуқуқий жойлашувида асос бўлиб хизмат қилади. Аввало, бу давр маданияти Темур асос солган кучли давлатчилик тамойиллари асосида шаклланган ижтимоий-иқтисодий тараққиёт билан боғлиқдир.

Амир Темур даврида Ўрта Осиёнинг мустақил бир давлат қилиб бирлаштирилиши мамлакатнинг иқтисодий-маданий тараққиётига ижобий таъсир кўрсатади. Илм-фан, адабиёт ва санъат, ҳунармандчилик ва меъморчилик равнақ топди. Мамлакат ва пойтахт Самарқанднинг ободончилиги йўлида маҳаллий ва чет мамлакатлардан қўллаб-қўлловчи фан ва санъат аҳлисини, ҳунарманд меъморларни ва мусаввирларни тўплади.

Темур марказлашган давлат тузиш жараёнида ишлаб чиқаришга, хусусан қишлоқ хўжалигига алоҳида эътибор берди. Ўрта Осиёда қишлоқ хўжалиги сунъий суғоришга боғлиқлигини яхши тушунган Темур Ангор каналини қаздирди ва Мурғоб водийсида суғориш ишларини йўлга қўйди. Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарлари оқар сув билан таъминланди. Лалмикор ерларда ариқлар қазилди. Деҳқончиликда донли экинлар, пахта, зиғир экилган. Бўёқ учун рўян ўсимлиги, шунингдек пиллачиликда тутлар кўп экилган. Узум, лимон етиштирилган.

Улутбек даврида Боғи майдонда турли ўсимликлар экилиб, Боғча номли боғ барпо этилган. Темур Самарқанд атрофида Бағдод, Султония ва Шероз номли қишлоқлар қурди. Темур ва Улутбек даврида қўйчилик ва йилқичиликка алоҳида эътибор берилган.

Тоғ-қон ишлари йўлга қўйилиб, турли маъданлар қазиб олиниши туфайли хунармандчилик ривожланган.

Ободончилик, суюрма деҳқончиликнинг ривожланиши иқтисодий ҳаётда муҳим соҳа-хунармандчилик, савдо ва товар-пул муносабатларининг тараққиётига ижобий таъсир кўрсатди. хунармандчилик тармоқларининг кўпайиши туфайли шаҳарларда хунармандчилик маҳаллаларининг сони ортиб, янги бозор расталари, тим ва тоқлар қурилди. Тўқимачилик, кулолчилик, чилангарлик, темирчилик ва бинокорлик соҳалари асосий ўрин тутган. Самарқанд, Бухоро, Ташкент, Шохруҳия, Термиз, Шахрисабз, Қарши шаҳарларида янги хунармандчилик маҳаллалари қурилиб, савдо марказига айланди. Ип, жун, каноп толасидан газмоллар тўқилган. Инакдан шойи газламалар атлас, кимхоб, банорас, дуҳоба, ҳоро, лебо каби газмоллар тўқилган.

XV-асрда металл буюмлар- уй-рўздор буюмлари, асбоб-ускуналар, қурол-яроғлар кўпайиб ишлаб чиқарилган. Самарқанд кулолсозлик марказига айланиб, совутоғлар маҳалласи қурилган. Шаҳарларда мис ва жездан буюмлар ва мис чақалар тўрб қилинган. Темур фармони билан Уста Иззуддин Исфаҳоний ясаган жез қозон ва шамдон ҳозиргача сақланиб қолган. Мистар ва чилангарлар металлни тоблаш, қўйиш, сиртига нақш солиш, олтин ва қумуш суви юритиш каби мураккаб ишларни бажарганлар.

Масалан, Бибихоним масжиди эшиклари етти хил маъдан қотишмадан тайёрланган. Заргарлар олтин, қумуш ва жез қотишмаларидан нафис зеб-зийнат буюмлари ясаганлар. Олтин ва қумуш тардинчи, қимматбаҳо тошлар қалалаган идишлар сиртига нақш ва ёзувлар ишланган.

Кулолчилик энг сертармоқ соҳа бўлган. XIV-XV асрларда сирли сопол балий ранг-барангликда турли соҳаларда ишлатилган ва турли буюмлар ясалган. Тоштарошчиликда нақш, хаттотлик кенг қўлланила бошланган. Бинокорликда финг терувчилар «Банно», пештоқ, равоқ ҳамда тоқларга парчин ва чироқ қопловчи пардозчилар «Усто» дейилган.

Самарқандда шишасозлик ривожланиб турли идиш ва буюмлар ясалган. Қурилишда рангли ойналардан фойдаланилган. Ёғоч ўймакорлигида нақшнинг бинолар қурилган ва буюм жиҳозлар ясалган. Самарқанд қоғози ҳатто чет ўлкаларда машҳур бўлган.

Бу даврда хунармандчилик моллари ишлаб чиқарадиган корхона бошлиғи «Уста» шогирдлар «Халфа»лар бўлган. хунармандлар шаҳарнинг маданиятга табақасига мансуб бўлган.

Темурийлар давлати Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Русия, Волга бўйи, Сибир билан мунгазам савдо-сотиқ алоқалари олиб борган. Чет давлатлар билан савдо алоқаларини кенгайтиришда темурийларнинг элчилик алоқалари муҳим аҳамият касб этган. Темур савдо растанлари, бозорлар ва йўллар қурдилади, қарвон йўлларида қарвонсаройларни қўнайтиради. Айниқса, Самарқанд ва Бухорода бозор, чорсу, тим, тоқ, кашпон каби савдо ҳунармандчилик иншоотлари қад ростлади. Шаҳар бўйлаб ўтган кенг кўчанинг икки томонига дўконлар жолаштирилган. Самарқанд ва Бухоро савдо майдонларининг кенглиги ва ихтисослаштирилган бозорларга эгаллиги билан ажралиб турган. Бозор савдо маркази ва ҳунармандчилик ишлаб чиқариш жойи эди. Шунингдек, бозорларда қўлзма китоблар, ёзув қоғози сотилган, ариза ёки мактуб ёзувчи мирзалар ҳам ўтирган. Савдо растанси унда сотилувчи товар номи билан аталган. Бозорларда адабиёт, шеърят, илм-фан ҳақида суҳбатлар бўлган, фармонлар эълон қилинган ва айбдорлар жазоланган. Турли томонлар шу жойда кўрсатилган, масжид, мадраса, ҳаммом бозорга яқин жойга қурилган.

Темурийлар даврида қарвон йўлларида элчилар, чопарлар ва савдо қарвонлари учун дам олиш, отлар алмаштириш жойлари қурилган.

XIV-XV аср охирида Мовароуннаҳрни кўп мамлакатлар билан ижтимоий-иқтисодий баъзан сиёсий ва ҳарбий аҳамиятга эга бўлган қарвон йўллари боғлаган эди. Бу йўллар бир-биридан иқтисоди, халқ тумун тарзи, дини, маънавий ва моддий маданияти жиҳатдан фарқланувчи мамлакатларнинг ўзаро алоқасини ривожлантиришга имкон яратди. Қарвон йўллари савдо, дипломатик алоқаларнинг амалий вазифасини, айти вақтда мамлакат ва халқларнинг ўзаро иқтисодий ва маданий таъсирини мустаҳкамлашга хизмат қилди.

2. Ўрта Осиё заминида темурийлар даври илм-фан, адабиёт, санъат соҳаларида қамолот босқичига кўтарилди. Темурийлар давлатининг қудрати айтиқса меъморчиликда намоён бўлди. Оқсарой пешгоқилда битилган «Қудратимизни кўрмоқ истасанг-биноларимизга боқ!» деган ёзув Темур давлатининг сиёсий вазифасини ҳам англатар эди. Темур даврида Мовароуннаҳр шаҳарлари қурилишида истеҳкомлар, шоҳ кўчалар, меъморий мажмуалар кенг қўлам касб этади. Илк ўрта асрлардаги шаҳарнинг асосий қисми бўлган «Шаҳристон»дан қўлам ва маз-

муни билан фарқ қилувчи «ҳисор» қурилишини Самарқанд ва Шаҳрисабзда кузатиш мумкин. Темур даврида Кеш шаҳар қурилиши якунланди. «Ҳисор»нинг жануби-ғарбида ҳукумат саройи Оқсарой ва атрофида работлар, боғ-роғлар қурилди.

Темур салтанат пойтахти Самарқандни безатишга алоҳида эътибор берди. Шаҳарда «Ҳисори», қалъа, улуғвор иншоотлар ва тиллакор саройлар бунёд эттирди. Самарқандга киравериндаги Кўҳак тепалигида Чўпон ота мақбараси Улуғбек даврида қурилган бўлиб, бу иншоотда мутаносиблик, умумий шаклнинг нафислиги, безакларда улуғворлик уйғунлашиб кетган. Темур даврда Самарқанд Афросиёбдан жанубда мўғуллар давридаги ички ва ташқи шаҳар ўрнида қурила бошлади ҳамда бу майдон қалъа девори ва хандок билан ўралиб (1371 й) Ҳисор деб аталди. Ҳисор 500 гектар бўлиб девор билан ўралган. Шаҳарга олпита дарвозадан кирилган.

Шаҳар маҳалалардан иборат бўлиб, гузарларга бирланган. Шаҳарда меъморий мажмуалар шаклланиши Темур ва теурийлар даврининг энг катта ютуғи бўлди. Меъморчилик тараққиётининг янги босқичига кўтарилди, иншоотлар кўлами билан бирга унинг шакли ҳам улканланди. Бу жараён муҳандислар, меъморлар ва наққошлар иммасига янги вазифаларни қўйди. Темур даврида гўмбазлар тузилишида қирралар оралиғи кенгайди. Икки қаватли гўмбазлар қуришда ичкаридан ёйсимон қовурғаларга таянган ташқи гўмбазни кўтариб турувчи пой гўмбазнинг баландлиги ошиди. Улуғбек даврида гўмбаз ости тузилмаларнинг янги хиллари ишлаб чиқилди. Аниқ фанлардаги ютуқлар меъморчилик ёдгорликларида аниқ кўринади (Шоҳизинда, Аҳмад Яссавий, Гўри Амир мақбаралари, Биби-хоним масжиди, Улуғбек мадрасаси). Уларнинг олд томони ва ички қиёфаси режаларини тузишда меъморий шаклларнинг умумий уйғунлигини белгиловчи геометрик тузилмаларнинг аниқ ўзаро нисбати бор. Безак ва сайқал ишлари ҳам бино қурилиши жараёнида барабар амалга оширилган.

Теурийлар давригача ва ундан кейин ҳам Мовароуннаҳр ва Хуросон меъморчилигида безак ва нақш бу қалар юксалмаган. Темур ва Улуғбек даври меъморчилигида безакда кўп ранглилик ва нақшлар хилма-хиллиги кузатилади. Эпиграфик битикларни бинонинг махсус жойларига, хаттоглик санъатини мукаммал эгаллаган усталар олти хил ёзувда ишлаган.

Кошин қатамларида тасвир мавзуи кам учрайди. Оқсарой пештоқларида Шер билан Куёшнинг жуфт тасвири учрайдики, бу рамзий маънога эга. Темур ва Улутбек даврида бино ичининг беағи ҳам хилма-хил бўлган. Девор ва шифт, ҳатто гumbаз ҳам нақш билан зийнатилган. Темур даврида қурилган биноларда кўк ва зарҳал ранглар устун бўлиб, дабдабати нақшлар ишланган, Улутбек даврида Хитой чиннисига ўхшаш оқ фондаги кўк нақшлар кўп учрайди.

Бу даврда диний иншоотлар, ҳукмдор саройлари, аслзодаларнинг қароргоҳлари кўптаб қурилди. Темур Ҳиндистон юришидан сўнг (1399 й). Самарқандда жоме масжиди қурдиради. Унинг рўпарасида Бибихоним мадрасаси ва мақбара бунёд эттирди. Улутбек Бухоро Жоме масжидини кенгайтириб, қайта қуриш ишларини бошлаган, бироқ у XVI асрда қуриб битказди.

Темур даврида Сарой Мулк хоним Гўри Амир мажмуасида мадрасалар қурилган. Улутбек Самарқанд, Бухоро ва Гиждувонда мадрасалар бунёд эттирди. XV асрда мадраса меъморчилиги ўзининг узил-кесил қиёфасига эга бўлди. Мадраса қурилиши ягона тизим бўйича режалаштирилса ҳам, асосий шакллари, уларнинг ўзаро нисбатлари ва безакларига кўра ҳар бири ўз қиёфасига эга эди. Темурийларнинг икки санъат дурдонаси-Самарқанддаги Улутбек ва Ҳиротдаги Гавҳаршодбегим мадрасалари ягона тизим режаси бўйича қурилганига қарамай, бир-биридан фарқ қилади.

Темурийлар давридан қолган мақбара, дин арбоблари ва руҳонийлар қабрини ўз ичига олувчи тўсиқ-хазира, авлиёлар қаламжолари, даҳма алоҳида гуруҳни ташкил қилади. Самарқандда Темур даврида шайх Бурхониддин Сағоржий хилхонаси — Руҳобод мақбараси ва Темурийлар хилхонаси -Гўри Амир. Шунингдек, Шоҳизинда мажмуасида пештоқли мақбаралар гуруҳи қурилади. Улутбек даврида ижодий изланишлар самараси даҳмаларнинг меъморий кўринишига ҳам таъсир ўтказди. Шоҳизинда мажмуасида саккиз қиррали мақбара ва ҳозиргача Қозизода Румий мақбараси деб келинаётган («Суттоннинг онаси» учун қурилган, асли номаълум) мақбара қурилади. Улутбек Бухоро, Гиждувон, Шаҳрисабз, Термиз, Тошкентда ҳам ноёб обидалар қурдирган. Аммо қурилиш миқёси ва безаклар бўйича Самарқанддаги обидалар устунлик қилади. Тошкентда Занги ота мақбараси ва Шайхонтоҳур мажмуаси, бўлиб, Қалдирғочбий мақбараси XV асрнинг биринчи ярмига мансуб.

Темур даврида улкан иншоот-Туркистон шаҳрида Аҳмад Ясавий мақбараси барпо қилинди. Бу мақбара мусулмон Шарқининг меъморий ёдгорликлари орасида энг ноёбидир.

Қадамжолар меъморчилиги ҳам ўзига хос тузилишга эга. Темур Бухорода Чашмаи Аюб (1380й.) ёдгорлигини қурдилади. Шунингдек, Темур Шаҳрисабзда зиёрат ва дафн маросимлари учун «ҳазира»-«Дор ус-Сиёзат» (1389-1400) хилхонасини қурдирган. Ўли Жаҳонгир вафот этгач Шаҳрисабзда мақбара (ҳазрати Имом) қурдирган. Унда Хоразм меъморчилиги анъаналарини кўриш мумкин.

Самарқанддаги Улутбек расадхонаси меъморий санъатнинг ноёб ёдгорлигидир. Расадхона диаметри 48 метрли айлана шаклда бўлиб, уч қаватлидир.

Темурийлар даврида қурилган саройлар икки хил бўлган. Биринчиси-маъмурий-сиёсий мақсадда бўлиб, қапла ёки шаҳар ичида қурилган. Иккинчиси-шаҳар ташқарисидagi боғларда қурилган қароргоҳларда қабул маросимлари, мажлислар ўтказилган ва хордиқ чиқарилган. Шаҳрисабздаги Оқсарой гумбазининг диаметри 22 метр бўлиб, тоқ ва равоқлари беқиёс бўлган. Темур ва Улутбекнинг асосий қароргоҳи Самарқанддаги Кўксарой ва Бўстонсарой дейилади. Шунингдек, шаҳар ташқарисида Темур ўн иккига боғ ва саройлар бунёд эттирган.

Улутбек даврида Самарқанднинг Регистон майдони шаклланди, «Масжили Муқаттаъ», 210 гумбазли Кўкалдон жомъе масжили қал кўтарди. Шоҳизиндала айрим мақбаралар, Шаҳрисабзда Кўкгумбаз масжили, «Читустун» ва «Чиннихона» саройлари унинг даврида қурилди.

XV асрнинг иккинчи ярмида Самарқандда Хўжа Аҳрор мадрасаси, Ишратхона, Оқсарой мақбаралари бунёд қилинди.

Амир Темур ва Улутбек даврида тасвирий санъат турли йўналиш бўйича юксалди. Ислонда жонли нарсалар тасвирига сиғинмаслик тасвирий санъатда нақшнинг раванқига сабаб бўлди. Ўрта Осиёда араблар босқини туфайли тўхтаб қолган деворий суратлар ва умуман тасвирий санъат Темур даврида янги шакл ва мазмунда тикланди. Хаттотлик- қўлёзма адабиётнинг ажратмас бир қисми ҳисобланган. Миниатюра- тасвирий санъатга ҳам аввало нақш сифатида қаралган. Темурийлар даврида тикланган деворий суратлар эса XVI асрда яна тўхтаб қолди. Самарқанддаги Темурийларнинг сарой-қароргоҳларида қабул маросимлари, жанг воқеалари, ов манзаралари, халқ байрамлари

тасвири туширилган деворий суратлар бўлган. Темур, ўғиллари, набиралари, аёллари ва канизаклари тасвири бу деворий суратларда акс эттирилган Улутбек деворида ҳам деворий суратлар мавзу жиҳатдан ранг-баранг бўлиб, услубий жиҳатдан миниатюра жанрига яқин бўлган. Бу даврда қалта кўчирилган Абдурахмон ас-Сўфийнинг (X аср) фалақийётга оид асарига ишланган бир суратда Андромеда юлдузлар туркуми Чочлик аёл қиёфасида тасвирланади. Самарқанд расадхонасида эса тўққиз фалак кўриниши, етти гардиш, етти юлдуз-ёритқич даража, вақт бўлимлари, Ер юзининг етти иқлими тасвирланган.

Темур даврида қурилган Ширинбека она, Бибиҳоним, Туман она обидаларида наққошлик ва хаттотлик билан бирга тасвирий лавҳалар ҳам мавжуддир. Ширинбека она мақбарасида тасвир кўп рангларда, қолган ички бино деворларида оқ ва молий рангдаги табиат манзаралари тасвирланади.

Хаттотлик санъати тараққиётига XV асрда анъанавий насхи, куфий, деворий хатлари билан бирга неппоқларни безовчи суле ва тезкор-настаълиқ ноёб қўлёзма асарлар кўчириладиган махсус устахоналар китоботчиликнинг равнақига ижобий таъсир кўрсатди.

Амир Темур даврида Самарқандда миниатюра рассомчилик мактаби ташкил тошди. ҳозир Туркия ва Берлин кутубхоналарида сақланаётган кўчирма-ҳомаки миниатюра нусхалари XIV-XV асрларга оид бўлиб, уларда алоҳида шахслар, дарахтлар, гуллар, кичик композициялар, нақшларда чизиқлар уйғунлиги, ҳаракатлар аниқлиги, қиёфаларнинг ўз ўрнида жойлаштирилиши билан ажралиб туради.

Тарихий шахсларнинг қиёфалари ҳам миниатюраларда акс этган. Амир Темур қиёфаси тириклик вақтида акс этган миниатюралар ҳали топилмаган. Асл ҳолатига яқин суратлар «Зафарнома»нинг дастлабки кўчирилган нусхаларида учрайди. Унинг бир мунча ёрқинроқ қиёфаси Ҳиротда (1467 й.) кўчирилган «Зафарнома»да келтирилади. Дастлаб Мирак Наққош бошлаган ва Беҳзод якунлаган ушбу миниатюрада бой композиция ва сержило бўёқларнинг уйғунлиги ажралиб туради.

Миниатюра рассомчилигининг тараққиёти адабиётнинг ривож билан боғлиқ бўлган. Мусаввирлар Фирдавсий, Низомий, Деҳлавий, сўнгра Жомий ва Навоий асарларига расмлар ишлаган. XIV асрда «Жомеъ ут-таворих», «Тарихи Рашидий» каби тарихий асарларга ҳам миниатюралар ишлаган. Бу анъана Темур

рийлар даврида ҳам давом эттирилиб, «Зафарнома» ва «Темурнома» асарларида жанг лавҳалари тасвирланади. Айрим ҳолларда диний асарларга ҳам Макка ва Мадина тасвири туширилган. Бадий асарларнинг баъзиларида Муҳаммад пайғамбарнинг (юзи ниқобла) одамлар орасида турган ҳолати ва меърожга чиқишларига оид лавҳалар учрайди.

XV аср миниатюраларининг аксариятида шарқ шеърятининг қаҳрамонлари-Лайли ва Мажнун, Хусрав ва Ширин, Рустам, жанг лавҳалари тасвирланади. Умуман миниатюра санъати Ироқ, Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳр ва Ҳиндистонгача худудда бир даврга хос бадий-эстетик ҳодиса эди. Бу ҳодиса Темурийлар билан боғлиқ бўлиб, темурийларнинг Бағдод, Шероз, Табриз, Ҳирот, Самарқанд, Деҳли каби марказларида бир неча миниатюра мактаблари вужудга келди.

Самарқанд миниатюра мактаби XIV-XV асрнинг биринчи ярмида қарор топган бўлиб, турли туркумда яратилган бу миниатюраларда Шарқий Туркистон санъатига хос бўлган Туркий образларда Хитой рассомчилиги таъсири сезилиб туради.

Самақандаги сарой мусаввирлари Абул Ҳайя ва унинг шогирдлари Шайх Маҳмуд Талиий, Пир Аҳмад Боғи Шамолий, Муҳаммад бин Маҳмудшоҳ, Дарвеш Мансурлар ишлаган расмлар нозик, бўёқлар усталик билан қўлланган. уларнинг миниатюралари темурийлар даврига хос ов-шикор мавзуида яратилган. 1420 йилдан кейин Бойсунқур Мирзо Ҳиротда хаттотлик ва наққошлик устахонаси ташкил қилгач бу рассомларнинг айримлари Ҳиротга кўчиб ўтади. Абул Ҳайя тарихий асарларига ишлаган миниатюраларда Амир Темур ва темурийларнинг қиёфалари акс этса, бадий асарларга ишлаган расмларида ҳам улар турли ҳолатларда тасвирланади. Халил Султон даврида ишланган айрим миниатюралар график тарзда, бадий жиҳатдан ўзига хос «сиёҳи қалам» услубида ишланган. Темур ҳаётлик даврида унинг сарой деворларида шоҳ ва шаҳзодалар бор бўйида тасвирланиб, ҳақиқий портрет жанрини Камолиддин Беҳзод шакллантирди. Умуман, Темур ва темурийларнинг қиёфалари тасвирланган кўлаб миниатюралар дунёнинг турли кутубхоналарида сақланмоқда. Уларнинг аксариятида расм чизилган давр ёки расом, жой, мактаб кўрсатилмаган. Бироқ, бу миниатюраларда нур сочиб турган қуёшсимон шернинг боши тасвирланган туг-Темурнинг герби-унинг саройи пешпоқида, Халил Султон ва Улуғбек зарб қилган тангаларда учрайди. Шунингдек, табиат

тасвирида тўқ яшил ва жигарранг кўчилиги, кийимлар туркий миллатга хос бўлганлигидан бу миниатюралар Самарқанд миниатюрачилик мактабига мансуб дейиш мумкин. Чунки, Ҳирот ва Шероз миниатюралари қаҳрамонларининг кийимлари бошқачароқдир.

Самарқанд мактаби миниатюрачилари вакиллари композиция яратиш ва манзара тасвирида маҳоратлидирлар.

Улуғбек даврида машҳур бўлган хаттот ва мусаввир асли Обивардлик Султон Али Бовардий миниатюралари чиқишларнинг кескинлиги, ранглارнинг ёрқинлиги билан ўзига хосдир. Самарқанд мактабига хос бўлган 18 та миниатюра Низомийнинг «ҳамса» асарига ва 49 та миниатюра «Шоҳнома» асарига ишланган бўлиб ҳозир Туркия кутубхонасида сақланади. Улуғбек даврида ас-Сўфийнинг «Силжимас юлдузлар рўйҳати» асарига ишланган миниатюраларда хариталар қизил ва қора доиралар билан кагга ва кичик юлдузларнинг жойлашиши кўрсатилган бўлиб, график тарзда ранг бермай, қора сиёҳда чизилган. Юлдуз туркуми оддий халқ вакили қиёфасида тасвир этилади. Шарқ миниатюрачилигида оддий халқ ҳаёти мавзунини тегишлик даврида пайдо бўлган. Масалан, «Самарқанд масжидини қуриш», «Искандар деворини бунёд этиш», «Кўчманчилар турмуши», «Жамшиднинг оддий халққа ҳунар ўргатиши мавзунини» миниатюралар бунга мисолдир.

Темурийлар даврида маданиятнинг юксалиши бадий ҳунармандчиликнинг турли шаклларида намоён бўлди. Бадий ҳунармандчилик асосан меъморчилик билан боғлиқ бўлмай, кошинкорлик кулолчилиги, ёғоч ва тош ўймакорлиги билан ҳам боғлиқ эди. Қабр тошларига қисман ўсимликсимон, асосан геометрик назмларда хаттотлик намуналари билан сўзлар битилган. Бу ёзувлар чуқур, қуша ўйиқларида битилган. Қабртошлар сағана ёки суна шаклида бўлиб, бўз рангли мармардан, айрим ҳолларда ўта ноёб тошлардан тантана идишлар ишланган. Ёғоч ўймакорлигида Гўри Амирда, Шоҳи Зинда, Яссавий мақбаралари, эшиклари, шунингдек XV асрга оид уй устунлари нақшлар билан ишланган. Темур ва Улуғбек даврларида металл ўймакорлиги тараққий этади. Буюм ва идишлар олтинсимон бронза, лагун, қизил мисдан ишланган. Нақшлар ўйиб, бўртма усулда, қимматбаҳо тошлар қадалиб тайёрланган. Яссавий мақбараси улкан-шамдонлар, айниқса икки ғонналик қозон бронза қўйиш санъатининг энг юксак намунасидир.

Амалий санъатнинг кулолчилик тури учун яшил, зангори тусдаги ёрқин сир устига содда ўсимликнома нақшларни қора бўёқлар билан тушуришга ёки уярма гуллар ишланиши, бу даврда пайдо бўлган оппоқ идинларга сир устидан кобальт ёрдамида нақш берилиши янгилик эди. Сопол буюмлардаги нақшлар мўйқаламда чизилган. Олдинги асрларда сопол буюмларига чизик нақшлар чизишпан, темурийлар даврига мансуб чиккисимон сопол буюмларда кулол-рассом турли услубда оч ҳаворангдан то ложувардга қалар ранглари қўлайди. Темур ва темурийлар даврининг амалий санъат турларидан тўқимачилик, гиламдўзлик, кашпачилик юксак санъат даражасига кўтарилди.

Амир Темур илм-фан ривожини учун ғамхўрлик қилиши туфайли Самарқанд дунёнинг маърифий марказига айланди. Машиҳур олимлар Самарқандга келди. Масалан, Қозизода Румий, табиб Хусомиддин Кермоний, фалакиётшунос Мавлоно Аҳмад, Улуғбек даврида турли мамлакатлардан келган 100 дан ортиқ олимлар илмий ва ижодий фаолият кўрсатган. Темур ва темурийлар замонида табиий ва гуманитар фанлар соҳасида буюк олимлар етишиб чиқди ҳамда жаҳон фанига муносиб ҳисса қўнди. Фалокіётшунослик фанида Улуғбек, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид ва Али Қушчилар янги кашфиётлар қилди. Тарих илмида Шарофиддин Али Яздий, Ҳофизи Абру, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Зайниддин Восифий ва бошқалар қимматли асарлар яратди. Бадий ижод ва тилшуносликда Жомий, Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий, Атоулло Ҳусайний, Кошифий сингари ижодкорлар юксак санъат асарлари билан машҳур бўлди.

Мирзо Улуғбек даврида Самарқандда биринчи Академияга асос солинди, Ер куррасини ўлчаш ва фалакиётшунослик жалвалларини тузиш ишлари амалга оширилди. Самарқанд расадхонасининг қурилиши улкан маданий воқеа бўлиб, жиҳози ва илмий ютуқлари жиҳатидан унга тенг келадиган расадхона йўқ эди. Расадхонада Улуғбек математика, геометрия, фалакиётшуносликда чуқур билимлар соҳибини эди. Али Қушчи, Муҳаммад Ҳавофийлар унинг сеvimли шогирдлари бўлган.

Мирзо Улуғбек «Зиҳ» асарида VIII-XI асрларда бошланган фалакиёт илмига оид анъанани давом эттириб, юқори даражага кўтаради. Математикага доир «Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола», Фалакиётшуносликка оид «Рисолаи Улуғбек» ва мусиқа ҳақида «Мусиқа илми ҳақида рисола» каби

асарлар ёзди. Улутбек Самарқанд, Бухоро ва Гиждувида мадрасалар қурдириб, таълим ишларига раҳбарлик қилди.

Темур ва темурийлар даврида халқ оғзаки ижоди намуналари яратилди. Адабиёт бадий услуб жиҳатидан такомиллашди, адабиётшунослик ва тилшуносликка оид илмий асарлар яратилди. Ўзбек таржима адабиёти вужудга келди.

Бу даврда етук ижодкорлар Қутб, Сайфи Саройи, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Амирий, Атоий, Саккокий, Лугфий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ ва бошқалар яшаб ижод қилди. Айниқса ўзбек ёзма адабиётининг дунёвий қўламини Алишер Навоийнинг ижоди камолот босқичига кўтарди.

Мовароуннахр ва Хуросонда ўзбек тили, адабиёти ва маданиятининг мавқеи орта борди. Хуросондаги туркийзабон халқлар ва уларнинг зиётилари Самарқанд, Бухоро, Туркистон ва бошқа шаҳарлардаги олимлар шоирлар ва санъаткорлар билан ўзаро жуда яқин муносабатда бўла бошладилар. Қайси ижодкор ўзига қайси мамлакат ёки шаҳарни қулай деб билса, ёша ерда яшаб ижод қилди.

Масалан, хоразмлик шоирлар Ҳайдар ва Ҳофиз Хоразмийлар Шерозга, Исмоил Ота авлодларидан бўлган шоир Шайх Атоий Турбатдан (Тошкент яқинидан) Балхга, Мавлюно Лугфий ҳам асли Тошкентдан бўлиб Ҳирот яқинига бориб яшаб қолганлар.

Темур ва унинг авлодлари адабиёт ва санъатга, илм-фанга яқин кишилар эди. Темурийлардан 22 та ижодкор-шоир бўлиб, улар ўзлари шеър ёзиш билан бирга ижодкорларга хомийлик ҳам қилган. Халил Султон, Ҳусайн Бойқаро кабилар ўз шеърларидан девон тузганлар.

Хуросон ва Мовароуннахрда форсий ва туркийда ҳам иккала тилда ижод қилувчи шоирлар кўп бўлиб, адабий ҳаёт юксатади. Шарқ классик адабиёти таржималарига ҳам эътибор кучаяди. «Чахор маноли» каби адабиёт назариясига оид асарлар яратилган. Бадий ижоднинг ғазал, рубоий, туюқ каби турлари ривож топган. Адабий жараёнда шоҳлар ҳам, оддий қосиб ва ҳунармандлар ҳам, олим ва фозиллар ҳам қатнашган.

Хуросондаги адабий ҳаётнинг ривожига Бойсунгур Мирзо (Шоҳруҳнинг ўғли) нинг ўрни беқисс бўлиб, у ўз ташаббуси билан фанларнинг барча соҳаларига ва санъат ривожига катта ҳисса қўшган. Унинг раҳбарлигида Фирдавсий «шоҳнома»нинг кўп қўлёзмаларни қиёслаш асосида ишончли илмий матни яра-

тилди. Бойсунғурнинг ўзи ҳам форсий ва туркийда шеърлар ёзган. Хуллас, XV аср ўрталарида Хуросонда ўзбек адабиётининг янги мактаби юзага келди.

Мовароуннахрда Улутбек даврида кўплаб форсий ва туркий ижодкорлар тўпланди. Адабий муҳитни бевосита Улутбекнинг ўзи бошқарар, Самарқандда ўша даврнинг энг яхши шоирлари йиғилган эдилар. Шоирларнинг сардори («Малик ул-калом») қилиб Мавлоно Камол Барахший тайинланган эди. Саккокий ўз қасидаларидан бирида Улутбекнинг шеър ёзишини ва унинг шеър ҳақидаги тушунчаси юқори бўлганлиги таъкидлаб ўтган. Улутбек Хуросондаги ижодкорлар билан ҳам дўстона муносабатда бўлган. У Лутфий шеърларини XV асрнинг машҳур шоири Салмон Соважий шеърлари билан тенг кўрган. Мумғоз шоир билан тенглаштириш Лутфий учун катта шараф эди.

Улутбек саройидаги энг обрўли ўзбек шоири Саккокийнинг лирик шеърлари билан бирга ўзбек тилидаги қасидалари ҳам бу шеърий жанрнинг сезиларли ютуғи бўлди.

Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасида кўпроқ хуросонлик шоирлар ҳақида маълумотлар берса, Давлотшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» асарида ўтмишда ўтган ижодкорларга тўхталади. Яқинда маълум бўлган Шайх Аҳмад ибн Худойлод Тарозийнинг «Фукукул-балоғ» (1437 й.) асари темурийлар даври Мовароуннахрдаги адабий ҳаётни ўрганиш имконитларини очди.

Шайх Аҳмад Тарозий асарида шеър назариясига доир илмий масалаларни ёритиш билан бирга, шу пайтгача номаълум бўлган ўзбек ва форсийзабон шоирларнинг шеърларидан мисоллар келтиради. Шайх Тарозий ўз асарида бизга маълум бўлган машҳур шоирлардан ташқари, бизга номаълум бўлган Муҳаммад Темур Бузонинг туюқларини, Шамс Қисорийнинг «ал-мақтубул-баъъ» шеърий санъати намуналарини, Жалолий деган шоирнинг ишқий мазмундаги байтларини, «мутасалсал» санъатига оид ўзининг ғазалидан намуналар келтиради.

«Мутасалсал» санъати қофия бўлиб келган сўзларнинг ёки унинг бир бўлагининг кейинги байт бошланишида такрорланиши билан байтларни бир-бирига боғлашни англатади. Тарозийнинг «Фукукул-балоғ» асари ўша давр ўзбек адабиёти тарихини янада чуқурроқ ўрганишда қимматлидир.

XV асрнинг иккинчи ярми ўзбек адабиётининг энг ривожланган даври бўлиб, бу юксалик Темурий Бойқаро ва ўзбек ада-

биётининг порлоқ қўши Навоий номлари билан боғлиқ. Бойқаро ҳукмронлиги даврида адабиёт, санъат ва фаннинг кўп соҳалари ривожига катта аҳамият берган. «Хусайний» таҳаллуси билан шеърлар ёзган, бу улуг зот ўз ҳукмронлиги давомида Навоийга «муқарраби ҳазрати султоний» мансабларини бериб биргаликда маданиятнинг ривожланишига ҳомийлик қилишган. Навоий устози Жомий билан ҳамкорликда маънавият тараққиётига раҳнамолик қилди. Улар тимсолида бадий адабиёт энг буюк ютуқларга эришди. Навоийнинг «Хамса» ва «Хатойинул-маоний» девони, Жомийнинг «ҳашт авранг» ва шеърӣ девонлари шу давр адабиётининг энг буюк намуналари бўлди. Хусайн Бойқаро ўз «Рисоласида» унинг ҳукмронлиги даврида шундай асарлар яратилганидан чексиз фахрлангани бежиз эмас.

Бу бой адабий мерос ўзбек адабиётининг кейинги тараққиётига ҳам ўзининг чуқур таъсирини кўрсатди. Бобурнинг «Бобурнома» асари шу давр ўзбек адабиёти ва илмининг ҳаётбахш анъаналари асосида юзага келган эди.

XV асрда ўзбек адабиёти, айниқса Навоий ижоди мисолида адабий жанрлар ранг-баранглиги нуқтаи назаридан ҳам энг юксак чўққига кўтарилди. Ўзбек адабий тили шаклланди. Ўзбек назми ва насридаги адабий услубнинг хусусиятларидан бири адабий ва илмий асарларда фикр ифодасида форсий ва арабий сўз ва иборалардан, атамалардан, форсий тилга хос жумла тузилиш қоидаларидан кенг фойдаландилар.

Темурийларнинг адабиёт ва маданият соҳасидаги анъаналари кейинчалик бобурийлар томонидан Афғонистон ва Ҳиндистонда, XVIII-XIX асрларда Хоразм ва Қўқон хонлигида ривожлантирилди²².

Темурийлар даври адабиёти ўзбек адабиёти ривожига ўзига хос алоҳида бир босқични ташкил этади. Ундаги улугвор инсонпарварлик ва халқчиллик, адолатпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари ҳамон ўз гароватини йўқотгани йўқ. Бу адабий мерос Ўзбекистонда ҳали асрлар давомида ўзининг бой мазмуни билан, ғоявий-мафкуравий теранлиги ва илоҳийлиги билан қомил инсонни тарбиялашда катта аҳамият касб этади.

Темурийлар даврида яратилган адабиёт тасаввуфнинг адабиётга даражасини белгилади. Адабиёт тасаввуфнинг ғоявий мазму-

---

²² Ҳайитметов А. Темурийлар даври Ўзбек адабиёти. Т., 1996 й. 8-10 бетлар.

нида илоҳий масафаларни қамраб олиб умуинсоний тафаккурни ифодалади.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрда рўй берган маданий юксаклик бутун мусулмон Шарқинигина эмас, оврона мамлакатларини ҳам ҳайратга солди. Бу юксаклик Марказий Осиёнинг сўнгги маданий-маънавий ривожинигина белгилаб бермай, қўшни мамлакатлардаги маданий тараққиётга ҳам катта туртки берди.

Темур ва Темурийлар давридаги маданий юксалишнинг умумий омилларини аниқлаш шуни кўрсатадики, улар ўзро узвий боғланган ва яхлит бир бутун ҳолдагина қисқа вақт ичидаги маданий-маънавий юксаклигини юзга келтира олган.

Булардан биринчи навбатда сиёсий-ижтимоий омилни кўрсатиш мумкин. Мовароуннаҳр ва Хуросонда тарқоқ, ўзаро низо ва урушлар натижасида турли вилоят, амирликларга бўлиниб кетган ва келгинди ҳукмронлар- мўғуллар томонидан аёвсиз эзилган халқнинг мустамлакачиликдан қутулиши, мамлакатда ягона бирлашган давлатнинг барно этилиши, ягона давлатчилик асосида бошқариш қоидаларининг жорий этилиши, эъравонликлар, ўзбошимчаликлар каби иллатларнинг тугатилиши ижтимоий юксалишни таъминлади.

Иккинчи - иқтисодий омил - Мовароуннаҳр ва Хуросонда ягона идора тизимининг жорий этилиши иқтисодий осойишталик, ишлаб чиқаришни жаал ривожланишга олиб келди. Давлат томонидан деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқнинг ривожига эътибор берилиши ва бу соҳада қатор тadbирларнинг амалга оширилиши мамлакатнинг маънавий-маданий тараққиёти учун ниҳоятда муҳим аҳамият касб этди.

Учинчи - маънавий омил - аввалги маданий мерос, маънавий қадриятлар, бойликлардан кенг фойдаланиш, улар асосида ривожланишини амалга оширишдан иборат бўлди. Марказий Осиёда аввалги асрларда, хусусан IX-XIII асрларда яратилган маънавий-маданий бойликлардан, Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Чағминийлар меросидан; араб, форс ва туркий тилларда яратилган Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Румий, Тусий, Аттот каби алломалар меросидан: Мусулмон Шарқи маънавий меросида кенг аҳамият касб этган қадимги юнон илмий-маънавий, бойликларидан кенг фойдаланилди.

Бу даврда Амир Темур давлатининг таъсирида бўлган ва бўлмаган бопқа мамлакатлар ўртасида маданий алоқалар тез

ривожландики, бундай алоқалар маънавий бойликларни ўзаро алмашишга кенг йўл очиб берди. Эрон, араб мамлакатлари, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакатлар билан бўлган алоқаларда маданий бойликлар алмашинуви ҳам муҳим аҳамият касб этди.

Тўртинчи - ғоявий омил - бу омил маънавий омитнинг узвий давоми бўлса-да, унинг муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги ва ўз даври маънавий ҳаётида катта роль ўйнаганлиги учун алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Бу XV асрга келиб Мовароуннаҳр ва Хуросонда кенг тарқалган тасаввуф - хусусан Нақшбандия - таълимотидир. Марказий Осиёда Юсуф Ҳамадоний, Абду Холиқ Гиждувоний таълимотларини ривожлантириш асосида шаклланган Нақшбандия таълимоти ва унинг йирик вакиллари XIV-XV асрлардаги сиёсий-ижтимоий ҳама маданий ҳаётда ниҳоятда муҳим роль ўйнади, маънавий ўзгаришлар маътум эркинлик учун ғоявий асос, омил бўлиб хизмат қилди. Темур ва темурий шаҳюдалар, кўн олим-фозиллар, ҳунармандлар нақшбандия таълимотидан озуқа олдилар, ўз фаолиятлари, ижодлари билан уни ҳар томонлама бойитдилар.

XV асрда яшаб ижод этган Нақшбандия таълимотининг йирик вакили Хўжа Аҳрор Вали фақат маданий ҳаётдагина эмас, сиёсий-иқтисодий тинчлик ва ривожланиш ишида муҳим ижобий роль ўйнади.

Бу каби омиллар Темур ва Темурийлар даври маданияти ва маънавиятининг тез ва юксак даражада кўтаритишига олиб келдики, унинг кўкўлари сўнгги узоқ асрлар давомида маданий ривожланиш учун озуқа бўлди.

XIV-XV асрларда маънавий-маданий ривожланиш ислом диний қарашларининг мустаҳкамланиб бориши билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳукмрон мафкура сифатида мадрасаю масжидларда кенг ўқитилиб, ўрганилиб, қонун-қоида, одат, анъаналар эса шариат асосида олиб борилад эди. «Темур тузуклари» да дин арбоблари, шайх, сайид, уламолар фаолиятига алоҳида ўрин ажратилиб, уларнинг давлат ишларидаги ишгиروي махсус ва бир неча қайд этилиб ўтилади. Лекин бу даврда шу билан бирга халқ орасида, айниқса, зиёлилар, ақлий меҳнат билан шуғулланувчи илм-фан, санъат, маданият ходимлари ўртасида ўз даврида ислом қоидаларини замона талаблари, ижтимоий юксалиш заруратлари асосида талқин этишга интилиш натижа-сида юзага келган тасаввуф таълимоти кенг тарқалади.

Марказий Осиёда XI асрдан боштаб ёйила бошлаган тасаввуф таълимоти бу даврга келиб Мовароуннахр ва Хуросонда кенг тарқалиб, унинг яссавия, кубровия, қодирия ва айниқса нақшбандия тариқати маънавий ҳаётда катта роль ўйнайди.

Нақшбандия тариқати Юсуф Ҳамалоний, Гиждувоний ва XIV асрга келиб Баҳовуддин Нақшбанд номи билан узвий боғлиқ бўлиб, бу таълимот XV асрда назарий ва амалий жиҳатдан янада ривож топиб у сарой аҳли, кўп ҳолларда темурийзодалар фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади.

Амир Темурнинг ўзи ҳам мутасаввуф олимларга катта ҳурмат билан муносабатда бўлиб, тасаввуфнинг нақшбандия сулуки тарғибчиларидан сайид Мир Кулотни (Шамсулдин Фохурий, вафоти 1371 й.) ўзига нир деб билган. Шунингдек, турли ўлкалардаги йирик мутасаввуфларга ҳам ҳурмат кўрсатган. Унинг Ҳамалония тариқатига асос солган йирик мутасаввуф Сайид Ҳамалоний билан учрашиб суҳбатда бўлганлиги, 1398 йилда Туркистоннинг Ясси шаҳрида йирик мутасаввуф Аҳмад Яссавий қабрини зиёрат этганлиги, уни таъмирлатиб, устига олий бино қуришни буюргани тарихий манбаъларда кўрсатиб ўтилган.

«Тузуқлар»да: «... машойишлар, сўфийлар худони таниган орифлардир. Уларнинг хизматларида бўлиб, суҳбатлар кўрдим ва охират фойдаларини олдим. Улардан Тангри таолонинг сўзларини эшитиб кароматлар кўрдим», - деб ёзади Амир Темур.

XIV-XV асрларда Марказий Осиёда кенг тарқалаётган тасаввуф таълимотининг Суфи, Порсо, Чархий, Махдуми Аъзам, Хожа Аҳрор каби йирик вақилари нақшбандия тариқатига оид қатор рисоалар яратиш билан бирга, жамиятнинг маънавий покланиши ва ривожланиши йўлида фаол хизмат қилдилар, таниқти арбоблар билан мулоқотда бўлиб, уларга таъсир ўтказдилар. Бу жиҳатдан, айниқса, Хожа Аҳрор фаолияти муҳим аҳамият касб этади. Навоий, Жомий, Қосимий, Лутфий, Бобур каби шоирлар тасаввуфни тарғиб қилдилар.

Бу даврда гийбат илми ҳам ўзининг йирик намоёндаларига эга эди. Самарқандга келиб ижод қилган табобат илмининг йирик вақилларидан Бурҳониддин Нафис ибн Эъваз ҳаким ал-Хирмоний, Султон Али табиб Хуросоний, табиб Ҳусайн Жарроҳ шулар жумласидандир.

XIV-XV асрларда Марказий Осиёда мантиқ ва фалсафа фанлари билан шугулланган йирик олимлар пайдо бўлди. Бу фанларнинг ривожи, асосан икки йирик мутафаккир Сааиддин

бин Умар Тафтазоний ва Мир Сайид Журжоний номлари билан боғлиқдир. Журжоний ва Тафтазонийлардан ташқари, Самарқандда ўша даврда Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсиддин Муншӣй, Мавлоно Абдулла Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Нутмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Жалол ҳоқий ва бошқа олимлар яшаб ижод этганлар. Ўз даврининг илмий ижтимоий ва ахлоқий фикрлари бадий адабиётда, тасаввуф шеърлятида, назм ва назрда, ғазал ва рубоийларда муфассал баён қилина бошладди. Навоий, Жомий, Лутфий, Биноий, Қосими Анвар ва бошқаларнинг бадий асарлари бой фалсафий ва ахлоқий мазмунга эгадир.

Бу даврда ахлоқ ва таълим-тарбия муаммоларига бағишланган махсус рисолалар найдо бўлдики, уларнинг орасида Хусайн Воиз Кашифий ва Жалолиддин Давонийларнинг мероси алоҳида ўрин эгалтайди.

Темур ва Темурий шаҳзодалар ўз даври тарихини ёзиб қолдириш, Мовароуннахр ва Хуросоннинг мўғуллар зулмидан озод этилиши тарихини ўрганиш ва ёритишга катта эътибор бердилар. Низомиддин Шомий, Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Ҳофиз Аbru, Натанъе, Фосих Ҳавофий, Мўйиниддин Исфизорий, Мирхонд, Хондамир каби тарихчилар темурийлар даври тарихини ёзиб қолдирдиларки, улар ёзиб қолдирган асарлар ҳозирда биз учун ўша давр ҳодисаларини, маданий юксалишини ўрганишда, муҳим манба бўлиб хизмат қилиб келмоқда¹.

Илм фан ва адабиётнинг ривож китобат санъати, янги қўлёзма асарларни кўчириб ёзиш, хаттотлик, мусаввирлик, лавҳа чизиш, муравозлик каби санъатлар тараққиётга ҳам ижобий таъсир қилди. Нафис китоб ва хаттотлик XIV-XV асрларда янги тараққиёт босқичига кўтарилди. хаттот Мир Али Табризий (1330-1402) настаълиқ хатини кашф қилди. Бу усул Ҳиротда Султон Али Маншадий бошчилигида юксак босқичга кўтарилди ва Абдурахмон Хоразмий, Султон Али Хандон, Мир Али Қилқалам, Ҳалвоий, Рафиқий каби хаттотлар, мусаввирлар етишиб чиқди. Самарқанд ва Хиротда темурийларнинг сарой кутубхоналари ташкил этилди. Бу кутубхоналар ҳунармандчилик корхонаси ҳисобланган, уларда қўл ёзма асарларни тўплаш ва сақлаш ишлари бажарилган.

---

¹ Маънавият юлдузлари. Т., 1999 й., 15-20 бетлар.

XIV-XV асрлар Ўрта Осиё халқларининг мусиқа санъати тараққиётида ҳам янги босқич бўлди. Янги куй ва қўшиқлар, қолғу асбоблари ва мусиқа назариясига доир асарлар яратилди. Маҳоратли созандастар, бастакорлар ва ҳофизлар етишди. Абдуқодир Навоӣ, Қўлмуҳаммад Шайхӣ, Ҳусайн Удий, Шоҳқўли Ғиҷжакий, Аҳмад Қонунӣ, Юсуф Андижоний каби-лар шулар жумласидандир. Улуғбек, Жомий, Навоий ва Бино-ийлар мусиқа илмига оид асарлар ёзиб янги куйлар ижод қилдилар. IX-XII асрларда шаклланган 12 мақом бу даврда тако-миллашди. Шунингдек, кенг оммага мўлжалланган театрлашган томошалар- халқ сайларида масҳарабозлар, қўғирчоқбозлар, дорбозлар ўз санъатини намойиш қилган.

Темур ва темурийлар даври маънавий ҳаётида диний фалса-фа катта ўрин тутади. Сўфийлик тариқатида Нақшбандийлик ривожланиб, барча ижтимоий-маънавий соҳаларга ўз таъсирини кўрсатди. Баҳовуддин Нақшбандий бу тариқатни бойитиб, ба-лоғардон мартабасига эга бўлган қаромат соҳиби эди. XV асрда Нақшбандия тариқатининг давомчиси Хожа Убайдуллоҳ Аҳрордир. Самарқандга келган Хожа Аҳрор Валини темурийлар ўзларига пир деб билади. Хожа Аҳрор Нақшбандия Хожагон та-риқатининг йўналишини белгиллаган ва ижтимоий фаолиятидан ташқари ижодкорлик илми билан ҳам шуғулланиб бир нечта асарлар ёзган.

Ўрта Осиёда Темур ва темурийлар даврида маданият ривож-ланди ва камол топди. XIV-XV асрлардаги Мовароуннаҳр ва Ҳу-росондаги маданий тараққиётининг тамал тошини Буюк соҳибқирон Амир Темур қўйган эди.

Таянч тупунчалар

Амир Темур, салтанат, Бобод, Султония, Бибихоним, Кар-вонйўли, масжид, мақбара, Мовароуннаҳр, Регистон, на-стаълик, гасаввуф, Нақшбандия, тузуклар.

Мавзунинг такрорлаш учун саволлар

1. Мовароуннаҳрда XIV-XV асрларда маданият равнақининг омили ва шарт-шароитлари.
2. Темурийлар шажарасини жаҳон тарихида энг маърифатли шажара эканлигини мисоллар билан тушунтиринг.

3. XIV-XV аср Мовароунахрдаги маданий юксалишнинг асосий белгилари.

4. Темур ва Темурийларнинг маданий сиёсатида меъморчиликнинг ўрни ва аҳамияти.

5. Ўзбек адабиёти равнақида Навоий, Бобурларнинг роли.

6. Камоллиддин Бехзод ижодининг тасвирий санъат ривожидagi аҳамияти.

7. Улуғбек илмий мактабининг ютуқлари нимада? Ва унинг жаҳон фани учун аҳамияти.

8. Темур ва Темурийлар даври маданиятининг ҳозирги шароитдаги аҳамияти.

9. Темур ва Темурийлар маданий меросини тиклаш юзасидан амалга оширилаётган талбирлар.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Амир Темур ҳақида сўз. Т. 1986 й.
2. Темур ва Улуғбек даври тарихи. Т. 1996 й.
3. Амир Темур ва темурийлар даврида маданият ва санъат. Т. 1996 й.
4. Абдурахмонов А. Улуғбек ва унинг расадхонаси. Т. 1996 й.
5. Аҳмедов Б. Темур. Т. 1995 й.
6. Аҳмедов Б. Улуғбек. Т. 1994 й.
7. Далабоев Ҳ. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати. Т. 1996 й.
8. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Т. 1992 й.
9. Ибодов Ж. Матвиевская. Улуғбек шоғирди — Али Қупчи. Т. 1994 й.
10. Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция. Т. 1996 й.
11. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т. 1993 й.
12. Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида.
13. Темурнома. Т. 1990 й.
14. Темурнинг меъморий мероси. Т. 1996 й.
15. Темур ва темурийлар салтанати. Т. 1996 й.
16. Тўхтаев И. Темур ва темурийлар тангалари. Т. 1992 й.
17. Файзиёв Т. Темурий маликалар. Т. 1994 й.
18. Усмонов О.К. Бехзод ва унинг наққошлик мактаби. Т. 1977 й.
19. Қаюмов А. Алишер Навоий. Т. 1991 й.
20. А. Ҳайитметов. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. Т. 1996 й.

11-мавзу XVII-XХ АСРЛАРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁ МАДАНИЯТИ

Маъруза режаси:

1. Марказий Осиёда мустақил хонликларнинг вужудга келиши ва маданиятнинг аҳволи.
2. Мустақил хонликлар ва амирликнинг ўзаро маданий алоқалари.
3. Марказий Осиё маданиятига Рус ва дунё маданиятининг таъсири.

Марказий Осиёда темурийлар даврида маданият классик даражаси билан дунёга машхур бўлди. Шайбонийлар ва Аштархонийлар даври (XVI-XVIII асрлар) да мамлакат феодализмининг мураккаб жараёнларини бошдан кечирди. XVI асрда ҳунармандчиликнинг ривожланиши транзит ва ички савдонинг кенгайишига ёрдам берди. Бу даврда ҳунармандчиликнинг 60 дан ортиқ тури мавжуд эди. Марказий Осиё, Ҳиндистон, Эрон, Балх, Россия, Туркия ва бошқа мамлакатлар билан содда-сотиқ дипломатик алоқада бўлган. XV-XVI асрларда Мовароуннаҳрда илм-фан анча ривожланди. Адабиёт, тарих, меморчилик ва тасвирий санъат ўзига хос ривожланиш босқичини босиб ўтди. Ҳасан Бухорий Нисорий (1566) нинг «Музаққир ул-аҳбоб» ва Мутрибийнинг (1604) «Тазкиратуш-шуаро» номли адабиёт антологияси бунинг яққол ифодасидир. Бу қомусий антологияда юздан зиёд адабиёт арбобларининг ижодлари ва таржимаи ҳоллари ўрин олган. Мамлакатда ҳунар ва савдо ишларининг ривожланиши илм аҳлининг ижтимоий доираси кенгайишига таъсир кўрсатди. Мутафаккир Зайниддин Восифий 1512 йил Самарқандда бўлганда базми мушоираларда қосиб, шоирлар, савдогарлар ва оддий кишиларнинг маъракаларда фаол қатнашиб турганлигини баён қилади. Уларнинг аксарияти шеър ёзиб турганлиги ўша давр табақаларининг маданий жиҳатдан юксак савияда эканлигдан далолат беради. Бу даврнинг ўзига хос хусусияти шундаки кўплаб адабий ва тарихий асарлар ўзбек тилида ёзилди. Муаллифи номаълум «Нухратнома» Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асарлари ўзбек тилида ёзилган. Бундан ташқари машхур тарихчи Шарофиддин Али Яздийнинг тарихий асарлари хусусан «Зафарнома»си, Улуғбекка бағишланган «Мунтахаби жоме ва товориҳи шоҳий» деган асарлари ўзбек ти-

лига ўтирилди. Шайбонийлар даврида фаннинг қатор тармоқлари ривож топди. 1693 йилда Амин Аҳмад Розий «Ҳафт иқлим»- етти иқлим деган жуғрофи-биологияга оид луғат тузди. Унга Мутрибийнинг дунё харитаси илова қилинади. 1541 йилда Муҳаммад Ҳусайн ас-Самарқандий тиббиёт ва фармакологияга оид илмий асар ёзади. У кўз табиби шоҳ Али ибн Сулаймон Наврўз Аҳмаджон ҳузурлида ишлаб, касалликлар ҳақида «Табиблик дастурул-амали» рисоласини битади. Мусиқа илмига оид бухоролик Навкабийнинг асари ҳам XVI асрда бу санъат ривожидан дарак беради. Бундан ташқари хаттотлик санъатининг ривожига улкан ҳисса қўшган Султон Али Машҳадий, Мир Али Ҳирвий, Маҳмуд Али Шикобий каби ҳусни ҳат усталари ҳам ижод қилган. 1586 йилда Дарвеш Муҳаммад Бухорий каллиграфия санъати назариясига оид асар ёзади. Шунингдек кўплаб қўлёзмалар миниатюралар ва суратлар билан безатилди. Тарихий ва адабий асарлардан «Фағҳнома» Тарихи Абулхайрхоний, Навоийнинг асарлари шулар жумласидандир. «Миниатюраларда Марказий Осиё моддий маданияти акс эттирилади ва рассомлар воқеликни реалистик тасвирлашга интилади. Жалолиддин Юсуф, Келди Муҳаммад ва бошқалар расомчилик санъатига улкан ҳисса қўшади.

Хонликлар даврида қурилиш иншоотлари турлари янада тақомиллашади, кўплаб жамоат бинолари (карвонсаройлар, кўприклар, сардобалар, ҳаммом, тим ва бошқа савдо расталари) қурилади. Монументал биноларнинг тарихи, қиёфаси ўзгаради, ҳунармандлар уюшмалари вужудга келади. Бухоро шаҳри баландлиги 10 метрли девор билан ўралиб, шаҳар дарвозалари қурилди, йирик бинолар қуришда (Миср Араб мадрасаси, Хўжа Зайниддин масжид-хонақоси) халқ меъморчилиги анъаналаридан фойдаланилди. Шаҳар ташқарисидан ҳам монументал бинолар (Чорбакр) қурилди. Жомеъ масжидлари сарой каби серхашам қилиб, мадрасалар пештоқли, минорали тарзда қуриб, ҳовлилари тўрт томондан айвон ва ҳужралар билан ўралди. Бухоро ва Тошкентдаги Кўкалдош мадрасалари бунга гувоҳлик беради.

Бинолар безашда майда ўсимлик-нақшли парчинлар ишлатилди. Деворларга гул териш каби Темурийлар давридаги усуллар ривожлантирилди. Қабр тошлари ясашда юксак бадиий даражада тошларга ёзувларни ўйиб битиш ривожланди. (Шайбонийхон қабр тоши ва Чилдухтаронда Абу Саид қабрига

қўйилган тошлар). Хуллас, бу даврнинг кўпгина бетакрор маданият соҳалари ўз сирларини мукаммал сақлаб келмоқда.

Марказий Осиёда хонликлар ва амирлик ўртасидаги низолар бўлиб турсада, маълум даражада деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ давом топди. Фан, адабиёт, санъатнинг ривожланиши кўпроқ сарой доирасида бўлиб, ҳам диний, ҳам дунёвий асарлар ёзилди. Гарчи ўз даври тарихнавислиги ўша хонлик ва амирликдаги сиёсий воқеалар салномасини ифодалайди, ўша давр руҳи акс этганлиги билан тарихий аҳамиятга эга. Муҳаммад Ёқубнинг «Гулшан-ул мулк», Муҳаммад Мир Олимнинг «Тарихи Амир Насрулло», Мулла Ибодул्ला ва Мулла Муҳаммад Шарифнинг «Тарихи амир Ҳайдар», Муҳаммад Ҳакимжон Тўранинг «Мунтахабул таърих» каби асарлари диққатга сазовордир.

Қўқон адабий муҳити кўплаб шоир ва шоиралар ижоди билан бойиди. Қўқон хони Умархоннинг ўзи «Амирий» таҳаллуси билан ўзбек тилида ғазаллар ёзган. Унинг рафиқаси Моҳтаройим «Нодира» таҳаллуси билан форс-тожик тилида «Макнуна», «Комила» таҳаллуслари билан шеърлар ёзган. Эри Умархон вафот этгач, Нодира давлат ишларига ҳам аралашиб, мамлакат хўжалигини яхшилаш, маданий ҳаётни жонлантириш бўйича муҳим тadbирларни амалга оширди. Қўқонда мадрасалар, карвонсаройлар, расталар, йўллар қурдирди. У ўз атрофига Увайсий, Маҳзуна каби қобилиятли ижод аҳлини тўплади. Бу даврда Фазлий Намангоний Мушриф, Мушфиқий каби шоирлар ижод қилган. Мушфиқий Бухоро амири Абдуллахон саройида «Маликуш-шуаро» унвонига эга бўлган бўлса, Фазлий Намангоний Қўқон шоирларига бонгчилик қилган, Умархоннинг топшириғи билан Фазлий ва Мушриф гомонидан «Мажмуат-ун-шуаро» тўплами тузилади. Бу даврда Қўқонда Худоёрхоннинг саройи арки, Хивада турли обидалар қурилди.

Тахминан XVII асрда яшаб ижод қилган шоирлардан бири Турди Фароғий ҳақида маълумот берувчи асосий манба шоирнинг ўз асаридир. У юз уруғининг оқсоқолларидан бири сифатида Абдулазизхон саройида эътиборли кишилардан бўлган, кейин саройдан четлаштирилган.

XVIII аср охирида Қўқонда туғилган шоир Маҳмур оғир шaroитда яшаб, саройда аскарлик қилган. У амалдорлар ва сарой шоирлари билан чиқишолмай, саройни ташлаб кетади. Маҳмур қийинчиликда ҳапсда қишлоғида 1844 йилда вафот этган. Унинг шеърлари ичида «Ҳапалак» ҳажвий асари машҳурдир.

XVIII аср охири XIX аср бошларида Фарғонада Муҳаммад Шариф-Гулҳанӣ таҳаллуסי билан танилиб, ажойиб лирик шеърлар, масаллар ёзди. Унинг «Зарбудмасат» асари қаҳрамонлари кушлар бўлиб, шоир улар орқали сарой аъёнларининг кирдикорларини фоти этади. Яна бир Қўқонлик шоир Ғозий ҳам ўз асарларида зодгонлар ва руҳонийларни фоти қилади. XIX асрнинг 30 йилларида Шаҳрисабзда шоир Ҳиромий ҳинд, форс адабиётида машҳур бўлган «Чор дарвеш» ва «Тўғинома» ҳикояларини ўзбек тилига таржима қилади халқ дostonлари «Юсуф ва Зулайҳа», «Тоҳир ва Зухро» «Бўт ўғлон», «Юсуф ва Аҳмад» ва бошқа дostonлар вужудга келди. Шаҳар майдонларида қизиқчи ва қўғирчоқбозлар, ўйинчи санъаткорлар халқ ҳаётидан ҳикоя қилувчи лавҳаларни ўйнаб, томоша кўрсатар, бойлар ва сарой аҳлини очқўлигини фоти этиб, устидан кулар эди.

Бу даврда Марказий Осиёда икки турдаги мактаб мавжуд эди: куйиси- мактаб ва олий- мадраса. Бошланғич мактабда савод ўргатилар ва диний матилар ёдланар эди. Мадрасада ҳам илоҳият ўқитилар, шунингдек араб тили сарфу наҳви (грамматикаси), нотиктик санъати, алжабр ва ҳандаса асослари ўргатилган. Бундан ташқари Хофиз, Бедил, Навоий асарлари ўқитилган.

Ўша давр шоирлари, фан арбоблари мусиқани чуқур тушунганлар. Мусиқа санъатининг ривожига улкан ҳисса қўшган Мавлоно Муҳаммадин Муғанний, Мавлоно Кавкабий, Хўжа Муҳаммад, Ризо Самарқандийнинг номлари бизгача етиб келган.

Бу даврдаги меъморчилик ёдгорликлар ҳажми ва пардозининг жимжимадорлиги билан ажралиб туради. Самарқанддаги Регистон майдони шу даврда шаклланди. Шердор мадрасасининг олд пешгоқиди рангин кошнлар билан чекилган бир жуфт шер тасвирланган. Тиллакори мадрасасининг номи «тилди билан пардозланган» деган маънони беради. Деворлардаги ажойиб нақшу нигорлар ва ички деворлардаги тўкис тилди безаклар жуда нафис ишланган.

XVIII аср охирларидан Хива хонлигида таъмирлаш ва шаҳарсозлик ишлари авж олади. Оллақулихон мадрасаси, Раҳмонқули иноқ саройи ҳажм жиҳатидан анча маҳобатли қурилган. Қўқон хонлиги меъморчилигида ранг-баранглик ва ёрқинлик, пардоздаги кошнларнинг ёрқин товланиши каби хусусиятлар айниқса Худоёрхон саройида яққол намоён бўлади.

XVIII аср охири - XIX аср бошларида меъморчилик ҳажм жиҳатдан ихчам бинолар, гоҳо безак- пардозлардан бутунлай ҳолилиги билан кўзга ташланали. Хонликлар ва амирликда меъморчилик қурилишида ва безакда ўзига хослик ҳам сезилди. Фарғона уйлари кенгковул ва айвонли, гулдор тоқчалли, ўйма ганчли, шифтлари нақшу нигорли қилиб қурилса, Самарқанд ва Бухоро уйлари учун чиройли кўринишдаги устунли айвон, гириҳ ва ислимий нақшлар туширилган девор ва ганч ўймакорлиги хосдир. Хива ўйлари ташқи ва ички шаклда қурилиб, айвони ичкарига қараган, устунларига ўйма нақшлар чекилган, мураккаб шаклдаги гуллар билан безалган.

XIX аср бошларида меҳнаткаш халқнинг турмуш маданияти паст даражада эди. Хонликларнинг ўзаро урушлари ҳўжалик ва маданий ҳаётни издан чиқарди. Бу ҳол Чор Россиянинг хонликларни босиб олишини оsonлаштирди. Россияда сармоядорлик саноатининг ўсиши янги бозор савдосига ва хом ашё манбаларига бўлган талабни оширди. Россия Марказий Осиёни босиб олгач, маҳаллий аҳоли рус ва Россиянинг бошқа халқлари билан алоқа ўрнатишга мажбур бўлди. Саноат ва қишлоқ ҳўжалиги техникалари кириб кела бошлади. Ўз ўрнида Россия ва Европа маданияти элементлари кириб келди. Рус тузем мактаблари очилди. Типография ва литографиянинг пайдо бўлиши маданий ҳаётда катта воқеа бўлди. Аввал рус тилида, сўнгра маҳаллий тилларда газета, журнал ва китоблар чоп этила бошлади.

XIX асрнинг 80 йилларида А.С. Пушкин ва И.А. Крылов асарлари илк бор ўзбекчага таржима қилинди. 1880 йилда Тошкентда жамоат кутубхонаси очилди. 1870 йилда расадхона ва кимёгарлик тажрибахонасига асос солинди. Илмий жамиятлар тузилди, тарихий ва археология музейлари очилди.

Ўлка табиий бойликларини ўрганиш ишига рус олимлари ҳам қизиқа бошлади. 1870 йилда табиат, антропология ва этнография ҳаваскорлари рус жамиятнинг Туркистон бўлими очилди. Н.А. Северцов, И.В. Мушкетов, В.П. Федченко, В.Ф. Оманин сингари олимлар бу жамият аъзолари эди. Рус жуғрофи Ф.П. Литко 1873 йилда Тошкент фалакшунослик ва табиатшунослик расадхонаси ташкил этилишга ҳисса қўшди. П.П. Семёнов Тянь-Шанский Тонгритог тизмалари таркиби ва тузумини ҳақида маълумотларни чоп эттирди. А.П. Федченко Фарғона волийсининг ўсимлик дунёсини талқиқ қилди. И.В. Мушкетов ва Г.Д. Романовский Туркистон ўлкасининг ер

устки харитасини туздилар. И. В. Мушкетов олгин, темир маъдани, қорамой, кўмир каби қазилма бойликларни аниқлади. Академик В.В. Бартольд ўлка тарихи ва эл-эллатини ўрганиш асосида кўплаб китоблар чон қилди.

Рус маданияти таъсирида халқ маърифатпарварлари шаклланди. Улар В. И. Герцен, Н. Т. Чернишевский, Н. В. Добролюбовлар таъсирида халқ озодлиги масаласини кўтариб чиқдилар. Ўрта аср қолоқлигини тутатиш, таълим-тарбиянинг илғор усулларини жорий қилишни ўз асарларида куйлаган Фурқат (1858-1909) мисол тариқасида рус мактабларини кўрсатди. У А. С. Пушкиннинг бир қанча шеърларини ўзбекчага таржима қилди. Муқимий (1850-1909) ўзининг ҳажвий шеърларида халқ оммасининг буржуазия томонидан эзилишини фош этди. Завқий (1853-1921) ўз шеърларида ижтимоий адолатсизликни қоралади.

XIX аср Туркистон адабиёти икки йўналишда ривожланди. Шоҳлик ва сарой муҳитини куйловчи адабиёт, ҳамда зўровонликка қарши норозиликни ва қолоқликни тутатишга қаратилган тараққийпарвар халқ адабиёти. Умуман, Рус ва дунё маданияти таъсирида меҳнаткаш халқ билан боғлиқ Туркистонда миллий маданиятнинг ривожланиш жараёни кучайиб борди.

У мусулмонлар ва қолаверса туркийлар дунёсининг жаҳон тараққиётидан узилиб қолганлиги, бу ғоят хавфли ҳолга барҳам бериш кераклигини ҳамда умумтуркий қавмлардаги жаҳолатни йўқ қилиб, маърифат орқали тараққий топган мамлакатларга тенглашиш зарурлигини биринчи бўлиб туркий крим-татар халқининг улуг фарзанди Исмоил Гаснирали (1851-1914) тунғуниб этди. У жаҳидчилик ҳаракатининг бугун турк дунёсидаги «ғоявий отаси»га айланди.

Мусулмон туркий оламини жаҳон маърифати, илми даражасига кўтариш ғоясини амалга ошириш мақсадида Россияга мустамлака бўлган барча мусулмон ҳудудлар маорифини мутлақо ислоҳ қилиш уларда дунёвий фанларни ўқитиш масаласини кўтарди. Исмоил Гаспиралининг ғояларини ёйишда «Таржимон» газетасининг хизмати жуда катта бўлди. 1888 йилда унинг «Раҳбари муаллимиш» ёки «муаллимларга йўлдош» китобининг нашрдан чиқиши муҳим воқеа бўлди. У Бухоро, Туркистонга келиб жаҳид мактабларини очишга уринади. Унинг шогирдлари Бухоролик Маржоний, Домла Фозил, Мўминхўжа Вобқандий, Мулла Худойберди Бойсуний Бухорода жаҳид мактабларини кўнайитиришга уриналилар. 1904 йилда «Мазаффария» жаҳид

мактаби очилди. 1898 йилда Кўконда Салоҳиддин домла иккинчи жаҳид мактабига асос солди. Шу йили Тўқмоқда ҳам шу типдаги мактаб очилди. 1899 йили Андижонда Шамсиддин домла ва Тошкентда Маннон қори жаҳид мактабига асос солдилар. 1903 йилда Туркистон ўлкасида 102 та бошланғич ва 2 та ўрта жаҳид мактаблари бор эди.

Аср бошида жаҳидлар зиёлиларнинг бутун бир ватанпарвар авлодини тарбиялаб беришдек оғир ишга фидоийлик билан киришдилар. Уларнинг бошида М. Бехбудий, А. Авлоний, С. Айний, А. Фиграт, Мунаввар қори, Бобоохун Салимов ва бошқа кўлаб тараққиётпарвар инсонлар турар эдилар. Улар доимо қувғин, қамоқ, сургун каби хавф-ҳатарлар бошида чарх уриб турган ҳолда иш олиб боришга мажбур бўлдилар.

Шулардан Тошкент жаҳидларининг отаси сифатида зиёлийлар орасида катта обрў-эътибор қозongan Мунаввар Қори Абдурашидхонунинг хизматлари жуда катта бўлди.

XX аср бошларида Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона водийси шаҳарларида ўнлаб «усули жаҳид» мактаблари очилди. Уни битирганлар орасида Туркистон маънавий-маърифий дунёсини миллий ўйғонишига кучли ижобий таъсир қиладиган забардаст намояндалар ажратиб чиқди. Унинг биринчи қадирючлари Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шакурый, Сиддиқий Ажзий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Ашурали Зоҳирый, Лутфулла Олимий, Муҳаммадшариф Сўфизала, Абдурауф Фиграт, Садриддин Айний, Ҳ. Ҳ. Ниёзий каби ўнлаб улут зотлардир. Жаҳидлар мактаб ва маърифатдан бошланган фаолиятини сиёсий қиёфа касб этгунча қадар давом қилдириб, Туркистонда миллий мустақил давлат барпо этишга уриниш билан энг юқори поғонага кўтарилдилар.

Туркистонда маърифатпарварлик ҳаракати икки босқичда кечди. Биринчи даврда феодал тузум ва тартибларини танқид қилиш, маданий янгиликларни эгаллаш, Овронанинг турли тилларини ўрганишни тарғиб қилиш, янгича илм-фаннинг аҳамиятини кўтариш каби масалалар олға сурилди. Аҳмад Дониш, Аваз ўтар, Фурқат, Муқимий, Завқий сингари маърифатпарварлар етишиб чиқдилар.

Иккинчи босқичда маърифатчиликдан жаҳидизм ўсиб чиқдики, у эндиликда янгича таълим-тарбия, янги усул мактабларини йўлга қўйиш, дунёвий илмларни ҳар томонлама эгал-

лаш маориф-маданиятда янги тартибларни ўрнатиш, янги ижтимоий-сиёсий масалаларни қўйиш даражасига кўтарилди. Жадидчилик ҳаракати туркий миллатларнинг маънавий-маданий кўтарилишига туртки бўлди. Туркистонда янги усул мактаблари очилиб, маърифатпарвар, илғор педагоглар бу мактаблар учун турли дарсликлар, ўқиб китоблари, қўлланмалар ярата бошладилар. Бехбудий, Мунаввар қори, Фитрат, Абдулла Авлоний, Ибрат, Ҳамза қабилар бу соҳада жонбозлик кўрсатдилар ва бу ишда фаол иштирок этдилар. Жадидлар бошқа ўлкадаги маърифатпарварлик ҳаракатлари билан ҳам алоқа ўрната бошладилар. Бу даврда Туркистонда маърифатпарварлик ва жадидчиликнинг турли, янги таълим-тарбия, ўқув-ўқитув масалаларини ўзида акс эттирувчи жуда кўп журналлар нашр этилди. «Тараққиёт», «Ойна», «Тужжор», «Садойи Туркистон», «Самарқанд» каби журналлар шулар жумласидандир.

Маърифатчилик ҳаракати айниқса ўзининг ривож топган босқичида Туркистонда ўзга юргларидаги ижобий ютуқлардан фойдаланган ҳолда мустақил маънавий тараққиёт йўлини қилириш ва тарғиб этиш масалаларини олға сурди. Бу ҳаракат рус подшо ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсатига зарар келтиришдан чўчиган чоризм амалдорлари уни четаралаш ва буғиб қўйиш чора тадбирларини кўра бошладилар.

XIX аср охири XX аср бошларида Туркистонда жуда мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳодисалар билан бирга унинг маданий ҳаётида ҳам тез ва шиддатли ўзгаришлар рўй берди. Маданият, адабиёт, таълим-тарбия, дин, мафкура соҳасида турли оқимлар пайдо бўлди, улар орасидаги муносабатлар мураккаб тус олди. Ёш бухороликлар, ёш хиваликлар ҳаракати вужудга келди.

1917 йилдаги бутун россияда юз берган феврал ва октябр инқилоблари унинг мустамлакаси бўлмиш Туркистонда ҳам тўнғаришларга олиб келди.

Совет давридаги жуда ҳам мураккаб ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар республиканинг миллий маданиятига ҳар хил тарзда таъсир ўтказди, барча соҳадаги ўргартиришларни қарама-қарши тусга киритди ва республика тараққиётининг асосий тенденциялари ҳамда йўналишларини узоқ йилларга белгилаб берди.

30-йилларда маданий-оқартув масалалари тармоғи кенгайишда давом этиб борди. Йирик саноат корхоналарида маданият саройлари бунёд этилди, қишлоқ хўжалик артеллари қошида

колхоз клублари очилди, район маданият уйлари барпо этилди, кутубхоналар тармоғи кенгайиб, уларнинг китоб фондлари бой-иб борди, кинотеатрлар, клуб ва маданият уйлари қошидаги кино қурилмаларининг сони кўпайди, стадион ва спорт майдончалари жиҳозланди. Кўп миқдорда китоб, газета ва журналлар нашр этилди. Радио эшиттиришлари аҳолининг кундалик турмушида расм бўлиб қолди.

Бироқ, 30-йилларда қарор тониб борган маъмурий-буйруқбозлик тизими ва шахсга сиғиниш мафкураси республиканинг ижодий ходимларини, унинг бутун маънавий ҳаётини қаттиқ исканжага олди. Ижодиётни партиявийлик тамойиларига, мафкуравий қоида-қонунларга бўйсундириш, дунёни бадий тасвирлашни қўлол равишда социологиялаштириш учун кенг йўл очиб берди, дунёвий имкониятларни тораёйтириб қўйди. Партиянинг янги турмушни мадҳ этишга, халқ ўтмишига нигилистик муносабат пайдо бўлишига қаратилган сиёсати бадийи жараёндаги тарихий изчилликни унутиб юборишга олиб келди. Маданиятда мураккаб ижтимоий муаммоларни безатиб, енгил тусга киритиб кўрсатиш, ҳато ва камчиликлар тўғрисида суку сақлаш тенденциялари пайдо бўла бошлади. Оқибатда ҳаётий ҳақиқат бузилиб, санъатнинг тарбиявий салоҳияти пасайтириб юборилди.

30-йиллардаги қатоғонлар миллий маданият учун даҳшатли фожиага айланди. Қонунчиликни қўлол равишда бузилиши ва инсон қадр-қимматлари ноймол этилиши туфайли миллий маданият ўрни тўлмайдиган даражада завоқ кўрди. Истеъдодли адабиёт ва санъат арбоблари Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Шокир Сулайман, Зиё Саид, Элбек, Аъзам Аюб, Усмон Носир, Қосим Сорокин, Мухаммад ҳасан, Абдусалом Ниёзий, Отажон Ҳошимов ва бошқалар миллий маданият кучоғидан узиб олиниб халқ душманлари деб эълон қилинди. Қатоғон қилинган ва таъқиб остига олинган шоир ва ёзувчиларнинг асарларидан фойдаланиш неча-неча йиллар мобайнида тақиқ бўлиб турди. Ноҳақ униттириб юборилган, кўпишча эса жисмонан ҳам йўқ қилинган жасур халқ фарзандларининг асарлари шахсга сиғиниш тугатилганидан кейин гарчи халққа қайтариб берилган бўлса-да, ўлиmidан кейинги ҳеч қандай шон-шухрат улар бошидан кечирган таҳқир-у қийноқларнинг аламини боса олмайди.

Дин ва диндорларни таъқиб қилиш халқнинг маънавий маданиятига ниҳоят даражада катта завоёт етказди. Маъмурий-буйруқбозлик тартиботи ўрнатилиши билан динга илмий нуқтаи-назардан ёндошиш инкор этила бошланди. Дин билан атеизмнинг дунёқараш жиҳатидан бир-бирига қарама қаршилиги сиёсий қарама-қаршилик билан алмаштирилди. «Социализмда динга ўрин йўқ, унга дин бегона» деган қоида устун бўлиб қолди. Шундай қилиб унга нисбатан салбий муносабат динга қарши зўрлик кўрсатишга айланиб кетди. На масжидлар, на черковлар, на диндорлар шу қалар миқёсдаги таъқибларни бошидан кечирмаган эдилар. Ўзбекистон руҳонийларининг асосий қисми 30-йилларда қамоқ лагерларига жўнатилди. Масжид ва мадрасаларнинг деярли ҳаммаси ўтмишда гарчи диний маросимларни ўтказиш ўчоқлари бўлибгина қолмасдан, халқнинг буюк меросини сақлаб, бойитиб келган маданият, илм, тарбия, санъат марказлари ҳам бўлганига қарамай беркитиб қўйилди.

Собиқ Совет даврида Республика маданий ҳаётида прогрессив ва регрессив тараққиётнинг бир-бирига қарама-қарши тенденциялари тобора кучайиб борди. 70-йиллар ва 80-йилларнинг биринчи ярмида, худди бошқа соҳаларда бўлганидек, Ўзбекистоннинг маънавий ҳаётида ҳам инқирозга хос вазият вужудга келди. Шу билан бирга ушбу йиллар давомида республика маданияти умуман муайян муваффақиятларни қўлга киритди. Маданият, маориф муассасаларининг тармоғи сезиларли даражада кенгайди, буларни моддий-техника базаси мустаҳкамланди, аҳолининг умумий билим даражаси ўсиб, ижодий заъмиёнлар сафи кенгайиб борди. Талайгина ажойиб бадиий асарлар, театр, musiқа асарлари яратилди. Маданият ва санъатнинг ривожига истиснодди ёшларнинг бутун бир катта гуруҳи қўшилди, миллий ўз-ўзини англашнинг ўсиш жараёнлари белги бериб қолди.

Маънавий, бадиий ҳодисаларни баҳолашда синфийлик, партиявийлик сингари, мафкуранинг бадиият устидан ҳукмронлиги сингари принципларидан фойдаланиш, адабиётда социалистик реализм усулининг устуворлиги маданият ва санъатнинг ривожланишига тўғаноқ бўладиган механизмни вужудга келтирди. Бу принциплар партиянинг чекланмаган тоталитар ҳукмронлиги таъқиқ остида зўрлик билан амалга ошириб борилди. Зиддиятлар, қарама-қаршиликларнинг сабаби ҳам худди ана шунда. Маънавий соҳада, бир томондан, чиндан ҳам сезиларли

Ўзгаришлар рўй бериб бorgan бўлса, иккинчи томондан, инқирозга хос вазият юзага келиб борди.

Туб миллий манфаатларни унутиб қўйиш, зўр бериб байнаҳминлаштириш маданий қурилишда салбий ролни ўйнади. Партиянинг маданият соҳасида байнаҳминат маданиятни биринчи қўядиган сиёсати миллий маданиятни ривожлантириш режасини, миллий қадриятларни асраб-авайлаш ва улардан маънавий ривожланишда фойдаланишни орқа ўринга суриб қўйди. Маданиятни мафкуралаштириш ахлоқ-одоб, адабиёт, санъатнинг самарали миллий заминдан ажралиб қолишига сабаб бўлди, тарихий хотира, миллий анъаналар ва одатларни унутиб юборишга олиб борди. Байнаҳминат маданиятнинг устивор тарзда ривожланиши Ўзбекистон туб халқлари тилларининг қўлланиш соҳасини тораитириб қўйди.

Маънавий соҳани бошқаришнинг маъмурий-бўйруқбозлик тизими мустаҳкамланиб бориши билан биргаликда фикр-мулоҳазалар ва баҳоларнинг обрўйига кўр-кўрона итоат қилиш, ижодий фаолиятга қўпол равишда аралашини, ижодиётни энг оддий эркинликлардан ҳам маҳрум қилиш расм бўлиб борди. Маънавий ҳаётга бўйруқбозлик йўли билан раҳбарлик қилиш, мафкуравий чеклашлар, тўғаноқ механизми, маданий сиёсатдаги зиддиятлар, маънавий соҳа эҳтиёжларини инкор этиш жамиятнинг маънавий ҳаётида инқирозли ҳолатларни юзага келишини белгилади.

Узоқ ва яқин ўтмишни ҳаёдан ўтказиб, моҳиятини англашда 1991 йил 31 август куни — Ўзбекистон Республикасининг Мустақил деб эълон қилиниши тарихий воқеа бўлди. У миллий ўтмишни англаш, том маънодаги миллий юксалиш учун шароит яратди.

Жамият ва миллат тарихи, тақдирида янги давр — Истиқлол даври бошланди.

«Истиқлол биз учун тараққиётнинг бутунлай янги, кенг уфқларини очди, — деган эди И.А. Каримов, — Келажагимизни ўз қўлимиз билан яратадиган бўлдик. Ҳаётимиз ва яшаётган ҳонадонимизни миллий манфаат ва қадриятларимизга умумбашарият эътирофи этган демократик мезонларга монан қилиб қуришдек ноёб тарихий имкониятга эга бўлдик».

Шайбонийнома, Зафарнома, Ашгархонийлар, Мангитлар, рус-тузем мактаби, Гаспирали, жадилич, қатагон.

Мавзу бўйича такрорлаш саволлари

1. XVI-XVII асрларда Моварауннахрда кечган маданий жараёнларни умумий изоҳланг.
2. XVI-XVII асрларда яратилган қандай санъат асарлари ва меъморчилик ёдгорликларини биласиз.
3. XVII асрни биринчи яримида Мовароунахда рўй берган маданий таназулнинг сабаблари.
4. XVIII асрни иккинчи ярмида Марказлашган давлатчиликнинг вужудга келишининг маданий тараққиётга таъсири.
5. XVIII-XIX асрларда адабиёт ва санъатга оид қандай йирик асарлар яратилган.
6. XVIII-XIX асрларда Хива, Қуқон ва Бухорода барно этилган меъморчилик мажмуалари.
7. Туркистони забт этилишини маданий ҳаётга салбий таъсири.
8. Туркистон маънавий ҳаётида жадиличлик ҳаракатининг ўрни.
9. Жадиличларнинг Туркистонда миллий маданиятни тиклашдаги фаолияти ва унинг ижтимоий-сиёсий аҳамияти.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998 й.
2. Бартольд В.В. Туркистон маданий ҳаёти тарихи. Л., 1967 й.
3. Бухоро тарихи. Т., 1976 й.
4. Самарқанд тарихи. Т., 1969-70 й. 2-жилд.
5. Хоразм тарихи. Т., 1976 й.
6. Ўзбекистон халқлари тарихи ва маданияти. Т., 1992 й.
7. Ўзбекистон тарихи. I-том. Ўзбекистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т., 2000.

12-март
МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ВА ЎЗБЕКИСТОНДА
МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТ

Маъруза режаси:

1. *Маънавий-маърифий ислохотлар — жамият тараққиётининг устивор йўналиши сифатида.*
2. *Таълим ривожининг ўзига хос хусусиятлари.*
3. *Ҳозирги босқичда маданий ҳаёт.*

✓
Ҳар қандай жамият тараққиёти, унинг у ёки бу вақт ва макондаги даражаси кўп жиҳатдан фуқаролар маънавияти, турмуш тарзи, кишиларнинг маънавий-моддий, ижтимоий эҳтиёжлари ҳамда уларнинг қай даражада қондирилишига боғлиқдир. Мустақиллик давригача ва ундан кейинги ўтган тарихан қисқа муддат ичида рўй берган ҳолатлар, жамият ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маърифий ва тарбиявий-мафкуравий соҳасидаги ўзгаришлар бизга шўролар мустабил тузуми ҳамда истиқлол йилларида Ўзбекистоннинг реал ҳаётида ҳолисона жавоб излашга ва унга эришишга имкон берди. ✓

Узоқ минг йилликлар тарихи шундан dalolat берадики, ўзбек миллий давлатчилик тарихи энг аввало маънавият-маърифатнинг жамият ҳаётида муҳим ўрин эгаллаганлиги билан чамбарчас боғлиқдир. Ушбу аزالий анъанага мустақиллик йилларида ҳам алоҳида эътибор берилиши жуда аҳамиятли бўлди. Қайд этиш лозимки, истиқлолнинг дастлабки даврлариданоқ маданиятнинг методологияси ўзгарди. Агарда, шўролар мустабил тузими даврида маданиятнинг асосий вазифаси жамият аъзоларининг коммунистик мафкура ва сохта ғояга эътиқодини мустаҳкамлашга сафарбар этиш бўлса, истиқлол даврида унинг мақсади тамомила ўзгарди.

Хўш, булар нималарда кўринди? Хусусан, энг аввало, мамлакат ҳукумати, Президентнинг маънавий-маърифий омиглари нисбатан муносабати шаклланди. Жумладан, маънавий-маърифий ислохотлар давлат сиёсатининг асосий устивор йўналиши, деб ҳисобланди. Жойларда маънавият билан боғлиқ шуларнинг амалга оширилиши учун бутун масъулиятнинг ҳокимлар, вазирликлар, идоралар, ташкилотларнинг биринчи раҳбарлари зиммаларига юклатилиши жуда катта ижтимоий аҳамият касб этди.

Иккинчидан, маънавияти юксак миллат ва давлатнигини келажаги буюк бўлиши мумкин эканлиги тўғрисидаги ижтимоий фикр шакллана бошланди. Дарҳақиқат иқтисодий-сиёсий омилларнинг ҳар қандай давлат, миллат ҳаётидаги ўрни ва роли каттадир. Бироқ, маънавий омилларгина жамиятда содир бўлган барча муаммоларни ҳал этишга қодир омил эканлиги энди ҳақиқатдир.

Учинчидан, маънавият ва маърифат жамиятни ноклантирувчи куч эканлиги эътироф этилмоқда, зеро шўролар мустабил тизими даврдан қолган ярамас «маънавий» меросдан покланмасдан туриб истиқлолга хизмат қиладиган, фуқаролар қалби ва онгини янгилашга қодир маънавиятнинг шакллантирилиши мумкин эмас.

Тўртинчидан, истиқлол даври Ўзбекистон жамияти маънавиятининг энг муқаддас мақсадларидан бири — ўтмиш тарихий-маданий, илмий, ахлоқий-мафкуравий, ижтимоий-сиёсий қадриятларига шўро даврида таркиб топган муносабат каби «иллат» сифатида эмас, аксинча, жамиятнинг ноклантирувчи ва келажакни маънавий жиҳатдан мустаҳкамловчи омил асосида қарашдан иборат жамоатчилик фикри шаклланди.

Бешинчидан, истиқлол даврида маънавиятнинг ҳар қандай сиёсий ҳукмрон мафкуралардан ҳолилиги, муҳими, шаклланаётган миллий мафкуранинг маънавият билан уйғунлиги таъминланди. Мамлакат Президентги Ислам Каримов қайд этганидек, мустақиллик даврида бажарилиши лозим бўлган энг устивор вазифа «халқимиз орасида катта маърифий-амалий ишларни олиб бориб, миллий мафкурамизга куч-қувват берадиган, уни янги-янги марралар сари сафарбар этадиган, кенг оммага таъсир ўтказишга, халқни ўзига тарафдор этишга хизмат қиладиган сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий манбаларни тўғри белгилаб олишдир»²³.

Ҳақиқатдан ҳам, мустақиллик йилларида маънавият ва маърифатнинг ижтимоий мақсади аниқлаб олинди, унинг бажарилиши лозим бўлган вазифалари белгиланди. Ана шундай шароитда жамият фуқаролари томонидан билдирилган ижтимоий эҳтиёж — маънавий-маърифий соҳаларда янги аср ва умуман, учинчи минг йилликдаги бош ғоя қандай бўлиши аниқланди.

---

²³ Каримов И. Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. Т., 1999. 16-бет.

Хўш, ҳозирги ва янги асрда маънавият соҳасидаги бош ғоямиз нималардан иборат? Мазкур саволга жавоб бера туриб, И. Каримов қўйидагиларни ёзади: «Модомики биз ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти қураётган эканмиз, маънавият соҳасидаги йигирма биринчи асрга мўлжалланган ҳаракат дастуримиз ҳам ана шундан келиб чиқмоғи даркор. Яъни эркин фуқаро-онгли яшайдиган, мустақил фикрга эга бўлган шахс маънавиятини камол топтириш бизнинг бош миллий ғоямиз бўлиши зарур.

Дарҳақиқат, мустақил Ўзбекистонда истиқлол маънавият соҳасида мавжуд бўлган вазифалар ижтимоий-сиёсий, иқтисодий барқарорлик шароитида муттасил равишда бажарилиб келинмоқда. Чунончи, агар истиқлолнинг дастлабки йилларида жамият маънавий ҳаётида турган энг бош вазифа фуқароларда шўролар даврига хос тафаккурни эскича фикрлаш сарқитларини бартараф этиш эди. Мазкур масалала қатор ютуқларга эришилди. Бироқ, бу борада ҳали талай ишларни бажариш лозим»²⁴.

Иккинчи, энг муҳим вазифалардан яна бири эркин фуқаролик жамиятининг маънавиятини шакллантиришдир, зеро «озод, ўз ҳақ-ҳуқуқларини яхши танийдиган, боқимандаликнинг ҳар қандай кўринишларини ўзи учун ор деб биладиган, ўз кучи ва ақлига ишониб яшайдиган, айни замонда ўз шахсий манфаатларини халқ, Ватан манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган комил инсонларни тарбиялашдан иборатдир»²⁵.

Истиқлол йилларида Ўзбекистон маданияти хусусида фикрлаш асносида алоҳида қайд этилиши лозим бўлган масалалардан яна бири — маънавият соҳасидаги давлат сиёсатининг тобора конкретлашиб бориши, вазифаларни ҳал этиш йўллариининг ойдинлашувидир.

Маънавият жамият аъзоларини рухан поклантирувчи, қалбан улғайтирувчи, инсон ички дунёсига, иродасига куч-қувват берувчи, миллий виждонини уйғотувчи ва доимий ҳаракатдаги конкрет кучдир. Шундай экан, маънавиятга умумий тарзда муносабатда бўлиш хатодир, зеро ҳар бир фуқаронинг маънавий-мафкуравий, комиллик даражаси бир хил бўлмагани каби,

²⁴ Ҳана жойда. 18-бет.

²⁵ Ҳана жойда. 19-бет.

уларнинг бундай сифатларини уйғунлаштириб турувчи кўринишлари ҳам конкретдир.

Хусусан, янги аср бўсағасида энг асосий вазифамиз нимадан иборат? Мамлакат Президентининг таъкидлашича, маънавий соҳасидаги стратегик мақсадимиз — «миллий қадриятларимизни тиклаш, ўзлигимизни англаш, миллий ғоя ва мафқурани шакллантириш, муқаддас динимизнинг маънавий ҳаётимиздаги ўрнини ва ҳурматини тиклаш каби мустақиллик йилларида бошланган эзу ишларимизни изчиллик билан давом эттириш, уларни янги босқичга кўтариш ва таъсирчанлигини кучайтиришдир»²⁶.

Юқорида билдирилган фикрдан табиий равишда келиб чиқаётган хулоса шундан иборатки, истиқлолнинг ҳозирги босқичида маънавий-маърифий соҳадаги ишларнинг ташкил этилишидан, энди, бундай ишларнинг самарадорлигига эришиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Хўш, маънавий соҳасидаги ишларнинг самарадорлигини ошириш деганда нимани тушуниш мумкин? Умуман, маданий-мафқуравий соҳасидаги ишларимиз жамиятни маънавий юксалтиришга қодир-ми?

Шу ўринда қўрилаётган демократик, ҳуқуқий инсонпарвар жамият юксак маънавий ва ахлоқий қадриятларга таянишини бу жараён эса миллий ғоя ва миллий мафқурага, ёш авлодни шатпарварлик руҳида тарбиялашга асосланишини алоҳида қайд этиш жуда муҳимдир.

Агар, истиқлолнинг дастлабки йилларида маънавий-маърифий талбирлардан қўзланган мақсад нўро мустабид тизими асоратларидан қутулиш, жамиятда маънавий яқинлик яратишдан иборат бўлган бўлса, энди эса, ижтимоий ҳамкорлик, комил инсонни тарбиялаш устивор тавсифга эга бўлмоқда. Маънавиятнинг мамлакатда демократик, ҳуқуқий, қудратли давлат қуриш йўлидаги муҳим омил эканлиги энди ҳеч кимга сир эмас.

Ўзбекистоннинг ҳозирги тараққиёт босқичида маънавий омиллар ҳамда миллатлараро муносабатлар масаласига қараш ҳам тубдан ўзгарди. Чунончи, истиқлолнинг дастлабки даврларида «сохта байналмиллатлик» олдидан юрак олдириб қўйган ҳамда халиксийраш касатидан холи бўлмаган ҳолда ҳар қандай

²⁶ Қаримов И. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — ширвард мақсадимиз. Т., 2000, 24-бет.

Истиқпол йилларида маънавият-маърифат масаласига жиллий эътибор ҳукумат гомоилаи бу борала мукаммат тарзла ишлаб чиқилган дастур асосила иш олиб бориши талаб этили. Шу аснода 1994 йил 23 апрелда мамлакатимиз маънавий ҳаётида муҳим воқеа юз берди: Пречидеит Ислои Каримов фармони билан Республика Маънавият ва Маърифат жамоатчилиги маркази ташкил этилди.

Маълумки, собиқ иттифоқ тугатилиши билан бирга унинг коммунистик мафкураси ҳам барҳам топди. Бу мушқил, яққоҳим мафкураини аччиқ сабоқларида аччиқ сабоқларида хулоса чиқариб мамлакатимизнинг Лис(кий Қонунида «Ҳеч қайси мафкура даатат мафкураси бўлишига йул қўйилмайди», деб ёзиб қўйилди. Шу аснода, жамиятимиз ҳеч қачон мафкура яққоҳимтиги рўй бермаслиги учун зарур бўлган ҳуқуқий нойсдевор яратилган. Маънавият ва маърифат жамоатчилиги маркази аини шу мақсадни қўзда тутиб ташкил этилиши.

Қўйилган лозимки, маънавият-маърифат маркази қисқ» давр ичида ҳаққимизнинг бой маънавий меросини ўрганиш, мишши ва умумийсоний қадриятлар асосида мамтакат ва миллат келажагини белгилаш илгор гоятари ючага чиқариш бўйича йирик ишларни бажарди. Шу битан бирга, маънавият ва маърифат (қўйилган) бев(қисқа жамоатчилиги йўли битан ривожлантиришга аюҳида эътибор берилиши ўз самарасини бермоқда.

Ушбу йўналшда фаолиятни 1996 йил 9 септябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Маънавият ва маърифат жамоатчилиги маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорчилигини ошириш тўғрисида»ги фармони жамиятни маънавий барқарорлаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Ундан мазкур масалада жиддий ижобий ўзгаришлар билан бир қаторла айрим ҳолларда маънавиятнинг моҳияти, унинг силжишимиш, фаровон жамиятга тезроқ етишимиздаги қимматини чуқур идрок этмаслик ҳоллари мавжудлиги, бу ишга дахлдор раҳбарларда масъулият хислари паст эканлигига эътибор қаратилди.

Фармонга асосан 1997 йилдан бошлаб 1 октябр «Ўқитувчилар ва мураббийлар» куни деб эълон қилини, «Маънавият» наشريёти ташкил этилди, «Маънавият ва маърифат

фат» жамоатчилик маркази қошида «Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармаси таъсис этилди.

Бу борадаги ишларни тартибга келтириш, фаолият самардорлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов 1999 йил 3 сентябрда «Республика маънавият ва маърифат кенгашини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги фармонга имзо чекди. Ушбу фармон маънавият ва маърифат давлат сиёсатининг устивор йўналиши эканлиги тўғрисидаги ҳояни янада мустаҳкамлади ва янада унга куч берди.

Хукумат томонидан қўрилган талбирлар самараси натижасида маънавият ва маърифат жамиятида руҳий покланишга, шахс улутворчилигини оширишга, демократик, ҳуқуқий, инсонпарварлик давлат қўришга мустаҳкам пойдевор яратди.

2. Таълим тараққиёти, унинг ўзига хос хусусиятлари.

Инсоният тарихида ўз ижтимоий аҳамияти жиҳатдан алоҳида эътиборга лойиқ ҳолатлар, қадриятлар мавжудки, булар у ёки бу миллат, элат, халқнинг мавжудлик белгиси, тараққиёт мезони сифатида баҳоланиши мумкин. Миллат мавжудлигининг ана шундай муҳим белгиларидан бири таълим тизими ҳамда юқори малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш масаласидир.

Дарҳақиқат, таълим тизими демократик тамойиллар билан уйғунлашган, унинг инсонпарвар жамият барпо этиш каби зарур ижтимоий эҳтиёж талабларига жавоб бергандагина у ўз олдига қўйган буюк мақсад — баркамол авлодни тарбиялаш ва шакллантириш вазифасини адо этиши мумкин.

Коммунистик «назария» томонидан таълим тизимига қўйилган асосий мақсад — жамият аъёларини мафкуравий қўлликка, итоаткорликка мажбур қилишдан бошқа нарса эмасди. Мафкуравий бикиклик, эркин фикр юритишдан иборат (шахс даҳсиёлиги, демократик тамойилларга беписандлик билан муносабатда бўлиш каби иллатлар кишиларда ижтимоий пассивлик ҳолатини юзага келтирди).

Буларнинг бариси Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки даврида ноқ барча соҳаларда бўлгани каби таълим тизимида ҳам чуқур ўзгаришларни амалга оширишга, туб ислоҳотларни ўтказишга ундади. Истиқлол мамлакат фуқароларида эркин фикрлашга бўлган ижтимоий эҳтиёжни уйғотди.

Мафкуравий қўлликдан ҳоли равишда, мамлакат ва халқ манфаатларига мос тарзда фаолият кўрсатишга интилиш хиссиётини бемалол, эмин-эркин рўёбга чиқариш Ўзбекистон

фуқаролари дунёқарашида янгитикка ташналик кайфиятини пайдо қилди. Бу масала айниқса, янги тайёрланиши, шаклланиши лозим бўлган мутахассис кадрларга нисбатан муносабатни ўзгартириб юборди. Истиқлолнинг дастлабки даврлариданоқ мамлакат ҳукумати мавжуд таълим тизимида туб ислохотларни ўтказишга алоҳида аҳамият беришга киришини лозимлигини англаб етди. Мамлакат Президенти таъкидлаганидек, «олдимизга қўйган энг эзу мақсадларимиз билан узвий боғланган бугунги кундаги яна бир ғоятда долзарб масала — кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш, бу борада бошланган ишларимизни давом эттириш ва кучайтириш бундан буён ҳам биз учун устивор вазифа бўлиб қолди»³⁰.

Хўш, юқорида қайд этилган ҳолатлардан ташқари, яна қандай сабаблар таълим тизимида туб ислохотларни ўтказишга ундади? Булар, кадрлар тайёрлаш тизимининг демократик ўзгаришлар ва бозор ислохотлари талабларига мувофиқ эмаслиги, ўқув жараёнининг моддий-техника ва ахборот базаси етарли эмаслиги, юқори малакали педагог кадрларнинг етишмаслиги, сифатли ўқув-устубий ва илмий адабиёт ҳамда дидактик материалларнинг камлиги таълим тизими, фан ва ишлаб чиқариш ўртасида пухта ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро фойдаланинграциянинг йўқлиги кабилардир.

Буларнинг бариси таълим тизимини зудлик билан ислох этишни, мазкур соҳани чуқур инсонпарварлаштиришни талаб этарди. Тўғри, 1992 йил июлида қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонун ва давлатимизнинг шу асосдаги таълим-тарбия сиёсати ишлаб чиқилган эди. Унда умумий таълим қуйидаги босқичлар бўйича амалга оширилади:

I босқич — бошланғич таълим (1-4 синф);

II босқич — асосий (таянч) мактаб (4-9 синф);

III босқич — юқори ўрта мактаб (10-11 синф);

10-11 синфлар ихтисослашган бўлиб, ўқувчиларни олий ўқув юртларига тайёрлашга хизмат қила бошлади.

Таъкидлаш лозимки, ҳамдўстлик мамлакатлари орасида биринчи бўлиб республикамызда «Таълим тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилинганлиги, «Мактабгача тарбия», «Умумий ўрта таълим», «Мактабдан ва синфдан ташқари тарбиявий ишлар»,

³⁰ Қаримов И. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т., 2000. 27-бет.

«Ёшлар сиёсатида оид» каби қатор концепциялар ва дастурлар яратилганлигини, давлат таълим тизими жаҳон амалиёти талабларига мувофиқ келиши учун хорижий давлатлардаги илғор тажрибаларнинг ўрганилганлиги ва шу аснода 20 дан ортиқ йўналишлар, фанлар бўйича стандартлар лойиҳали тайёрланди³¹.

1993-94 ўқув йилида барча вилоятлар, Тошкент шаҳри ва Қорақалпоғистон Республикаси мактаблари ўқувчилари билимларини текшириш юзасидан ўтказилган тест синовлари қўйидаги натижаларни кўрсатди. Ушбу синовга 70 та туман ва шаҳарларнинг 400 дан ортиқ мактабларнинг ўқувчилари жалб этилди. 9-синфларда кимё ва адабиёт фанларидан тест синови ўтказилди. Якунлар қўйидаги мeтeрда баҳоланди: 90 фоиздан ортиқ тўғри бажарганларга «5» баҳо, 80 фоиздан камига «4» баҳо, 60 фоиздан ортиғига эса «3» баҳо.

Мазкур синовлар натижалари ўқувчиларнинг гуманитар йўналишдаги фанлар бўйича чуқур билим олаётганликларини кўрсатди. Масалан, адабиёт фани бўйича таянч мактабларининг 10186 ўқувчисидан 1275 таси 90%дан ортиқ вазифаларни, 2552 ўқувчи 80%дан ортиқ вазифаларни бажардилар, яъни ўқувчиларнинг тўртдан уч қисми фанни яхши ва аъло баҳоларга ўзлаш тирганликларини намойиш этдилар³².

Истиқлол йилларида умумтаълим мактабларида она тилини ўқитишга муҳим эътиборнинг қаратилиши ва «Давлат тили ҳақида»ги Қонунни бажариш юзасидан олиб борилган ишлар таълим-тарбия жараёнининг сифатини янада ошишига сабаб бўлди. Ўқини ўзбек тилида олиб бориладиган мактабларда она тили ва адабиётига ажратилган соатлар ҳажми кўпайиб, 2720 соатга етди. Ўқини рус тилларида олиб бориладиган мактабларда эса ўзбек тили фанига ажратилган соатлар 544 соат ўрнига 1020 соатга етди. Булар ўқувчиларда миллий ўзлигини англаш ҳиссини кучайтирди, ўз ўлкасига, тарихига қизиқишини ва ўз Ватанининг гуллаб-яшнаши йўлида фаолият кўрсатиш ҳиссини уйғотди.

Умуман, 1992 йида қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги Қонун Ўзбекистонда таълим тизимини ислоҳ қилишда маъlum рол ўйнади. Мазкур ҳужжат шўролар мустабил тизими давридан «мерос»

³¹ Эргашев К. Ўзбекистон халқ таълимининг ривожланиш тарихи. Т., 1998, 59-бет.

³² ЎзР ХТБ УМББ нинг жорий ҳужжатлари. 2-9-13-ин; 2-3 варақлар.

бўлиб қолган, коммунистлик мафкурага хизмат қилувчи мафкуравий кучни бартараф этишда алоҳида аҳамият касб этди, жаҳон андозаларига мос тизим яратилишида дастлабки қадам бўлди.

Бироқ, қайд этиш жоизки, мазкур ҳужжат Ўзбекистоннинг янги шароитдаги вазифаларига тўлиқ жавоб бера олмас эди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон ҳукумати таълим тизимини тўлиқ ислоҳ этишга қодир ҳужжатларни қабул қилишга эътиборни кучайтирди ва бу борада бош ислохотчилик йўлини ўйнади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида тамомила янги, сифат жиҳатдан мукаммал «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ишлаб чиқди.

Мамлакат Президенти юқорида қайд этилган ҳужжатларни қабул қилишга ундаётган омилларни эътиборга олган ҳолда куйидаги фикрни баён этди. Биринчидан, биз эски шўролар замонидан қолган таълим-тарбия тизимига хос мафкуравий қарашлардан ва сарқитлардан хали-бери тўлиқ қутулганимиз йўқ. Иккинчидан, барча амалдаги ўзгаришлар ва тадбирлар, асосан юзаки бўлиб, таълим-тарбия ва ўқув жараёнларининг таркибини, босқичларини бир-бири билан узвий боғлаш, яъни узлуксиз таълим-тарбия тизимини ташкил қилиш муаммоларини ечиб берган эмас.

Учинчидан, бизнинг амалдаги таълим-тарбия тизимимиз бутунги кун замонавий, тараққий топган демократик давлатлар талабларига жавоб бера олмаслиги кўп жойларда яққол кўринмоқда³³. Мазкур мулоҳазалар янги ҳужжатлар қабул қилингунгача бўлган даврдаги таълим тизимининг чекланганлигидан яққол датил берарди.

«Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг энг илғор жиҳатларидан бири — унда таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий тамойилларининг баён этилиши бўлди. Улар куйидагилардан иборат эди:

- таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;
- умумий ўрта, шунингдек ўрта махсус, касб-хунар таълимининг мажбурийлиги;
- таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;

---

³³ Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., 1997, 6-бет.

– ўрта-махсус, касб-хунар таълимининг йўналишини: академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;

– таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;

– давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиқлиги;

– таълим дастурини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндошув;

– билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;

– таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш.

Масалага бундай тарзда ёндошув таълимнинг мамлакатда кўрилатган демократик, ҳуқуқий, инсонпарвар жамият талабларига тўлиқ жавоб бериши, унинг миллий ва умуминсоний қадриятларга содиқлигидан гувоҳдир. Шу билан бирга, умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими, олий таълим, олий ўқув юртидан кейинги таълим, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълим турларига асос солинди, мавжудларини такомиллаштириш йўллари ишлаб чиқилди.

Мамлакатимиз раҳбариятининг таълим-тарбия соҳасига шу даражада қатъи эътибор бериши бежиз эмасдир. Гап шундаки, мамлакатимиз аҳолисининг аксарият кўпчилиги ёшлар, ўсмирлардан иборат бўлиб, улар ўз келажакларини айнан билим олиш билан боғлагандирлар. Хусусан, ҳозирда Ўзбекистонда 9,5 мингга яқин умумтаълим мактаблари, гимназиялар, лицейлар, коллежлар, 300 га яқин ўрта махсус муассасалар, 65 та олий ўқув юртлиари бўлиб, улардан 600 мингдан ортиқ турли ма-лакадаги педагоглар меҳнат қилади.

Сўнгги йилларда миллий мактаблар тизимини яратиш бора-сидаги ишларнинг таркибий қисми сифатида республикамызда яшайётган ва озчиликни ташкил этган (мамлакатлар) миллатлар фарзандлари таълим-тарбиясига ҳам эътибор кучайтирилди. Ўзбекистонда 2,5 мингдан ортиқ ўқувчиси бўлган 50 га яқин крим-татар мактаби, 130 та ўқувчисига эга бўлган 2 та немис мактаби, 2400 га яқин ўқувчисига эга бўлган 24 та корейс мактаби, 4 та уйғур, 1 дан курдлар, яҳудийлар мактаблари фаолият кўрсатмоқдалар. Бундан ташқари, 9 мингдан ортиқ қозоқ фарзандлари, 3000 мингдан ортиқ тожик фарзандлари, 1 мингдан

ортиқ қирғиз фарзандлари ва 1,5 мингга яқин туркман фарзандлари ҳам ўз тилларида таълим-тарбия ола бошладилар³⁴.

Ўзбекистон ҳукумати истиқлол талабларига жавоб бера оладиган иқтидорли ёшларни танлаб олиш, уларга фан йулидаги сўқмоқларни парасф билан босиб ўтиш борасида ҳам қатор ишларни амалга оширмоқда. «Умид» жамғармасининг Ўзбекистон Президентги томонидан таъсис этилишини шу маънода тушуниш лозим. Жамғарма Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 13 январ Қарорига мувофиқ иш бошлади.

Маълумки, мамлакатимизда тарихий туб ўзгаришларни муваффақиятли ўтказиш, ижтимоий-сиёсий, маънавий-иқтисодий ислохотларни амалга ошириш учун жаҳон андозалари даражасида билим олган истеъдодли, руҳан баркамол ёш миллий кадрлар зарурдир. «Умид» жамғармасининг ўз олдида қўйган энг катта мақсади ҳам халқ хўжалигининг нуфузли тармоқларини юқори малакали мутахассислар билан таъминлашдан иборат бўлди. Ҳозирги кунда Ўзбекистонлик талабалар ўз танлаган ихтисосликлари бўйича АҚШ, Буюк Британия, Германия ва Япониянинг жаҳонга машҳур олий ўқув юртларига муваффақият билан шуғулланмоқдалар.

«Таълим тўғрисида»ги қонун, кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури жамиятни маънавий жиҳатдан барқарорлаштириш жуда катта вазифаларни бажармоқда, ёшларда Ватанга, миллатга меҳр-муҳаббат ҳиссини сингдиришда, жаҳон андозаларига мос фаолият кўрсатишда муҳим омил бўлмоқда. Шу билан бирга, янги таълим-тарбия дастури ёшларда мафкуравий эътиқодни мустаҳкамлашда, миллий ғоя ва миллий мафкура моҳиятини англашда алоҳида аҳамиятлидир, зеро, мафкуравий таъсирлар салбий оқибатларга олиб келмаслиги учун ёшларимизнинг иймон-эътиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар этиб тарбиялаш жуда зарурдир. И Каримов қайл этганидек, энг муҳим вазифа «уларнинг тафаккурида ўзлигини унутмаслик, ота-боболарнинг муқаддас қадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш фазилатини қарор топтириш, уларнинг мен ўзбек фарзандиман, деб ғурур ва ифтихор билан яшашига эришишдир»³⁵.

³⁴ Эргашев К. Ўзбекистон халқ таълимининг ривожланиш тарихи. Т., 1998. 64-бет.

³⁵ Каримов И. Донинишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. Т., 2000. 6-бет.

3. Маданий ҳаёт.

Ҳар қандай шароитда ҳам барча миллат ва халқлар ўзининг маънавий эҳтиёжларини қондиришга муҳтожлик сезади. Маънавият — инсон учун мавжудлик белгиси. Маънавий бойлик — у ёки бу миллатни бошқа этник бирикмалардан ўзига хослигини билдирувчи, англатувчи муҳим омилдир. Маънавияти йўқ халқнинг ўзи йўқ. Шу билан бирга ҳар бир халқ маънавияти ҳам бир хил даражада эмас.

Шу ўринда мамлакат юртбошисининг «биз халқни номи билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихнинг таг-томиригача назар таштаймиз»³⁶, — деган фикрларида жуда мантиқ ва маъно бор. Бироқ, шўролар мустабид тизими шароитида ўзбек миллий маданияти ҳаддан ортиқ даражада кўп зарар кўрди. Барча мустамлакачилик каби коммунистик мафкура маддоҳлари ҳам ўзбек халқини кул қилиш учун энг аввало шу халқнинг миллий маданиятини йўқ қилишга зўр бердилар.

Таъкид этиш жоизки, маънавий маданияти юксак, унинг илдизлари бақувват халқнинг ижтимоий онгидан шу халқ маданиятини ҳеч қачон тамомила йўқ қилиш мумкин эмас. Тўғри мустамлакачиликлар натижасида ўзбек маданиятига катта зарар етказилди, унинг маънавий илдизларини қирқиб ташлашга уринилди. Лекин улар бунинг уддасидан чиқа олмадилар.

Ўзбек халқи катта йўқотишларга қарамасдан ўзлигини, ўз миллий маданиятини сақлаб қола билди. Бунга яқин ва узоқ тарих гувоҳдир. Эндиги вазифа — маънавий ҳаётдаги барча йўқотишларнинг ўрнини қоплашдан иборат бўлди. Бу нарса халқимизнинг маънавият ва маърифатга муҳтожлиги ва унинг танқислиги билан белгиланди. Кишининг ўзлигини англаши, ўз пайғамбаринини ҳимоя қила олиши ва барча ёмонликлардан ўзини тия олиши учун ориф бўлмоғи, қалбининг тубида, жиндай бўлса-да, маърифат шамчироғи ёниб турмоғи лозим. Ана шунда одам гуноҳдан ҳазар қилиш, барча неъматлардан ақл-идрок ва инсоф доирасида фойдаланиш йўлини тутати. Ножўя хатти-ҳаракатлари учун тавба-тазарру қилиш зарурлигини англай бошлайди³⁷.

Ўзбек халқи айнан шу йўлдан борди, ўз миллий-тарихий, маданий меросига содиқлигини кўрсата билди. Бу эса мустамла-

³⁶ Қаримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998. 18-бет.

³⁷ Жўраев Н. Тарих фалсафаси. Т., 1999, 150-бет.

качиликлар даврида йўқотилган, тапталган маданий меросни тиклаш, ўзлигини англашга бўлган рағбатни уйғотди.

Истиқлол йилларида Ўзбек маданий ҳаёти уйғонди, жонланди ва ўзининг бутун мавжуд бўй-бастини кўрсата билди. Театр, муסיқа санъати ривож топди, маданий алоқалар кенгайди, маданий-маърифий муассасалар фаолияти такомиллашди, музейларнинг ижтимоий-маърифий аҳамияти ошди, миллий адабиёт раванқ топди.

Айниқса, театр санъатининг ривожи гуллаб яшнади. Бу бежиз эмасди, зеро мустамлакачилик даврида театрлар коммунистик мафкуранинг хизматкорига айланган, сиёсий мақсадларнигина бажарувчи кучга айланган эди. Шу аснода асосий эътибор репертуар масаласини ҳал этиш, томошабинларни бездирадиган сахна асарлари ўрнига уларнинг маънавий-ижтимоий эҳтиёжларини қондирувчи спектаклларни фуқаролар ҳукмига ҳавола этишга асосий эътибор қаратилди.

Ҳозирги шароитда Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган 36 та драматик, муסיқали драма ва комедия, опера ва балет, кўнгирчоқ театрлари ана шундай вазифаларни бажардилар. 1998 йил 26 мартда Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг «Ўзбекистон театр санъатини ривожлантириш тўғрисида»ги Фармони эълон қилинди. Унга биноан, Ўзбекистон томоша санъатининг кўп асрлик анъаналарини ўрганиш, бойитиш ва тарғиб қилиш, театр санъатини ҳар томонлама ривожлантириш, унинг моддий базасини янада мустаҳкамлаш, мамлакатимизда маънавий-маърифий ислохотларни амалга оширишда театр арбобларининг фаол қатнашишини таъминлаш, республика Маданият ишлари вазирлиги театр ташкилотлари негизида ва театр арбоблари уюшмасида бадиий замонавий сахнабоп асарлар яратиш мақсадида Маданият ишлари вазирлиги тизимида ва театр ижодий ходимлари уюшмаси қошида «Ўзбектеатр» ижодий-ишлар чиқариш бирлашмаси ташкил этилди.

«Ўзбектеатр» бирлашмаси ўзининг театр ташкилотлари ҳамда минтақавий бўлимига эга бўлиб, мулкчилик шаклларида ва қандайдир муассасага идоравий дахлдорлигидан қатъи назар мамлакатдаги барча давлат театрлари, театр студияларида халқ

театрлари ва бошқа тегинли ташкилотлар жамоаларини ихтиёрий тарғибда бирлаштирди³⁸.

Театр санъатини ривожлантириш йўлида 1998 йил ноябр ойида ўтказилган «Хумо» халқаро ёшлар театрларининг фестивали алоҳида аҳамият касб этди. Ушбу фестивалда Ўзбекистон ва Исроил давлатларининг энг яхши театр жамоалари иштирок этдилар. Мазкур фестивал доирасида 32 та спектакл намоён этилди, уларни 20 мингдан ортиқ томошабин томоша қилди.

Ўзбекистоннинг ўз мустақиллигини қўлга киритиши натижасида маънавий маданиятнинг муҳим жабҳаси бўлган мусиқа санъати ҳам жуда ривож топа бошлади, зеро табиатан нозиктаб, санъатсевар ва санъат аҳлига талабчан ўзбек халқининг мусиқаси кенг қўламли маънавият кўзгусидир. Шўролар даврида асосан мафкуравий ҳукмронлик қўлига айланган мазкур санъат тури эркинлик йўлига кирди. Жамият аъзолари миллий қўшиқчилик санъатидан баҳраманд бўла бошладилар.

Ўзбекистон ҳукумати халқимизнинг миллий қўшиқчиликка бўлган ижтимоий эҳтиёжини эътиборга олиб миллий руҳдаги, халқнинг қўлига яқин мусиқа асарларини яратишга бўлган қизиқишни доимо рағбатлантирди. Истиқлолнинг дастлабки қўлариданоқ мусиқа санъати бўйича қатор кўрик-танловлар ўтказила бошланди. Хусусан, 1992 йил март ойида Тошкент шаҳрида танбур, сато, қўшнай, сурнай ва бошқа миллий соз ижрочиларининг «Асрларга тенгдош наволар» деб номланган республика кўрик танлови, апрел ойида Тошкент вилоятида ҳаваскор кўғирчоқ театрлари жамоаларининг кўрик-танлови, шунингдек, машҳур санъаткорлар Жўрахон Сутонов, Саиджон Калонов, Комилжон Жабборов, Набижон Ҳасанов, Комилжон Отаниёзов, Фахриддин Содиков, Жанақ Шомуратовларнинг асарлари ижрочиларининг «Боқий овозлар» деб номланган кўрик-танловлари ўтказилди. Айни вақтда 1992 йил май ойида Хоразм вилоятида фольклор жамоаларининг, аския, қизиқчи ва масхарабозларнинг, июн ойида Қўқонда ўтказилган IX анъанавий ва лапар, яъни ижроияларининг август ойида Тошкент шаҳрида ўтказилган XI анъанавий кўрик танлови миллий санъатимиз ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

---

³⁸ Ўзбекистон Республикаси. 100 саволга 100 жавоб. Т., 1998, 177-бет.

Мамлакатимиз ҳукумати қўшиқчилик санъатидан мустақилликнинг маънавий заминларини мустаҳкамлашда ҳам унумли фойдаланишга эътиборни кучайтирди. Шу мақсадда 1995 йил декабрда «Ўзбекистон — Ватаним маним» мавзусидаги қўшиқлар кўрик-танлови эълон қилинди. Мазкур танлов барча вилоят, шаҳар ва туманларда жуда катта кўтаринкилик руҳида ўтказилди ва унинг натижасида юзлаб янги, мустақиллик даври қўшиқлари яратилди, кўшлаб истеъдодли санъаткорларнинг найло бўлишига сабаб бўлди.

«Ўзбекистон — Ватаним маним» қўшиқ кўрик-танловининг 1996 йил март ойида бўлиб ўтган биринчи босқичида 54 мингдан ортиқ санъаткорлар иштирок этди, 10 мингдан ортиқ янги мусиқий асарлар яратилди. Қайд этиш лозимки, мазкур танлов исгиқлолни, Ватанини, ўзигини англашда муҳим қалам бўлди. Халқимизнинг бундай тadbирга қизиқиши ортиқ бўлди.

Буларнинг барчасини эътиборга олиб, 1996 йил августда «Ўзбекистон — Ватаним маним» қўшиқ байрами ҳақида махсус фармон қабул қилинди. Фармонда фуқаролар қалбида муқаллас Ватан туйғусини тарбияловчи юксак бадиий савиядаги мусиқа асарлари ва қўшиқларнинг яратилишига кенг имконият яратиш мақсадида ҳар йили август ойининг учинчи якшанбаси «Ўзбекистон — Ватаним маним» қўшиқ байрами куни, деб белгиланган бўлган буюк қизиқишини эътиборга олиб, Маданият ишлари вазирлиги ҳузурида «Ўзбекнаво» гастрол-концерт бирлашмаси ташкил этилди.

Натижада, мазкур кўрик-танлов ҳозирда оммавий тус олди, унда нафақат ўзбек миллий, шу билан бирга мамлакатимизда истиқомат қилаётган бошқа барча халқлар вакиллариининг эркин ижод қилиши, ўз санъатларини намойиш этиш имконияти яратилди. Профессинал ва халқ бадиий ижодиети асосида санъатнинг қўшиқчилик турига тенг эътибор берилиши, уларнинг уйғун ривожланишига шароит яратилиши туфайли мазкур санъат тури янада ривож топмоқда.

Маълумки, Ўзбекистонда жаҳон цивилизациясида алоҳида ўринга эга бўлган буюк моддий маданият яратилди. Улар халқаро ҳамжамият томонидан аллақачон эътироф этилган. Бироқ, шўролар мустабил тизими даврида Ўзбекистон моддий маданиятига катта зарар етказилди. Минглаб ноёб маданият дурдоналари, асори-атиқалари хорижга, асосан, Москва, Санкт-

Петербург музейларига ташиб кетилди. Миллий ўзликни англашда бундай ёдгорликларнинг аҳамияти катта эканлигини эътиборга олиб, мустақлақчилар иложи борица улар ижтимоий-маданий аҳамиятини камситишга ҳаракат қилдилар.

Аммо, мустақиллик бундай жирканч сиёсатга барҳам берди. Истиқлолнинг дастлабки даврларида ноқ музейлар, қўриқхоналарнинг ўрни ва ролини белгилаб беришга алоҳида аҳамият берилди. Маълумки, ҳозирда биргина Маданият ишлари вазирлиги тизимида турли соҳалар бўйича 68 та музей мавжуд бўлиб, булар 21 та ўлкашунослик, 10 та бадиий, 14 та мемориал, 5 та адабий-мемориал, 7 та бадиий, 1 та табиий-илмий музейлардир.

Шу билан бирга Самарқандда Давлат музей-қўриқхонаси, Бухорода Давлат музей-қўриқхонаси, Хивада «Ичон-Қалпа» давлат музей-қўриқхоналари фаолият кўрсатмоқда. 1999 йилги маълумотларга кўра, республика миқдосидаги музейлар фондида 1305786 экспонат сақланмоқда. Биргина 1999 йилда уларнинг асосий фондида 7544 та экспонат қабул қилинди. Шу йилнинг ўзида барча музейларга 1655400 киши ташриф буюрди³⁹.

Ўзбекистон ҳукумати халқимизнинг ў миллий ўзлигини англаш жараёнини янада жадаллаштиришни эътиборга олиб, 1994 йил 23 декабрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси «Республика музейлари фаолиятини яхшилаш чоратадбирлари тўғрисида»ги, 1999 йил 5 декабрда эса «Музейлар фаолиятини қўллаб-қувватлаш масалалари тўғрисида»ги қарорларни эълон қилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 12 январдаги «Музейлар фаолиятини тубдан яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида»ги фармони эса музейлар ишида тубдан бурилиш ясади. Унга биноан барча турдаги музейлар фаолиятини мувофиқлаштириш, қўллаб-қувватлаш ва уларга зарур илмий-услубий ёрдам кўрсатишни таъминлаш мақсадида Маданият ишлари вазирлиги қопида «Ўзбекмузей» жамғармаси ташкил этилди, ўзбек, инглиз, рус тилларида чоп этиладиган илмий-амалий, маънавий-маърифий, рангли «Мозийдан садо» журнали таъсис этилди⁴⁰.

³⁹ «Мозийдан садо», 2000, №1-2, 22-бет.

⁴⁰ «Гулiston», 1998, №2, 5-бет.

Кўрилган барча тадбирлар натижасида музейларнинг ижтимоий-маданий аҳамияти анча ортди, уларнинг ўзбек халқи миллий ўзлигини англаш жараёнидаги роли кучайди. Музейларга эътибор хорижлик фуқароларнинг Ўзбекистонга, унинг бой ва қадимий маданиятига бўлган қизиқишини оширди.

Истиқлол ўзбек халқига ўз миллий адабиётини қайтариб берди. Коммунистик мафкуранинг жарчисига айланган «совет адабиёти» вайронлари ўрнига пайдо бўлган ўзбек миллий адабиёти тизикда ўзининг қаддини кўтарди, партиявийлик, синфийлик каби ҳатто методологик асослардан воз кечилди бошланди. Мумтоз адабиётга муносабатда диний адабиёт, феодал-клерикал адабиёт, сарой адабиёти дейилган тупунча ва бир миллат адабиётини реакцион ва прогрессив деб иккига бўлиб ўрганишдек ҳатто назарий чеклашларнинг даф этилиши миллий адабиётнинг ҳолисона баҳоланишига имкон яратди.

Диний манбаларнинг, жалил адабиётининг сиёсий-мафкуравий ақидаларсиз ўрганилишига нисбатан бўлган муносабатнинг ижобий ҳал этилиши жамиятнинг маънавий жиҳатдан барқарорлаштиришга шарт-шароитлар яратди.

Шундай қилиб, мустақиллик Ўзбекистон маънавий ҳаётини барқарорлаштириш учун замин яратди, маънавий-маърифий ҳодисаларга муносабатни ўзгартирди. Истиқлол туфайли маънавий турмушимиздаги кўлаб муаммолар ҳал этила бошланди. Қурилаётган демократик, ҳуқуқий, инсонпарвар жамият, бозор муносабатларига ўтиш, жаҳон ҳамжамяти билан мафкуравий таъйиқларсиз ўзаро ҳамкорлик қилиш имконияти Ўзбекистон маданиятини халқчил қилди. Ўзбекистон, ўзбек халқининг дунёдаги ўзига хос ва мос ўрни борлиги, унинг жаҳон цивилизациясига қўшган бебаҳо ҳиссасининг эътироф этилиши туфайли маънавий ҳаётнинг гуллаб-яшнаши учун мустаҳкам замин яратилди.

Таянч тушунчалар

Маънавий-маърифий ислоҳот, устувор йўналиш, маънавият ва маърифат маркази, миллий ғоя, миллий-маданий марказ, истиқлол мафкураси, комил инсон.

1. Мустақиллик шароитида миллий маданиятлар ривожланишининг ижтимоий-сиёсий омилларини таҳлил этинг.
2. Маданий юксалишнинг ҳозирги босқичи хусусияти нимада?
3. Мамлакатимизда амалга оширилаётган маънавий-маърифий ислоҳотларнинг моҳияти ва зарурлиги.
4. Маънавий-маърифий ислоҳотларнинг амалга оширишнинг асосий йўлларини айтинг.
5. Таълим қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг маданий-маърифий ислоҳотларни амалга оширишдаги аҳамияти.
6. Маданий тараққиётда миллий-маданий марказларнинг ўрни.
7. Маданий-маърифий ислоҳотлар жараёнида миллий тарихий меросга муносабат меъонлари.
8. Маданий тараққиётда миллий ва умумбашарий қадриятларнинг уйғунлиги.
9. Маданий-маърифий ислоҳотлар ва комил инсон тарбияси вазифасини тушунтиринг.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., 1992.
2. Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994.
3. Каримов И. А. Биз қуриш ва яратиш йўлидан бораверамиз. Т., 1995.
4. Каримов И. А. Биздан оғод ва обод Ватан қолсин. Т., 1996.
5. Каримов И. А. Ватан саджагоҳ каби муқалласдир. Т., 1996.
6. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., 1996.
7. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Т., 1997.
8. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998.
9. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., 1999.
10. Каримов И. А. Миллий истиқлол мафкуриси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., 2000.

МУЎДАРИЖА

Муқаддима.....	3

МАДАНИЯТ НАЗАРИЯСИ

1-Мавзу. Маданиятшунослик фанининг предмети ва вазифалари. «Маданият» тушунчаси таъкини.....	6
2-Мавзу. Маданият ривожланишининг асосий қонуниятлари.....	23
3-Мавзу. Маданий ва маънавий мерос.....	41

ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ТАРИХИ

4-Мавзу. Архаик (ибtidoий) маданият.....	50
5-Мавзу. Адавнавий маданият.....	66
6-Мавзу. «Диний маданият» (IV-XVI асрлар христиан европаси ва мусулмон шарқи).....	82
7-Мавзу. Техноген маданият (XVI-XX асрлар).....	95

ВАТАН МАДАНИЯТИ ТАРИХИ

8-Мавзу. Марказий Осиё халқларининг қадимги маданияти.....	107
9-Мавзу. Царк уйғониш даври маданияти.....	122
10-Мавзу. Темур ва темурийлар даври маданияти (XIV асрнинг иккинчи ярми — XV аср).....	129
11-Мавзу. XVII-XX асрларда Марказий Осиё маданияти.....	148
12-Мавзу. Миллий истиқюл ва Ўзбекистонда маданий тараққиёт.....	160

Босишга рухсат этилди 21.08.2000 й. Бичими 60X84^{1/16}. «TimesUZ»
ҳарфида теришиб, офсет усулида босилди. Босма табағи 11,25.
Нашр ҳисоб табағи 10,7. Адади 5000. Буюртма № 263
Баҳоси шартнома асосида.

Қўлёзма макет олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
қошидаги ЎАЖБНТ марказида тайёрланди

ФТДҚ, ДИТАФ босмахонасида чоп этилди. Тошкент, Олмазор куч., 171 ун.

